

Palócföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI, KÖZÉLETI FOLYÓIRAT

A TARTALOMBÓL

Magyar irodalom

Madách Imre, Krúdy Gyula, Márai Sándor,
Tamási Áron, Hajnóczy Péter

Magyar történelem

A híres Lenkeyek,
a losonci képviseléválasztás, a zlatnói üveghuta,
magyarok a háborúban

A szerzők

Németh Péter Mykola, Kelecsényi László,
Rónay László, Sipos Lajos, Kabai Csaba,
Lakatos István, T. Ágoston László,
Sebestény Sándor, Kis Domokos Dániel

Farkas András rajza

Madách Imre: *Az ember tragédiája* című művéhez
(részlet)

Tartalom

<i>Németh Péter Mykola</i>	Madách Imre – Az „északi géniusz” szülötte	3
<i>Kelecsényi László</i>	Pajkos Krúdyak	12
<i>Rónay László</i>	Márai termékeny évei	19
<i>Sipos Lajos</i>	Tamási Áron pályaindulása	43
<i>Kabai Csaba</i>	„Egy kőműves, aki a saját házát építette.” – szerző és hős viszonya Hajnóczy Péter <i>A halál kilovagolt Perzsiából</i> című művében	50
<i>Batsányi Baumberg Gabriella</i>	Mikor árnyképet ajándékozott egy irodalom- barátnak (Németh István Péter fordítása)	65
<i>Lakatos István</i>	„Csokoládékatonák, karácsonyfadíszek”	66
<i>T. Ágoston László</i>	Lenkeyek Gömörben és Egerben	78
<i>Sebestény Sándor</i>	Képviselőházi vita 1866-ból: Sebestény László és képviselőtársainak véleménye a losonci választások tisztaságáról	85
<i>Kis Domokos Dániel</i>	A zlatnói üveghuta (Báró Eötvös Loránd 1864-es feljegyzései alapján)	92

E számunkat Farkas András (1920–1991) Balassagyarmaton élt festőművész Madách rajzaival illusztráltuk.

Nógrád megye irodalmi, művészeti, közéleti folyóirata • Főszerkesztő: Praznovszky Mihály; fõmunkatárs: Nagy Pál (*Párizsi Magyar Mûhely*); szerkesztõk: Handó Péter, Keller Tamás, Bagyinszky Istvánné (*szerkesztõségi titkár, telefon: 32/310-140*) • Kiadja a Balassi Bálint Megyei Könyvtár (*3100 Salgótarján, Kassai sor 2.*); Felelõs kiadó: Bódi Györgyné dr. • Készült a Polar Stúdióban (*Salgótarján*)

Levélcím: 3101 Salgótarján, Pf. 270; Telefon: 32/416-777; Fax: 32/416-482; Internet: www.bbmh.hu/palocfold; e-mail: palocfold@bbmh.hu • Terjeszti a Balassi Bálint Megyei Könyvtár; előfizethetõ ugyanitt • Budapesten megvásárolható az Írók Boltjában (*VI. kerület Andrássy út 45.*) • 2006-ban megjelenik 6 alkalommal • Egy szám ára 300,- Ft; előfizetési díj egy évre 1 500,- Ft • Kéziratokat és rajzokat megõrzünk, de nem küldünk vissza • ISSN 05555-8867 • INDEX 25925

A *Palócföld* elismerései:

Nógrád megye Madách-díja (2004) és Salgótarján Pro Urbe-díja (2005)

MADÁCH IMRE

AZ „ÉSZAKI GÉNIUSZ” SZÜLÖTTE

(Egy készülő tanulmány második fejezete)

Mért ültette Isten édenébe
A tudásnak széles ágú fáját?
A fa terjed s lassanként előlte
Árnya a kertnek minden virágát.

Megszakadt a mindenség gyűrűje,
Melyben Isten, ember együtt éltek,
S a nagy űrt tán át sem tudja szállni
Isten gondja és emberremények.

(Madách: Hit és tudás – részlet)

Madách Imre Hit és tudás című versében életre szólóan, érezhetően, tömören és sűrítetten ott bolyong az az örökös kétely, amit „úrverte ajándék”-ként, azóta is a hit és tudás ambivalenciája táplál. Arról a tudományokban minduntalan el-elhalványuló, a természetben és a spiritualításban ugyanakkor időről-időre fel- és megerősödő világérzésről van itt szó, amelyet Hamvas Béla a 20. század üzeneteként, a Világ Egész metafizikus diagnózisaként kívánt esszenciálisan összegezni, s amellyel, mindenidők költészete, művészete, filozófiája – igazságkereső körútjainkon – szembesülni kényszerít.

(.....)

Dr. Horváth Károly Madách-kutató közléséből tudjuk, hogy Madách Imre barátjával, Lónyay Menyhérttel folytatott fiatalkori levelezésében a Bibliát hasonlítgatja össze a hinduk és a perzsák szent könyveivel. Kiemelt fontosságúvá válik ez a közlés akkor, amikor felvezető gondolatainkban arra teszünk kísérletet, hogy a madáchi életművet bele- és elhelyezzük a Hamvas Béla-i egyetemes filozófiai Világ-Egészbe(n). Abban, a teljesség igényével építkező bölcséleti, életfilozófiai világképben, amelynek mély és összefüggő szempontjait Hamvas számára a Tao, a védanta, a buddhizmus hagyománya, a héber Ótestamentum, a Korán, az iráni Zarathustra és az egyiptomi Hermes Trismegistos tradíciója, az azték, a maya, az inka, a görög, az alexandriai hagyomány alapozza meg. Madách és Hamvas a szellem hullámhosszán eltérő életutakon, ám mégis azonos intuícióval, azonos ihletettséggel érezhetett rá arra, hogy a „Scientia Sacra”, a Szent Tudás, ha napjainkra érezhetően elhomályosul is, ezekből a könyvekből még mindig kiolvasható.

(.....)

„Az emberi lélek születése előtt megválasztja sorsának helyét és a helyet a géniuszról ismeri fel” – írja Hamvas Az öt géniusz című művében.

Miért is történt volna ez másképp Madách Imrével? Ő, felmenői ágán, az egész Kárpát-hazára kiterjesztett, a történelmi Magyarország területén érvényesülő védőszellemek, szabadságeszmények megtestesítője, – Délnyugat; Nyugat; Észak; Alföld;

Erdély – géniusza közül a harmadikat, az északit választotta őrangyalául, annak is a peremvidékét, határát.

A helyet, ahol az év legszebb hónapjában, 1823. január 21-én Madách Imre megláthatta az „északi géniusz” fátyolos, melankolikusan párás, élesen és üvegesen metsző napvilágát, Alsó-Sztregovának hívják. Az ősi, Nógrád megyei családi birtokok egyike ez, ahol a Madáchok már Nagy Lajos királysága idején, az 1300-as években jelen vannak, úgy, mint Cserényben, Sápon, Ludrován, ahol templomokat, kúriákat építenek, építtetnek az elődök (Kürtösi vagy Oszlári Madách-Zubratha), III. Endre király ispánja leszármazottai, Madách fia Pál gyermekei, akik hadi érdemeikért kapták földjeiket.

Ha képzeletünkben, földrajzi elhelyezkedése szerint kívánjuk körbejárni, körülírni Sztregovát, Madách születése helyét, akkor a régi és új térképeket egymásra vetítve, arra a megállapításra juthatunk, hogy a helyszín Felső-Magyarországon, a Felvidéken van, azon a helyen, ahol a Sztregova- és a Kakatka-patak szeszélyes, tavaszi, nyári esőzésektől zavaros vize a „mesebeli” Ipoly folyó felé siet. Ez a két vízfolyás Észak felől, a hegyek erősen kékeszöld, olykor ködbe vesző karéja alól bukkan ki, s a dimbes-dombos vidéken át, kanyargós folyással, mintha nehezen tudna megválni Alsó- és Felső-Sztregova szeretett völgyétől, hogy üdén zöld rétek vadvirágos szőnyegén átcsorogva kösse össze az itt élő népeket: szlovákokat, magyarokat, cigányokat, s másféle nációkat is egymással az Ipoly menti kultúrkörben, az Ipoly-táji hazában.

Ha közigazgatási szempontból akarjuk meghatározni Sztregova múltját és jelenét, akkor azt kell megállapítanunk, hogy egykor szervesen a történelmi Nógrád megyéhez tartozott. Ma, Dolná Strehová, ahogy a jelenlegi neve is mutatja, szlovákiai falu, strandjáról, kellemes vizéről ismert fürdőhely. Közigazgatási szempontból a Vel'ky Krtis városához, a Nagykürtösi Járáshoz és a 2001-ben megalakult Banská Bystricai (Besztercebányai) Kerülethez tartozó térség.

Ha pedig képzeletünket még tovább szálazzuk, s kultúrtörténeti szempontból közelítjük Madách bölcsőjének színhelyét, akkor azt kívánatos figyelembe vennünk, hogy a falu a Palócföld felső határára esik.

„Mindig a határterületek a fontosak” – olvashatjuk *Az öt géniuszban*. S most nem politikai határvonalakról beszélünk, hanem a hely szelleme szerintiekről. Csak itt van lehetőség, egy ilyen sztregovai művelődéstörténeti holdudvarban, Észak és az Alföld géniuszainak kettős kisugárzásában, a határ mezsgyéjén arra, hogy azt a sokféle hatást, ellenhatást, amit az „északi géniuszban” a mindennapi, drámai lét teremt, időről-időre le lehessen győzni. Így, ezekből a szorongató élethelyzetekből fakad a megedzett spiritualitás, az az ideális lelki és szellemi erő, amely képes választ adni az élet olykor megmagyarázhatatlan jelenségeire.

Vagyis: „a zseniális emberi is ott fejlődik, ahol sok a hatástényező és kereszteződés” – állítja Hamvas.

A Madáchok sztregovai létére ez hatványozottan igaz, mert valóban az egymást keresztező hatástényezők jellemezték életüket: a természetközelségből és a bizonyos értelemben vett gyakorlatatlanságból fakadó kiszolgáltatottság (hatezer holdon gazdálkodott Madách Imre, s meg kell állapítani, hogy nem valami jól); a közvetlen környezethez fűződő laza szociális kapcsolatok, a mélabú, az erőteljesen provinciálisnak mondható életrend. S ezért évszázadokon át, a család életében szellemtörténeti szempontból is meghatározó az a tényező, hogy ők az ősi Palócföld

szülöttei az „északi génius” határán. Azt persze, hogy a palócok földje, Palócia, „Görbeország” eredendően hol volt, hol nem volt, azt a beleszületetteknek legalább annyira nehéz meghatározniuk, mint ama tudós, néprajzban és nyelvészetben is jártas „szent kívülállóknak”, akik leírták ugyan, amit gondoltak, ám annak ellenére, hogy biztosak lehettek volna a dolgukban.

A pontos meghatározás már csak azért sem könnyű, mert: „Dombországot, a palócok földjét nem jelöli térkép” – olvasom épp a minap Szepesi Attila *Erdőmaszkok* című esszéjében. Vagy, ha mégis, akkor az meg úgy néz ki, mint ahogy Manga János néprajzkutató térképe, aki – több bizonytalan szigetet bekarikázva – Balassagyarmattól csaknem Miskolcig, Rimaszombattól Egerig jelöli ki a palócság helyét a történelmi Magyarország térképén.

Tóth Imre pedig, a született „huntyi palóc”, *Az Ipoly menti palóc tájszótár* szerzője a palóc nyelvjárások közepét, az északi magyar nyelvterületen a közép palócnak tartott nyelvjárás elterjedtségét a Vágtól a Hernádig terjedő Szenc–Cegléd–Kassa háromszögben jelöli ki.

Ezek persze még a jobbik változatok, mert bizonyossággal ma is csak annyit állíthatunk, Mi, az ide, erre a földre, a Palócra születettek, hogy az volt és az van ma is. A középpontját illetően, a Cserhát és Mátra vidékét megjelölve, egyetértenek a kutatók. Ám a széleit tekintve nincs egyezés – erről is Szepesi *A nagy palóc árnyéka* című írásából szerezhethünk tudomást. Némelyek meg a hat történelmi megyét (Gömör, Nógrád, Heves, Bars, Hont, Borsod) vették számításba, illetve a mai Észak-Heves, Észak-Borsod, Észak-Pest megyéket. Másféle, szintén nagy lelkűnek mondható feljegyzések a Rákos pataktól és Dunakeszitől a Hernád völgyéig, a Nagyalföld északi peremétől Selmecebányáig minden földet „lepalócoztak”.

Nem is volna ebben semmi szégyenkezni való, hiszen a maga palócságát, jellegzetes tájszólását, népviseletét ország-világ előtt bárki, aki palóc, büszkén vállalhatja. Többnyire vállalja is, hiszen annyira sokszínű, tarka, olyan egyedülállóan archaikus az, miként arról Madách unokaöccse, Balogh Károly korabeli visszaemlékezéseiben, a sztregovai népről tett vallomásaiban, emlékirataiban megállapította, hogy ti.”... a falu lakossága levetette már a magasabb felvidéki tótság jellegét. Nem viselte a csak gyomorig érő rövid inget, a széles rézcsatos bőrvet (tűszőt), s a nagykarimájú kalapot.

Asszonyaik viselete is inkább az Ipoly menti palócság viseletét közelítette meg. Szerették a fiatalok az ünneplőhöz a cifra arany főkötőt, a széles ingvállat (oplecko), az élénkszínű, de a magyarokénál hosszabb viganót, tarka fejkendőt. A férfiak nyáron a gyolcs, télen a halina (durva posztó) öltözethez, barna bőrködmönhez (kozuch) általában bocskort, téli időben patkós csizmát is, a nők csizmát (de sosem pirosat) viseltek”.

A „jó palócok” és a „félig-meddig palócok” is szívesen hivatkoznak szokásaikra, de attól még sajnos nem tudatosult bennük, s nem is tudják, hogy mettől meddig terjed az ő birodalmuk, s hogy ők maguk mitől azok, akik. Mitől olyan alaktalanok és lelkileg mégis mélyek, naivan rajongók, mitől olyan hitesek, vallásosak és mégis babonások? Azért is, válaszolhatnánk minderre a Hamvas Béla-i életfilozófiával, mert ők jellemzően azok, akik, menthetetlenül, az „északi génius” szülöttei. Akkor tehát, ennek a filozófiának, a Palócság önismerete szolgálatában, azt a kitételét talán nem árt tudatosítanunk, hogy az „Északinak nincs tartása, nincs iránya, nincs alakja, és ezen felül, minderről nem is tud. Ehelyett van benne valami ártatlanság és

szűziesség, negatív esetekben fejetlenség és korlátoltság. Északon az ember legnagyobb mélysége a naiv rajongás”. S az északi embernek ez a fájdalmas kezdetlegessége sehol sem nyilatkozott meg olyan mélyről, mint a magyar Felvidék, csaknem szektariánus mozgalmában, a kuruc háborúban – véli Hamvas, majd így folytatja. „Csupa búskomorság és képzeldés, alaptalan remény és bujkálás, üldözöttség, irreális vágyak, rossz helyen alkalmazott szenvedély, túlméretezett aktivitás és elhibázott erőfeszítés, amely soha senkiben egy pillanatra sem keltette a győzelem lehetőségének reményét. Mintha az egész fölkelés csak azért történt volna, hogy kudarcba fulladhasson, és a kurucok szétszóródva létük reménytelenségére fel-eszméljenek.”

De visszatérve az eredeti gondolathoz, kik is valójában a palócok, ezek a szívükben naivan-rajongó, lelkületükben mély és érzékeny emberek? Parasztok, akik jellegzetes tájnyelvet beszélnek? Földművesek, akik szót csak tótul értenek? Esetleg teljesen elmagyarosodott szlovákok? Vagy félig elszlovákosodott magyarok? Kunok vagy kabarok? Az örök lázadók? Kurucok?

Az eddig leírtakból is kitűnik, hogy ők ugyan pontosan érzékelik a maguk különöségét, ami a jellegzetes tájnyelvükben, népviseletükben, viselkedésükben, szokásaikban él, de mindazonáltal mégsem képesek megfogalmazni életminőségük mélyebb, metafizikus összefüggéseit, azt, hogy mitől is olyanok, amilyenek lelki, testi épségükben.

És ennek minden bizonnyal történelmi okai vannak. „Északon nincs hagyomány” – állítja Hamvas. Ez persze így nem teljesen igaz. Akkor azonban mégis, ha elfogadjuk, hogy hagyomány csak egy van. Az azonban igaz, hogy a Palócföldön valóban az az érzése az embernek, mintha minden egyszerre élne; s úgy is él, kivételesen és véletlenül. Társadalmi és történelmi tradíció az irrealitásban, és a mese különös változataiban érhető tetten. A gazdaság ugyanolyan anarchikus, mint az életrend. Tervszerűség épp úgy nincs, mint történet, vagy hagyomány.

Az emberi képzelet és természeti szükség a két igazi teremtő erő.

A Felvidék az ott lakók számára regionális hely. Természetes, hogy minden itt élő ember lényén saját régiójának bélyege a legerősebb. Nehézségnek még az sem nevezhető, hogy a többi négy géniuszról egész egyszerűen nem szerez tudomást, és azt, mint önmagával egyenrangút, nem hajlandó felismerni. A nehézséget sokkal inkább az jelenti, hogy a többi archetípussal görcsösen szemben áll; és pedig ellenségesebben és kizárólagosabban áll vele szemben, mintha az idegen származású lenne.

Mindebben érezhetően van valami fátumszerű, s eleve elrendeltetett, miként azt, az imént idézett Balogh Károly visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, *A falu népe* című fejezetből, abból a részből, amiben a korabeli Sztregovát jellemzi, hogy ti.: „A Nógrád megye északi részében fekvő falu lutheránus lakosságának nyelve abban az időben általában tót volt, valami kevés reám is ragadt belőle, a szentbeszédet is e nyelven tartották templomukban. A katolikus elemet családunkon kívül a mesteremberek, a belső cselédség s a cigányok (a falu zenészei) képviselték. Ezek már felében magyarok voltak, ezért szentbeszédet is felváltva a magyar és tót nyelven tartotta a lelkész.”

Egy ilyen erősen kettős kis nyelvközösségben joggal gondolhatnánk, hogy Madách Imre természetesen megtanulta a szlovák nyelvet. De ez nem is olyan biztos, hogy

így történt, hiszen Fabriczy Pálné, született Madách Jolánnal, a legidősebb – akkor már a testvérek közül utolsó élő – Madách lánnyal, Wallentinyi Dezső által készített interjúból – a drámaköltő születése századik évfordulóján – arról értesülhetett a szélesebb közvélemény a *Prágai Magyar Hírlap* hasábjain, hogy, idézzük:

„– Nem maradt tőle valami szlovák feljegyzés, vagy írás?

– Nem. Egy sor sem.

– De beszélni beszélt szlovákul?

– Nem. Egy szót nem tudott atyám tótul. Otthon mindig német volt a társalgási nyelv.”

S valóban, életrajzi tényként kezelhetnénk ezt az állítást, amit később az irodalomtörténet – és Horváth Károly közlése – is megerősít, hogy ti. Madách Imre magyar anyanyelvén kívül latin, francia és német nyelven írt és olvasott. A szlovák nyelvről tehát Horváth sem tesz említést.

Ugyanakkor Kiss Gy. Csaba sajtótörténeti közléséből megtudhatjuk, hogy Madách országgyűlési képviselővé választásakor, 1861 márciusában a balassagyarmati megyeháza erkélyéről szlovák nyelvű beszédben köszönte meg választóinak a személyére leadott szavazatokat, amit a korabeli sajtó szlovákul közzé is tett. Ez valóban két egymásnak homlok egyenest ellentmondó, ráadásul jól dokumentált állítás. Egyszerűen érthetetlen, hogy Madách Jolánnak miért állt volna érdekében, hogy valótlan állítson. Azt ti., hogy „Nem. Egy szót sem tudott atyám tótul”. Vagy egyszerűen csak időskori emlékezete csalta meg? De az is elképzelhető, hogy ő úgy értette, hogy apja nem gondolkodott szlovákul. S ráadásul az is elképzelhető, hogy Madách csak olvasni tudta a nyelvet, s valaki más írta neki, vagy előre megírt magyar textusból fordította a szlovák szövegeit, beszédeit, mondjuk a sztregovai lelkes – amire egyébként léteznek irodalomtörténeti utalások.

Bárhogy is legyen, ennek a feloldhatatlannak tűnő ellentmondásnak hatására tanulságképp nem árt szóvá tennünk a szlovák irodalomtörténet-írásnak, azt a mind a mai napig látenszen éltetett „szelíd óhaját”, kísértését, miszerint *Az ember tragédiája* halhatatlan drámaíróját a világirodalom lapjain szlovák nemzeti költőként kívánja feltüntetni. Most, így, a tények ismeretében, világossá válik, hogy az itt megfogalmazott dilemma szerint, ez a „kísérlet” a 20. században bizony nem is számított olyan lehetetlen vállalkozásnak. Jó volna hát, ha a 21. században végképp a feledés homályába merülne.

Mindazonáltal, az azonban az életben jobbra mégiscsak úgy képzelhető el, ahogy azt Hamvas Béla életrajzokra hagyatkozó elmefuttatásaiból tudni lehet, hogy az ember megszületik és környezetének nyelvéhez, szokásaihoz, öltözködéséhez, táplálkozásához és törvényéhez hasonul. Belenő a helybe.

A legtöbb embernek helyre utaló neve van, mint ahogy a Madáchoknak is az van. Példának okáért ilyen földrajzi nevekké az Alföldi, a Csallóközy, a Bózsöny, az Erdély, a Felföldi, a Gyarmathy, a Rimay stb. vezetéknevek. Vagy a helységnevekkel megegyező Abházy, Almássy, Eperjes, Garammikolai, Honti, Ivády, Ipolyi, Majthényi, Krasznahorkay, Rimaszombathy, Trencsény családnevek.

Ez a jel és a jegy rajtuk megmondja, hogy ki honnan jött. A génusz, a lángelme a hely szelleme nevét viseli, és viszont. Talán kevesek előtt ismert, hogy a sztregovai

völgy fölé emelkedő Lizec-nek 699 m-es sziklakúpját, Madách-tetőnek nevezik. Ugyanakkor, Madách Imre családfakutatásából tudhatjuk, hogy a XIII. századig visszavezetett családi nemességét egy bizonyos Radon de Oszlán nevén jegyezték, akinek az egyik fia a keresztségben a Madách nevet kapta. Az ő keresztnévéből lett a későbbiekben a Madách családi név.

A név pedig valami, – a földrajzi és családi név egyként az – amit nem lehet másképpen mondani. Varázslat, amely olyasmit nyit meg, amit másképpen nem lehet. Mert a helynek nemcsak fizikai állapota, fizikája van – ahogy Hamvas Béla írja, hanem metafizikája is. És a hely nemcsak látvány, hanem jóval több annál. A helynek szelleme van: *genius loci*-ja. Ezért nehezen meghatározható; sokkal inkább lerajzolható, vagy körülírható. Ez azért van így, mert a helynek Arca van.

Ám a hely, mint olyan, sohasem definiálható, ezért a helynek nincs tudománya, ellenben van költészete, művészete és mítosza.

Hamvas szerint Észak jellegzetes költője, a Rimaszombatban született, Tompa Mihály. Ugyanakkor Petőfi költészetét idealitása, lelkesültsége, naiv rajongása okán, s főként tájleíró lírája alapján, meglepetésszerűen, nem alföldinek, hanem úgyszintén felvidékieknek, tipikusan északinak minősíti. Miközben az Észak géniuszában született alsó-sztregovai Madách Imréről – tudomásunk szerint – említést sem tesz. Nyilván azért nem, mert jó oka van rá. Madách drámaköltészete nem nevezhető tipikusan északinak, még akkor sem, ha bizonyos elemeiben az. S akkor sem, ha személyiségjegyei éppenséggel mutatnak is némi rokonságot Tompáéval (melankólia, túlzott érzékenység). Általános érvennyel, a tipológiaépítés kedvéért sem mondható el ugyanaz Madáchról, mint ami Tompáról, hogy ti. „Néhol Wordsworth-i, – Isteni értékű hang – de metafizikai mélység nélkül”. Ha valaki metafizikai mélységekre szállt – filozófiai alapokon – a műteremtésben, az épp *Az ember tragédiája* írója volt. Ugyanakkor a kor szellemének megfelelően vallásos költők mindketten, de, hogy Madách vallásossága konvencionális lett volna, mint ahogyan Hamvas szerint Tompáé az volt, nem valószínű. Hogy miért nem, annak a személyesen túl, minden bizonnyal hitéleti okai is voltak. Többek között az a tény, hogy a Madáchok a Rimayakkal való – Rimay Jánosról, a költőről van szó – rokonság miatt a XVI–XVII. század fordulóján protestáltak és áttértek az evangélikus hitre. Mintha, mindez útkeresésük során, azért történt volna meg velük, hogy később, sorsukban megtisztultan Madách Sándor, a költő nagyapja – akit Mária Terézia hűségese alattvalója, az osztrák származású gróf Migazzi Kristóf váci püspök gyám-sága okán kitanított, s megtérített –, a katartikus megtisztulás erejével visszavezethesse eltévedt bárányait, családját a római katolikus anyaszentegyházba. Hiszen Északon egyetlen szociális realitás a Család. Olyan, amilyen évszázadokon át a Madáchok Családja is lehetett. Ezért természetesen a Ház az „észak géniuszában” mindig fontosabb, mint máshol, teszem azt Délnyugaton, Nyugaton vagy épp az Alföldön. Mert az északi kiszolgáltatottságban nemcsak otthon, nem csak fészek, hanem menedék is, „mentsvár”. Gondoljunk csak Kossuth Lajos titkárának, Rimóczy Jánosnak rejtegetésére, ami miatt 1852-ben a császári hatóság Madáchot letartóztatja, s a pozsonyi vízi-kaszárnyába zárhatja. De legyünk belátóak, ezekre a „mentsvárakra”, szellemi védváraakra a 20. században is, legalább annyira szüksége volt a szellem embereinek Északon, odaát, a Felvidéken, Szlovákiában, a kisebbségi sorsban, mint ahogy hajdanán szüksége volt a börtönviselt, a rendőri felügyelet

szégyene elől menekülő, az elvált, a porig alázott Madách Imrének. Aki, 1854-ben gyermekeivel együtt haza is költözik a „sztrgovai mentsvárba”, a meleg családi fészekbe édesanyjához, Kesseleőkeői Majthényi Annához, a kiszolgáltatottságában is biztonságosabb életet remélve.

„A Madáchok ősi kastélyának az idők viharaitól kormosult falai előtt állunk – így mutatja be az öreg kastélyt Balogh Károly. – A kapu fölé illesztett kőlap latin felirata az épületnek több százados múltjáról beszél. 1430-ban már a Madáchok lakták, 1552-ben a török rombolta el, jelenlegi alakját Madách Sándor idejében nyerte el 1899-ben. A régi bástyaszerű körfalazat saroktornyjaival, lőréseivel harcias időkre vall. A látogatók léptei alatt tompán dübörgő tölgyfalépcsőzet kőbalusztrádjával, az emelet nyitott, boltíves tornácára vezet. Erre nyílnak a szobák ajtai.” Itt van az „Oroszlánbarlang”, Madách Imre dolgozó szobája, ahol – életműve alapján tudni lehet – óriási szellemi erőfeszítések árán, roppant mélységekből hívta létre emberiség-költeményeit. Aki járt már Alsó-Sztrgován a Madách-féle várkastélyban, az, kellő szenzibilitással nem csak megfigyelhette, de meg is érezhette annak erejét, hogy ez az erődítményszerű épület vastag, fehérre meszelt falaival valóságos szellemi védvár, ahol a tudomány és irodalom ereje és szeretete, kisugárzása legalább olyan régi, mint maga a Család, s maga az épület. A két költőt (Gáspár és János), egy orvostudományi író (szintén Gáspár nevezetűt), a két kiváló törvényhozót (János és László) és egy nagyszabású jogtudóst számba véve, nem is olyan nehéz ezt belátni.

A Madách-család számára a világmindenség közepe, szíve Sztrgova volt és maradt. Minden – ami velük kapcsolatos – s mindenki innen indult el életútjára, s szinte minden és mindenki ide tért vissza élni és meghalni. Szakrális kör volt ez az ő életükben, miként Madách Imréében is az volt. Ők sejtjeikben érezhették, hogy az, aki az „északi géniuszt” szülte, az, teljes értékű közösségben, a kozmikus egészben csak a középponthoz képest létezhet és határozhatja meg önnönmaga létét. Mégis életük drámai ellentmondásossága pont erre az ösztönösen érzékelhető felismerésre volt visszavezethető. Egészen pontosan arra, hogy az „Észak géniusának” nincs és nem is volt közép-, vagy tájolási pontja, úgy, mint mondjuk Nyugatnak Párizs, vagy mint Délnek Róma és Athén.

Észak tehát középponttalan, szívtelen. S ez a tény kiszolgáltatottá teszi a bele, az oda született embert. Mint, ahogy kiszolgáltatottá tette évszázadokon át a Madáchokat is. Ugyanakkor, Észak minden irányban nyitott. Ez a legfőbb értéke, s ereje is egyben.

Északi költészet, vagy művészet, vagy zene önmagában, önállóan mégsem létezik, mint ahogy déli, vagy nyugati művészet sincs tisztán, még úgy sem, akkor sem, ha hatósugarának irányultsága, középpontja jól betájolható. Összefüggéseiben mindez jelentőséget csak akkor nyerhet és nyer – figyelmeztet Hamvas –, ha kapcsolódik legalább egyetlen másik géniusszal.

A magyart főképpen az teszi azzá, ami, hogy felvidéki és alföldi és nyugati egyszerre, mint Kemény Zsigmond, és alföldi és nyugati és erdélyi, mint Arany János. Magyarnek lenni annyit jelent, mint az „öt génius világlában” egyensúlyt teremteni. Ám ez az egyensúly, történeti emlékezetünk szerint, még soha senkiben nem valósult meg – mondja ki a megmásíthatatlannak ható ítéletet Hamvas Béla. Vagy ha mégis – később engedékenyebben így fogalmaz –, a szellemi kaszt fokáról elemezve a magyar nép helyzetét, akkor az „öt génius” egységét a történet folyamán

csak néhány kimagasló személyiség egészen kivételesen és csak rövid időre volt képes megvalósítani.

Ilyen kivételes, teremtő szellemnek érzékelhetjük Madách Imrét, aki egy rövid időre az időtlen tudatosság állapotában, időntúlivá nőtt sztregovai pillanataiban, a „szituáció irgalmas kegyelméből”, a világirodalmi klasszikusok között is egy egészen kivételesen ható műben, drámai költeményben, *Az ember tragédiájában* képes volt arra, hogy észrevétlenül, „művészi gyanútlanossággal” megteremtse a Hamvas Béla által oly hően áhított, nemzeti sajátosságának minősített harmóniát: az északi, az alföldi, az erdélyi, a nyugati és a délnyugati géniuszok együttállását; magyar költőként az „öt géniusz” összhangját, egyensúlyát.

Ugyanezt az érzésünket erősítheti meg Pilinszky János a *Tragédia* bécsi, 1967-es jubileumi bemutatóját elemző írása, amelyben ma is, morális apályunk idején érvényesnek ható megállapításra lelhetünk: „Egy minden vagy szinte minden költői eszközt nélkülöző lélek »remekel« benne, ez a nyers igazság. Ezért érezhetjük – bár műnek is remek – elsőrendű erkölcsi tettnek, ezért válhatott egy nehéz sorsú kis nép nem is annyira művészi, mint inkább morális ereklyéjévé.”

Erről az elsőrendű erkölcsi tetről, Madách személyiségéről, továbbá morális ereklyénkről: *Az ember tragédiájáról*, az „öt géniusz” világában egyensúlyt teremteni kívánó álmról folytatjuk majd együttgondolkozásunkat, a következő fejezetekben.

(.....)

FORRÁSKÉNT HASZNÁLT IRODALOM:

1. Hamvas Béla: *Az öt géniusz* (Életünk könyvek – Szombathely, 1988.)
2. Horváth Károly: *Madách Imre* (A Mikszáth Kiadó Irodalmi Könyvsorozata 2. – Horpács)
3. Szepesi Attila: *Erdőmaszkok* (Kertek 2000. – Bp.)
4. Tóth Imre: *Ipoly menti palóc tájszótár* (Magyar Nyelvtudományi Társaság – Bp. 1987.)
5. Balogh Károly: *Gyermekkorom emlékei* (Madách Irodalmi Társaság – Bp. 1996.)
6. Hamvas Béla: *Scientia Sacra* (Magvető Könyvkiadó – Bp. 1988.)

(Ez az írás először a Madách Irodalmi Társaság IX. Madách Szimpóziumán, Balassagyarmaton 2001. október 5-én, majd a hollandiai Vianen Református Magyarok Házában 2004. szeptember 5-én, és legutóbb Salgótarjánban a Madách Hagyományörző Egyesület Magyar Kultúra Napja 2005. január 21-i rendezvényén elhangzott előadások továbbírt változata.)

VIII. Prágában (1980)

Pajkos Krúdyak

A Krúdyak egykoron sokan voltak, s mind írtak valamit, ezt-azt, többé-kevésbé figyelemre méltót. Ideje irodalmi leltárba venni őket.

Krúdy Gyula nagybátyjáról, Krúdy Kálmánról tervezett *Pajkos Kandúr* cím alatt színjátékot írni. Az *álmok hőse* 1906-os kiadásának példányába grafitceruzával beleírta a szereplőlistát és a felvonások színterét. Az ötletből nem lett semmi, Krúdy nem volt járatos a drámaírásban (mindenesetre fennmaradt utána egy kötetnyi jelenet, egyfelvonásos, s hosszabb színpadi munka, többek közt a Vígszínházban nemrég újra műsorra tűzött *A vörös postakocsi*). Pajkosság viszont annál inkább akad a család körül, olykor több is a kelleténél, s nemcsak az ő életművében.

Édesapja kezdte a sort. Ifjabb Krúdy Gyula, mert így kell neveznünk őt, megkülönböztetve atyjától, a 48-as honvédtisztól, húszas éveiben járt, mikor megjelent tőle egy-két költemény, afféle szerelmes poémák, melyeket majdnem mindenki papírra vet ebben az életkorban. Már nyíregyházi lakos, már az ügyvédi praxisa kialakításán fáradozhat, amikor napvilágot látnak a versei. Idézzük föl az egyiket.

Az ő - s az én nótám

Mikor az est közeledik,
S a mindenség elcsendesül –
Fájó lelke gondolata
Megpihenni hozzád repül,

Elmerengek ekkor rajtad
S azt képzelem talán szeretsz!?
És az a kék, isteni szem
Hűtlen, csalárd, álnok nem lesz.

Hallom ajkad bűvös hangját,
Mely oly szomorúan mondja

Búbánatos nótádat, hogy:
„Nem leszek a tied soha” –

Visszhangzanak e végszavak
Folyton, mindig, tán örökre?!
S akkor is hallani fogom,
Ha majd el leszek feledve. –

Viszonzásul vedd e nótát:
„Megérem még azt az időt”
Hej! Emlékezz szavaimra!!! –
„Sírva mégy el kapum előtt”.

A költemény a *Szabolcsi Lapok* 1875. március 28-i számában jelent meg ifj. Krúdy Gyula aláírással a tárcarovatban. Nem ez volt az első vers, amit közöltek tőle a helyi lapok (lásd még: *Sóhaj*, [*Szabolcs*, 1874. június 7.]). Szerelmi témájú volt az is. További versek lappanghatnak még a helyi lapokban, de nem érdemes utánuk kutatni. Ha lenne is párjuk, nem volnának különösebben izgalmasak az utókor szemében. Szerzőjük hamar felhagyott a költészettel, mert az apjától átvett ügyvédi irodában szép számmal akadtak kliensei. Hiszen ugyanabban a lapban, ahol a költeménye lejtett, szerepel a neve a város legtöbb adót fizető polgárai között. Ifjabb Krúdy Gyula helyi viszonylatban jól menő ügyvédnek számított. Meg aztán jött a valóságos szerelem. 1878 elején teherbe ejtette 17 éves cselédjüket, Csákányi Juliskát.

Ezután legfőbb bírósági beadványokat, törvényszéki fellebbezéseket írt. S nagyon megrökönyödött, mikor bő másfél évtizeddel később hírül vette, hogy elsőszülött fia álneven cikkeket küldözget partiumi újságoknak.

Az író édes öccse, Péter, akinek bátyja mindig adott zsebpénzt első irodalmi honoráriumából, csak fivére kedvéért ragadott tollat, annak halála után, hogy elsőként írjon róla egy rövid életrajzi összefoglalást. A nyugalmazott székesfővárosi tanár, feltehetőleg 1938-ban, saját pénzen jelentette meg a *Krúdy Gyula élettörténete* című 32 oldalas füzetet, amely a Krúdy-irodalom kiindulópontja lett. Hiteles és hihető a szöveg, míg olyasmikről ír, amiknek maga is szemtanúja volt, ám erős forráskritikával kell kezelni, mihelyt bátyja tőle távol zajló életének epizódjait meséli.

Ha van Péter, úgy látszik, van Pál is.

Felbukkant a rokoni emlékezők sorában Krúdy Pál. Ő nem édes-, csak unokatestvére az írónak. Sándor Rudolf jegyezte le a szavait (*Epizódok Krúdy Gyula életéből*, [Petőfi Irodalmi Múzeum Évkönyve, 1960–61, 145–148. old.]), melyek jószerivel csak az életrajzi anekdoták számát szaporították. Megemlíti, hogy unokatestvére érettségi vizsgája után vakációja nagy részét náluk, Losoncon töltötte, ahol kijelentette, hogy hiába szánta az édesapja ügyvédnek, ő ilyen piszkos pályát nem hajlandó vállalni, csakis író akar lenni. Elmeséli még egyik leghíresebb-hírhedtebb párbajának történetét, de tévesen adja meg az ellenfél nevét (báró Jeszenczky huszár századossal Krúdy soha nem párbajozott, nyilvánvalóan a Sztojanovics-féle afférról van szó).

Az író írónőt vett feleségül. Spiegler Bella (Satanella) már évek óta ismert novellista volt, midőn a nála ifjabb írópalántával megismerkedett. Szerelmükbe a szépliteratúra is belejátszott. Bella rajongó hangú dicséretet írt majdani férje könyvéről, az *Ifjúságról*, a férjjelölt pedig nem sokkal ezután „Néked, édes” nyomtatott dedikációval látta el *A víg ember bús meséi* kötetét. Később fordult a kocka. A házasember Krúdy nem vette jó néven, hogy neje nem adta fel irodalmi ambícióit. Még párbajkihívásra is sor került Bella asszony írásainak közlése miatt. A férj provokálta a szerkesztőt, aki neje kéziratát tiltása ellenére közölni merészelt. Bella asszony később magától felhagyott a tollforgatással. Három gyermek nevelésének gondja-baja szakadt a nyakába, nemigen maradt ideje, hogy az írásnak éljen.

Krúdy Gyula második neje, Rózsa Zsuzsanna ifjúsági regényeket közölt (pl. *Vera tavasza*, 1921). Férje elégedett lehetett a mű színvonalával – vagy még nagyon szerelmes volt – mert előszót írt felesége munkájához (lásd: *A mesék betűiről*). Ám ebben az előszóban egyetlen sor sincs magáról a műről. Krúdy nekilódítja a tollát, és impresszionista hangulatképekben fantáziál: a mesék apró törpék, akik a képzelet országában leszüretelik a betűket, és elviszik azokat a reájuk áhítattal várakozó szívekhez, a gyerekekhez.

A *Vera tavasza*, amely egy 13 éves kislány egy évének naplószerű krónikája, az Eisler Kiadónál jelent meg. Nyomtatott ajánlása a szerző gyermekének szól: „Kislánynomnak, Zsuzsikának, akié minden gondolatom, szívemnek dobogása”. (Az apa, Krúdy is publikál náluk: egy év múlva itt jelenik meg *Szent Margit leánya* címen egy ifjúsági regénye, melynek hirdetése olvasható már ebben a kötetben.) A szerző neve K. Rózsa Zsuzsannaként szerepel a címlapon. Nincs ebben semmi különös, vélhetnénk, hiszen ekkor már Krúdy felesége volt. Igen ám, de nemcsak ezt az egy regényt írta. Létezik még egy könyve, a *Vera a képzőben*. Ez a könyv ugyancsak az

Eislernél látott nyomdafestéket, a címlap tanúsága szerint 1916-ban. Az ifjú pedagógus-növendék, aki alig idősebb a huszadik századnál, 1916-ban megírja hősnője, Viola Vera első tanévét a prepák között.

Mire véljük a korai pályakezdést? Mikor a kötet megjelent, már ismerték egymást Krúdyval. 1915 nyarán találkoztak először Siófokon, akkor ünnepelték a házikisasszony 16. születésnapját. Első könyve megjelenésekor a szerző mindössze 17 esztendő! Szinte hihetetlen. A *Vera a képzőben* címlapján is ott virít családneve előtt a K. betű. 1916-ban Krúdy még csak udvarolt a lánynak. A kötetre miért került volna rá a leendő férje vezetéknevére utaló betű? Egyetlen, valamelyest logikusnak tetsző magyarázat kínálkozik. A tizenévesen tanítóképzőbe járó leány „Kisapád” feliratú gravírozással kapott gyűrűt Krúdytól. Így kerülhetett a K. leánykori neve elé a kötet címlapján.

Rózsa Zsuzsanna, a második számú Krúdy Gyuláné nem írt több könyvet, bár a *Vera a képzőben* végén azt ígérte, hogy folytatja a történetet. Néhány írása azonban még megjelent imitt-amott, elsősorban férje jóvoltából. Krúdy 1921-ben lapot alapított. Valószínűleg félig-meddig kényszerből, s nem azért, mintha fel akarta volna cserélni írói munkálkodását egy szerkesztőség ügyes-bajos dolgaival. A *Szigeti séták* 1921 nyarán indult, s mindössze hét számot élt meg. Eleinte kapott támogatást a Szigeten működő intézményektől. Az első szám elé József főherceg írt köszöntőt. Hirdetések is akadtak szép számmal, s megjelent benne a „kurlista”, a szigeti fürdővendégek névsora. Aztán, ahogy fogyott a nyár, csökkent az érdeklődés, és elfogytak a támogatók. A vége csőd. Ám addig meg kellett tölteni a műnyomó papírra nyomtatott ívrét formájú újságot irodalommal. Írtak bele Krúdy barátai és szigeti lakótársai, Szép Ernő, Kiss József, Hunyady Sándor, Kárpáti Aurél, Magyar Elek – s írt bele Krúdy felesége is, Rózsa Zsuzsanna. A *Szigeti séták* második számában látott napvilágot egy mese. A bibliográfia ugyan Krúdynak tulajdonítja, de alkalmasint téved. Gedényi ugyanis nem látta e páratlanul ritka folyóirat megfelelő példányát, különben nem „Ábrándi” álnéven vette volna fel gyűjtésébe a cikket, hanem ahogy az a nyomtatásban áll („Ábrándiné”). Az írás címe: *Új virágregék. Tubarózsa* (1921. július 30.). A szöveg kétségessé teszi, hogy írója Krúdy Gyula lenne. A választott álnév egyszeri: nem fordul elő többé, sem a lapban, sem másutt. Olvasható még ugyanitt egy folytatásos mese, *Fábián csínytevései* cím alatt, Nagyanyó aláírással. Feltehetőleg Krúdyné írása ez is, mert ovális keretben látható a mesemondó hölgy fotográfiája. Zsuzsa asszony további irodalmi ténykedése később, férje halála után a hagyatékkal történő sáfárkodásra szorítkozott.

Ezután léptek színre a gyerekek: Gyula, az elsőszülött fiú, valamint a lányok, Ilona, Mária és a második házasságból született Zsuzsa.

Az író fia ifj. Krúdy Gyula néven jegyezte megjelenő munkáit, ám anyakönyvileg, azaz jogilag ő már a negyedik nemzedék e néven a családban, tehát akár legeslegifjabb előnévvel lehetne illetni. Szindbád kacsafark hajú fiacskája nem mondható szerencsés életűnek. 1900. október 6-án született, tehát majdnem pontosan kilenc hónapra szülei házasságkötése után. A Barcsay gimnáziumban érettségizett, s 1918 őszén beiratkozott a pesti jogi egyetemre, de a forradalmak után kikerült onnét. Nem tudni, miért. Politikai okai is lehettek ennek, hiszen láttuk, az apját is üldözték szerény baloldali szerepvállalása miatt a kommün bukása után. Valószínűbb azonban, hogy benne is győzött a bohémvér.

Hiszen ideig-óraig költőnek hihette magát. 1918 őszén ugyanis egy kis verseskötetet körmölt le. *Édes könyv* a címe, és 35 költeményt tartalmazott. Szerzője joghallgatóként jegyezte magát a kötetke lapjain, nem hallgatva el nemesi előnevét sem a reménybeli olvasók előtt. A kézirat létezéséről Krajczár Gyula tudósított a *Magyar Nemzet* hasábjain a nyolcvanas években.

Az újdondáskodás, apja életvitelének utánzása, presztízsének árnyéka vonzóbb lehetett, mint a komoly tanulás, vizsgázgatás, majd a diploma utáni lehetséges élet. Inkább újságíróskodott, de annak a szakmának is a peremén vegetált. R riportokat írt, néha egy-egy lap belső munkatársává lépett elő. Egyszer még valami perbe is keveredett apja egyik kiadójával, a Rácz Vilmos nevével fémjelzett céggel.

Izgalmasabbak a publikációi, mert neve olykor az »ifjú« előzék nélkül is megjelent a sajtóban, s néha olyan helyeken, ahová édesatyja is írt. Ebből aztán támadt némi zűrzavar. Lehet, hogy jó néhány írás, leginkább mese, létezik a Krúdy-életműben, melynek szerzője nem az apa, hanem a fiú. Lehet, hogy Krúdy tollának fáradását, melyet előszeretettel – és olykor joggal – emlegetnek a kutatók, fia stílusának rovására lehet írni. Hosszas tartalomelemzésnek kellene alávetni ezeket a dubiózus munkákat, hogy akár megközelítőleg biztosat mondhassunk e kérdés-körben. Krúdy Gyulának minden korszakában akadtak olyan művei, melyet legszívesebben letagadna a rajongók tábora. Aztán valamilyen aprócska jel, esetleg egy-egy jellemző fordulat megoldja a bizonytalanságot, s kiderül, mégiscsak ő az elkövető. Ilyen például a *Mari, a tél leánya* című prózatest (*Az Én Újságom*, 1913. január 5. – március 9.), amely *A pajzsos ember* cím alatt belekerült az *Andráscsik örököse* egyik kiadásába, később pedig megmaradt krúdaként önálló kötet vált belőle a negyvenes évek második felében. Csak egy elejtett „pókhálós palackok” kifejezés bizonyítja a szerző kilétét. Ám nem szűnnek a kételyek más esetekben.

Ilyen kétely övezi Krúdy Gyula egyik hosszabb írását. Már a fellelhető bibliográfiai adatok is pontatlanok. Gedényi szerint *Az ötvenéves Budapest regényei* a *Színházi Életben* jelent volna meg 1922 nyarán. A cikksorozat azonban *Az Újság* című napilapban látott napvilágot 4 folytatásban (július 16., 23., 30. és augusztus 6.). Ám nem ez a legfőbb gond vele. Mindenképp kuriózum ez a négyrészes házbérlőkataszter és ingatlan-tulajdonosi szociográfia. Külön érdekesség az álnév, mely alatt megjelent. „Régi ablakok alatt sétáló” aláírással legjobb tudomásunk szerint más írását nem közölte. (S lehet, hogy ezt sem ő közölte.)

Tegyük csak pontosabb vizsgálat tárgyává ezt az írást. A szöveg folyton egy 1877-es feljegyzéssorozatra hivatkozik. Szerzője azonban időnként elfelejti, hogy milyen időt mutat a naptár, és élőként beszél nemcsak a megírás idején, hanem már Krúdy Gyula Pestre kerülésének évében, azaz 1896-ban halott emberekről is. Olvassuk csak:

„Kis kedvesemmel a Koronaherceg utcából végigsiettünk a Belvároson, mert akkoriban az volt a divat, hogy nagyon igyekeztek azok fedél alá, akik szerették egymást. Elfelejtettem köszönni nagyságos Degré Alajos földbirtokos úrnak és íróársamnak, aki a Kalap utcai Koller Eliza házából, nyolcszobás lakásából lógatta ki csibukját. Ellenben mindig megállított Bulyovszky Gyula író a Bástya utca és a Zöldfa utca sarkán, aki Lilla asszony háromemeletes, évi tízezer forintot jövedelmező házában, egy földszinti szobácskában lakott...” (*Az Újság*, 1922. július 23.). Nos, Degré Alajossal még csak-csak találkozhatott Krúdy, mert ő 1896 őszén hunyt el,

ám Bulyovszkyval biztosan nem, mert ő 1883-ban meghalt. Azt ne is részletezzük, hogy ez a „kis kedvesemmel” megfogalmazás egyáltalán nem jellemző rá. Talán másvalaki sétált a Koronaherceg utcán.

További kérdés: miért vette elő ezt a lakbérjegyzéket, s miért körmölte le akkurátus, szinte adóhivatalnoki pontossággal a bérleti díjakat? Krúdy örömét lelte a munkájában, ez kiderül szinte mindegyik írásából, akkor is, ha éppen pénzért, sietősen írt, ám ebben a bő lére eresztett dolgozatban nem volt jelen. S lehet, hogy nemcsak lélekben maradt távol, hanem fizikai valójában is. Magyarán: nem ő írta *Az ötvenéves Budapest regényei* cikksorozatot.

Ne hallgassunk róla, hogy a cikksorozat újjól megjelent a *Tekintet* folyóirat 1995. évi 5–6. számában, jelen sorok írójának kísérő szövegével. Közreadóként akkor ugyan már voltak kételyeim a szöveg szerzőségét illetően, de néhány szófordulat által hagytam magam meggyőzetni arról, hogy mégis Krúdy írta a dolgozatot. De mi van, ha valaki utánozta az ő stílusát? S ha igen, ki merhette megtenni ezt övéi közül? Mert hogy a családban kell keresni a szerzőt, az, bizonyos.

Ki lehetett az elkövető? Csak egyvalaki fogható gyanúba e pajkosság vétkében. A fia. Apja tudtával vagy anélkül követhette el a csínytevést. Perdöntő kéziratot hiába keresnénk. Kételyek között kell hagynunk az olvasókat. Bárki ugyanerre az álláspontra juthat, ha figyelmesen végigolvassa ezt a most könnyebben hozzáférhető cikksorozatot, s megpróbálja beleilleszteni Krúdy Gyula publicisztikáinak világába. Nem fog sikerülni.

Gyanúsítottunk, ifjú Krúdy Gyula, később sem lett hűtlen az irodalomhoz. Apja halálát követően kiadott egy könyvecskét, *Túry Gida két asszonya* címmel. A könyvészeti ritkaságnak számító kiadvány megjelenése (1933) után a Krúdy-fiú legjobb tudomásunk szerint nem követett el több irodalmi csínyt. Szolid polgárként élte az életét. A harmincas évek vége felé a Fővárosi (ma: Szabó Ervin) Könyvtár dolgozója lett, s hatvanadik évét betöltve, onnan ment nyugdíjba. Nem sokkal ezután elhunyt. Úgy látszik, a Krúdy-gyerekek nem hosszú életűek (csak a honvédtiszt dédapa élt majdnem száz évet, noha – unokája szerint – egy doboz szivart füstölt el naponta).

A legidősebb Krúdy-lány, Ilona, mielőtt kapcsolatba került volna az irodalommal, egy kicsit kacérkodott az új művészettel, a filmmel. Legalábbis egy magyar némafilm főcímén olvasható a neve. Ő maga nem látható, mert az 1921-ben forgatott *Petőfi* kópiája elveszett. Pedig Bajor Gizi és Uray Tivadar oldalán alakított egy kisebb szerepet. Később írt egy regényt (*Ezért nem vette el*): 1936-ban így állított édesapjának emléket. Még utóbb pedig egy lelkes előszó erejéig részt vett egy irodalmi hamisítvány előállításában. Nem az ő lelkiismeretét terheli *A magyar Sasfiók* Lukács Gyula hírlapíró által előállított Krúdy-zanzája. 1945-ben bekövetkezett halála megakadályozta abban, hogy később hitelesebben emlékezzen meg édesapjáról szerzett benyomásairól, mint korábbi alkalmi regényében.

A második Krúdy-lány, Mária életrajza szinte kopirozza az elsőét. Ír és játszik, vagy játszik és ír – vajon melyik a fontosabb számára? Doktorrá avatása alkalmából megszólaltatta őt egy napilap (*Beszélgetés egy fiatal színésznővel* [Magyarország, 1931. július 4.]). Az interjúból kiderül, hogy a megelőző szezonban a Fővárosi Operett-színházban játszott, előtte a Magyar Színház tagja volt. Disszertációjának viszont semmi köze a művészetekhez. A szegedi tanyarendszer kialakulásáról írt. Aztán se

színésznő nem lett, se tudományos kutató nem vált belőle. 1945 után tanított: középiskolai osztályfénykép tanúskodik pedagógusi pályafutásáról.

A későbbiekben vallott és írt édesatyjáról, például a *Krúdy világa* kötet számára. Amikor Tóbiás Áron összegyűjtötte ennek a nagyszabású emlékkönyvnek az anyagát, már csak Krúdy Mária élt az író első házasságából való gyermekei közül. Az *első család* címmel összefoglalta, amit tudott. Később lejegyezte emlékeit apja gyerekkoráról, de a kézirat töredékben maradt. 1973-ban bekövetkezett halála után Majtényi Zoltán egészítette ki és dolgozta át, hogy megjelenhessék a *Szindbád gyermekora* (Móra Kiadó, 1975, 180 old.) könyv formájában.

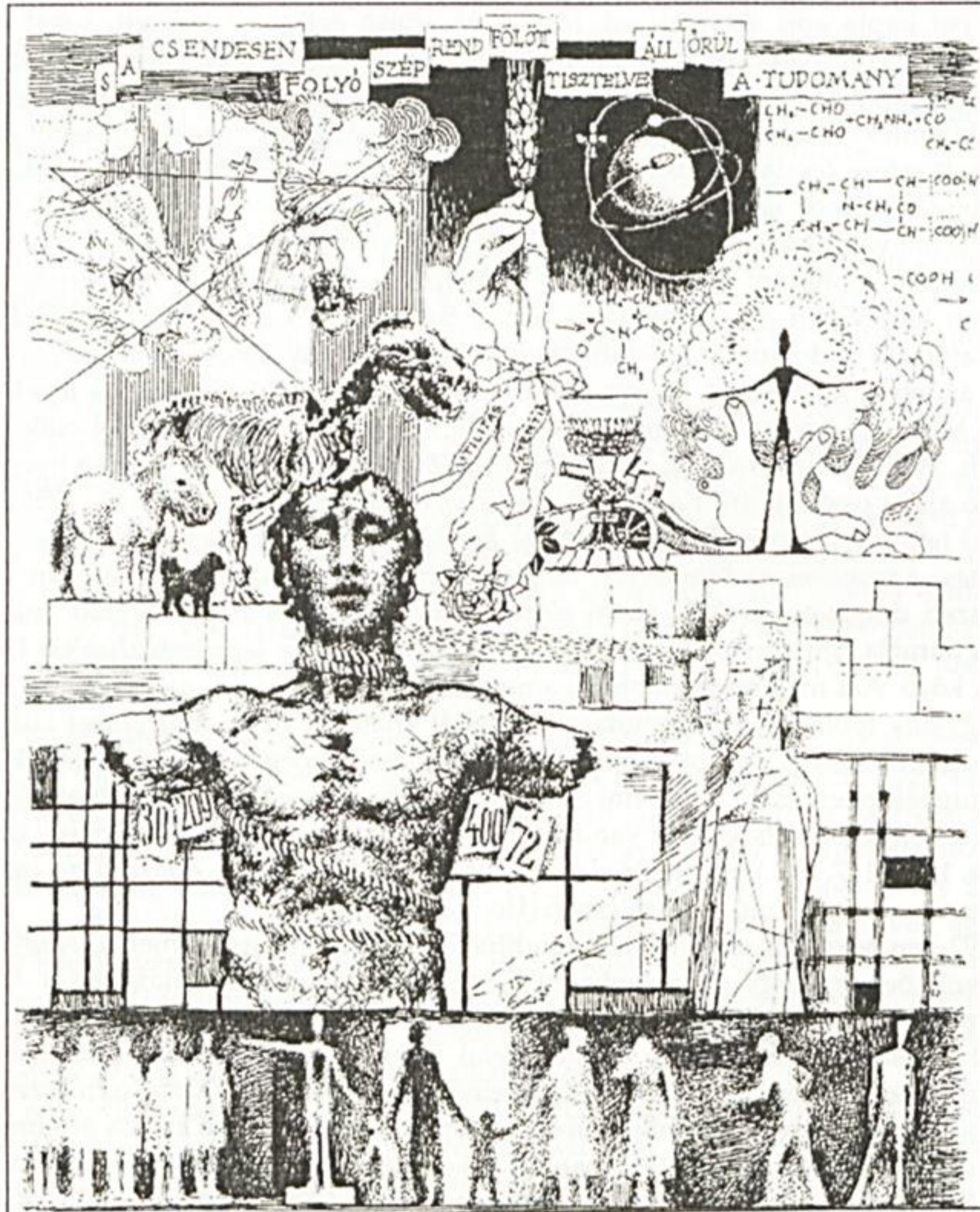
Krúdy Zsuzsa, a negyedik gyermek, külön fejezet az író utóéletében. Ő az, aki a legtöbbet kapta apja szeretetéből, hiszen az utolsó évtized koraérett, sokat tudó szemtanúja volt. Neki írta a Jókai-életrajzot (*Mesemondások Jókai Mórról*), őt szalajtotta Óbudán a Kéhlihez írói üzemanyagért, egy-egy liter borért, s ha hinni lehet a későbbi emlékezéseknek, ő volt az, aki 1933. május 12-ének reggelén rátalált édesapja holttestére (családi titok, de igaznak tűnik, hogy második felesége akkortájt egy óbudai mérnök lakásán töltötte a napjait). Zsuzsika sokat látott, s később sokat tett apja hagyatékának mind szélesebb körű megismertetése érdekében.

Élete hetvenhárom esztendejének második fele apja munkásságának bűvkörében telt. Végül ő is könyvtáros lett, a Széchényi és a Fővárosi Szabó Ervin munkatársaként dolgozott, s rendületlenül kutatta Krúdy Gyula életművét, s szervezte az újbóli kiadásokat. Az ötvenes évek közepén kezdte publikációs tevékenységét. Már ekkor megvolt könyvének a címe (*Apám, Szindbád*), melyből csak jóval később, 1975-ben lett valóság. Ugyancsak az ötvenes években hagyta el a nyomdát az első általa összeállított Krúdy-kötet (*Asszony a nagybögőben*, Magvető, 1955). Ezt még jó néhány követte (*Pesten lakott egy fuvolás, Vadszőlő, Budapest vőlegénye, Gordonkázás, Az emlékek szakácskönyve, Magyar Köztársaság Almanachja*). Valóban áldozatkészen dolgozott ezeken, szem előtt tartva, hogy apja hagyatékának minden fontos darabja eljusson az olvasókhöz, ám nem tartozott a legmegbízhatóbb filológusok közé. Azt még magyarázhatja a megélhetés kényszere, hogy néha úgy adott oda egy-egy többször is kinyomtatott novellát közlésre, mint amit „most talált az apu hagyatékában”. Ám olyasmit nem szabad, hogy megengedjen magának egy valamirevaló szerkesztő, mint ami *Az emlékek szakácskönyve* esetében történt. Ugyanabban a könyvben kétszer is ki van nyomtatva egy szöveg. Előbb *A fűszerekről* címen (*Táltos*, 1983, 117. old.), majd pár oldallal később eredeti helyén, *A fogadósné, vagy az elvarázsolt vendégek* című elbeszélésben (Uo. 173. old.).

1992-ben bekövetkezett haláláig rendíthetetlenül ápolta apja emlékét. Nagy szerepe volt benne, hogy megjelenhetett Gedényi Mihály összeállításában a *Krúdy bibliográfia*. Ha kellett, Aczél Györgynél kilincsel. Egy néhány évvel ezelőtt aukcióra került kötetben meleg hangú dedikációval mondott köszönetet a politikusnak, gavalléros segítségéért. Amikor apja könyveinek kiadását szorgalmazta, természetesen saját nyugdíjas éveinek elviselhetőbbé tételéért is küzdött. A szó szoros értelmében kell venni ezt a küzdelmet. 1983-ban az akkori szerzői jogi törvények értelmében lejárt Krúdy műveinek védettsége. Magyarán az és azt adhatott ki tőle, aki, és amit csak akart. Krúdy Zsuzsa kiharcolta, hogy a Szépirodalminál már beindult életműsorozat befejezéséig kapja még a jogdíjakat. (Kiadás- és szocializmustörténeti érdekességű, hetvenes-nyolcvanas évekbeli levelezése fennmaradt a hagyatékában.)

A főmű természetesen az *Apám, Szindbad*. Két évtizedes munkával hordta egybe a dokumentumokat, válogatott szemelvényeket apja írásaiból, hogy azok összeállításával hű képet formáljon Krúdy Gyula életének utolsó két évtizedéről. Máig hivatkozási alap, fontos írások egyetlen hozzáférhetősi helye – kézikönyv és kulcs az életműhöz.

Végül egy megdöbbentő adalék: nincsenek Krúdy-unokák, egyetlen gyermeke sem hagyott hátra utódot. A pajkos Krúdyak elfogytak.

XII. A falanszterben (1980)

Márai termékeny évei

1967-ben Lolával visszarepültek Európába. A szívéhez közel álló Olaszországban, Salernóban béreltek lakást a Via Trento 64-ben. A Szabad Európa Rádióval megszakította kapcsolatát, nem volt hajlandó az igazgatónak azt a kívánságát teljesíteni, hogy szelídítsen kommentárjai hangján. Az *Új Látóhatárban*, a magyar emigráció legszínvonalasabb folyóiratában sem publikált. Alighanem igazat adhatunk Borbándi Gyulának: nem vonzotta a lapnak a népi irodalom iránt tanúsított elkötelezettsége.¹ Az ugyancsak müncheni *Új Európának* azonban továbbra is adott írásokat, szemelvényeket készülő regényeiből, amelyek iránt mind nagyobb olvasói igény mutatkozott meg. A Nápolyhoz közeli Salerno igazi otthona lett a szépírónak, a rendszeres rádióelőadásoktól megszabadulva lényegesen több ideje maradt, ezeket amúgy is már inkább csak rutinból mondta el. „...ami engem illet – írta Szőnyi Zsuzsának – májusban teljességgel abbahagyom ezt az énekes-géza munkát, amely már eddig is túl soká elhúzódott részemre. Volt öt év (1951–1956), amikor izgalmas feladat volt. Aztán maradt egy keret, amelyet hétről-hétre fel kellett tölteni, de az utolsó három évben már évről-évre nehéz feladat volt számomra. Ezért abbahagyom, és átalakulok hallgatónak: kell ilyen is.”² Szőnyi Zsuzsának arról is beszámolt, hogy feladták New York-i lakásukat. „Nem tudjuk, meddig maradunk. Arany azt írja *Az elveszett alkotmányban*, ha a magyarok útra kelnek, sosem tudni, honkeresők-e, vagy sírkeresők. A sír nem fontos, hon az nincs többé. Legokosabb retúrjegy nélkül utazni, és nem olvasni folytatásos regényt az újságban.”³

Első heteik „misz vesződéssel teltek”, de miután berendezkedtek, Márai máris tervezgetni kezdett. Nyár végéig, talán ősz derekáig nem akart elmozdulni Salernóból, a telet szívesen töltötte volna Bécsben: „azt mondják, ott még van színház, gőzfürdő, kávéház dumával, zene, korcsma.”⁴ A „duma”, a termékeny eszmecsere ugyan hiányozhatott: 1968-as naplóbejegyzései közül a legelsőben panaszolja, hogy míg 200 évvel azelőtt is „energiát” adtak a jóízű beszélgetések, mára már morogva kérdezik egymást. Morogva válaszolnak, vagy a televíziót nézik. De Szőnyi Zsuzsáék nagyszerű társnak bizonyultak, együtt jártak Paestumban, Márai némán csodálta Poszeidon szentélyét. „Hoztam Amerikából egy kéziratot, és most... körmöltni kezdek”, – írta augusztus végén. (A kézirat a *Rómában történt valami* első változata volt.) Végignézte *A gyertyák csonkig égnek*-ből készített német televíziós adaptációt, s 1968 elején már 1967-ig vezetett *Naplója* kiadásáról írt, miközben azt is panaszolta, hogy New Yorknak csak bizonyos részein olvasnak a magyarok. 1968 elején János fia megházasodott, Máraiék nem voltak ott az amerikai esküvőn. Az író menyé egyetlen szót sem tudott magyarul. Salernóban töltötték a telet, s közben szorgalmasan dolgozott *Ítélet Canudosban* című regénye kéziratán. (1970-ben jelent meg nyomtatásban, de párhuzamosan vezette *Naplóját* is, és formálódott a *Föld, föld!...* életének egyik legszebb, vallomásos krónikája.)

Az *Ítélet Canudosban* az 1800-as évek végén játszódik Brazíliában, de az anarchia ábrázolása írása idején is időszerű volt: Márai maga mondja el, hogy írásához megerősítést

kapott a francia diáklázadás hírei nyomán. A regényben is, az író utószavában is említés történik Euclides da Cunha (1866–1909) *Os Sertões (A vadon)* című művéről, amelyet Márai angolul olvasott el. (*Rebellion in the Backland*, 1940.) Da Cunha riporterként számolt be a köztársasági hadsereg canudosi hadjáratáról, amely egy szekta vezetője és hívei ellen folyt éveken át, teljesen értelmetlenül. A magyar regény írója nyomatékosan hangsúlyozta, hogy számára csak a hely és az idő tekintetében szolgált forrásként *A vadon*, s ez a regény alapján valószínűsíthető, hiszen a cselekményt gyakran szakítják meg a Máraira jellemző elmélkedő kitételek.

„Ötven éve készülök, hogy megírjam, amit... láttam és hallottam” – mondja a mű kezdetén Oliver O’Connel, kinek apja és nagyapja Írországból települtek Brazíliába, ő káplárként szolgált a hadjáratban, utána kiegészítő könyvtáros lett, családja kihalt, nyomorúságosan tengeti életét, de van még feladata: le kell írnia annak a négy órának a történetét, amikor a katonák végeztek a még életben maradtakkal és Bittencourt marsall, Brazília hadügyminisztere sajtóértekezletet tartott, amelyen a káplár volt az írnok. Többször is elmondja, hogy öregén nehéz az írás (némileg Thomas Mannra emlékeztetve), öreg ember össze-vissza fecseg, de megkísérelte, hogy csak a lényegről írjon.

Október ötödikén elterjedt a híre, hogy néhány órán belül vége Canudos ostromának, az eszelős, örületet szülő gyilkolásnak. Tíz hónap telt el az ostrom kezdte óta, tíz hónapja folyt a harc a civilizáció és a demokrácia fegyelmező eszméinek győzelméért, s ez a harc volt a „gyalázat”. A marsall közeledtének hírére a tisztek megpróbálták némi rendet csináltatni. Nem volt könnyű dolog: a hadsereg már fölbomlott, s a táj is a pusztulás jeleit mutatta. A katonák unalomból lövöldöztek, a menekülteket viszont szisztematikusan kivégezték. Az emberi életnek nem volt értéke, a hadviselés a vadon törvényei szerint folyt. A védők még egy utolsó, kétségbeesett tüzelésbe kezdtek, vak-tában lövöldöztek, halottak feküdtek mindenfelé, s a környéket szörnyű bűz lepte el. Ezen az utolsó délutánon mindenki megértette, hogy a háború értelme nem a győzelem, hanem a gátlások nélküli gyilkolás. Lehetséges, hogy minden háborúnak ez az igazi célja? – kérdi a narrátor. Ám kérdése válasz nélkül marad.

Márai többször is megbecsüléssel írt Maupassant-ról, aki olyannak ábrázolta a dolgokat, amilyenek a valóságban. Az *Ítélet Canudosban* bevezető része a legvadabb naturalizmust idézi a háború és a céltalan öldöklés bemutatásával s a környezet lehangelő rajzával. A korábbi expedíciós csapatok vereséget szenvedtek, a vadonban elesett katonák százainak koponyaacsontja hevert, a fákon akasztottak holtteste himbálódzott. Sejtethető, hogy leírásaiban nemcsak Euclides da Cunha művének reportszerű beszámolóira támaszkodott, hanem az első világháború frontélményeit feldolgozó filmekre is. Döbbenetes ellenpontként mintha a győzelem örömeire táncmulatságra készülnének a pajtában, egy rézedényből csábító rumszag árad, amely mindenkit felizgat. Az ellenpontos szerkesztés nem ritka eljárása Márainak, de itt, az emberi méltóság elvesztésének közegében, a halál és a háborús kegyetlenségek árnyékában különleges feszültséget kelt. A naturalista jelenetezés a korhűség eszköze: a múlt század végének egyik uralkodó stílusirányzatát visszaidézve még életszerűbbé válik a történet, s még erősebben köti a századelő és -forduló brazil prózájához, melynek művelői ugyancsak szívesen éltek a naturalizmus eszközeivel, amikor a mérhetetlen nyomorúságot ábrázolták, amely elsősorban a parasztságot sújtotta. Márai még a fegyverek szakszerű leírásával is a valóságba ágyazza az eseményeket: a halomba rakott különféle puskákat és szúrószerszámokat egy fegyverkereskedő szakszerűségével írja le és osztályozza.

Ötven évvel később, amikor a narrátor visszaidézi a canudosi eseményeket, ezek a fegyverek szármalmas hatásúaknak látszanak, hiszen, mint szándékos naivitással előadja, azóta a gyilkolásnak új és sokkal eredményesebb módszerei alakultak ki. Eszmefuttatása naiv volna, ha nem sugároznék belőle Márai megvető iróniája: igaz, nem csak jelenének „fejlett” gyilkolási technikáját idézte megvetéssel, hanem azt a szektás szellemiséget is, amely a canudosiakat jellemezte, ezt a „kereszténységet”, „amely itt vérben és bűzben, vagyontalanságban és elmebajos önkívületben létezett”, bár nem volt olyan veszedelmes, mint a „civilizáció” némely eredményei. Rettegett volt az „alligátorkés”, „amiről lúdbőrözve beszéltek a mieink, mert a lázadók hihetetlen gyorsan forgatták a kétélű pengét, amely mélyen hatolt az ellenfél testébe, – mindig a hasi tájba, hiszen az volt a virtus, hogy a mestersújtás nyomán, a szúrás okozta öblös, mély nyíláson át kitekeröztek és az áldozat lába elé hullottak a belek...”

„Ilyen vad emberek voltak ezek a canudosi gödörlakók. Fejcsóválva, meghökent respektussal szemléltük most a zsákmányolt késeket. Mintha nem is katonákkal harcoltunk volna... de akárhogy is, nem lehetett tagadni, hogy ezek a vadak megszervezték egyféle katonai rendtartást. Az ólomforgáccsal tömött fejű bunkó, a canudosi sikátorharcok másik kezdetleges és kegyetlen fegyvere, igazából betyárholmi volt, a vaqueiro-k, a bika-kergető gulyások pastorális arzenáljából való fütykös. Még néhány ilyen elképesztő vadember-fegyvert mutatott fel Borba őrnagy – és ez a sokféle puska, muskéta, kés és bárd olyan is volt, mint egy néprajzi múzeumban az ásatások, őseberi állapotok leletei. De másféle is volt... És most, ötven évvel később, amikor felidézem ennek az órának emlékét, nem tudok másképpen gondolni a kezdetleges öldöklő szerszámokra, mint szármalommal. Mintha ebben a betyár-arzenálisban még nyoma lenne valamilyen torz emberiségnek... Az elmúlt évtizedekben, amikor a tudomány és a technika a világ más részein hatalmasat fejlődött, a hadászati kellékek is tökéletesedtek és a képes újságok, a rádiók és a mozik elhozták hozzánk is, Brazíliába, az új, tökéletes gyilkoló találmányok hírét. Elmaradt ország vagyunk, a civilizáció lassan hömpölyög át hozzánk a messzi, fejlett országokból. Azok a tökéletes pusztító szerszámok, – bombák, melyek egész városokat tüntetnek el, aztán a lángszórók, tankok, a jóég tudja miféle csodálatos, ördögös masinák? – akkor még nem léteztek és a canudosi vademberek fegyverei olyan kezdetleges ölszerszámok voltak, mint amilyen a kőkorszakbeli ember számára lehetett a bunkó, vagy a parittyá. De ezek a canudosi fegyverek még emberszabású gyilkok voltak. A jagunco, amikor a muskétával, vagy az alligátor-késsel embert ölt: még személyesen vállalkozott valamire, szemtől-szembe... úgy, mint Káin, amikor agyonverte Ábelt. Minden gyilkosság testvérgyilkosság... erre is gondolnom kellett a Vikár tanyájának nagy pajtájában, amikor a zsákmányolt canudosi fegyvertárt szemlélttem. Vad emberek voltunk mind, a caatinga peremén, a múlt század végén, Brazíliában... de valahogy még mindig emberek voltunk, mert ezekkel a fegyverekkel egy ember egyszerre legföllebb egy embert tudott megölni. Azóta ez is másképp van: úgy hallottam, most már minden egyszerűbb és praktikusabb. Néha mégis gondolnom kellett az elmúlt évtizedekben arra, hogy más az, amikor testvér öl testvért és más, amikor egyik statisztika pusztítja a másik statisztikát. De megint elszaladt a tollam, hiszen ez már nem tartozik ide. Vigyáznom kell, – hiába, az öregség fecsegős.”

Az öldöklésben furcsa és megmagyarázhatatlan módon felvillan annak ellenpontja. A katonák a zsákmányolt papírfecsniben „zagyva igehirdetés” másolatára

bukkannak. A jövendöléseket a hívők lemásoltatták, és mindenhová magukkal vitték. Analfabéták voltak, „de a Betű mágikus erejét érezték a kótyagos jövendölésben”, hittek az „Írás és a rögzített szó hatalmában, a biblikus erőben, amely azt hirdeti, hogy az Ige volt kezdetben és erősebb, mint a Test. Hittek abban, hogy a Szó fontos valami, amit meg kell őrizni, – akkor is fontos, ha nem értik és értelemmel nem is lehet magyarázni”. Az írnok-káplár zsebre vágott egy ceruzairásos, jövendöléseket tartalmazó füzetet; akkor és ott is szorongva gondolt arra, hogy Isten sokszor a megszállottakra bízta üzenetét, s a józan ész kevesebbet mutat meg a világból, mint ezek a zavaros bölcselmek, mert „az Örület borzalmas, de van benne valami emberszabású, eleven Rendetlenség. Mindabban, ami a marsall érkezése pillanatában elkezdődött, nem volt már semmi más, csak egy Rendszer ügyködése”. Ezt érezte meg a kíséretében érkezett érsek is, aki tudta, hogy a vallás „veszedelmes energia”. Annak idején körlevelet adott ki a veszedelmes tanokat elítélve, de e tanok a legszegényebbeket mozgósították. A „kóbor, csürhe nép” közösséget alkotott, az érsek pedig sértetten állt a kíséretben, arra gondolva, hogy régen hatásos volt az inkvizíció.

Kérdés, vajon Márai nem használta-e regényének írása közben azokat a dokumentumokat, amelyek a „szegények egyháza” megteremtését szorgalmazták éppen Dél-Amerikában, az evangéliumok szellemiségéhez való visszatérést sürgetve, elítélve az egyház gazdagságát. A Vatikán végül szembefordult Boff atyával és társaival, és elítélte a tanokat. „A civilizáció erkölcsi és anyagi fölénye letöri a vadon embereinek lázadó ösztöneit...” „A marsall a civilizációt képviseli: szemében a »botrányos« háború az ügyirat, amelyet »ad acta« lehet tenni. A világ minden tájáról érkezett, kíváncsi haditudósítók a sajtószabadság nemes eszméjével nyugtatja, de közben, ha kellemetlen a kérdés, fenyegetően kiáltja, hazudni nem szabad!”

Valaki megkérdi: mi lett a sorsa a Tanácsadónak, a canudosi prófétának. A marsall parancsára a fővő rumból kiemelnek egy összeaszott emberfejet, a jövendölések írójának földi maradványát. A rumot forraló néger felmutatta a fejet, s ebben a pillanatban bekövetkezett egyfajta csoda: a levágott fő felkiáltott: Brazília! Mintha azt kiáltotta volna: Világ! Az ügyiratoknak a civilizáció által sugallt mondatai érvényüket veszítették, súlyosabb, valóságos értelme lett a lázadásnak és a lázadók halálának: a Brazíliáért és a világért hozott áldozat, az önfeláldozás jelképei lettek.

„A világ, amely a térkép mögött derengett, alaktalan volt: a dzsungel. A mindig éhes, ugrásra kész puma. És millió és millió tenyészállat, melyek milliószámra hullottak el, amikor fojtogatni kezdte a legelőket és az északkeleti partvidéket, Canudos vidékét is a szárazság. (Most, nyár elején, már mindenben érzett, – itt a pajtában is –, hogy közeleg a szárazság, kezd kiszáradni az élet nedve a földből, a növényekből és az élőlényekből.) Ez a Fogalom – Brazília – a marsall jól berendezett, korszerű ismeretekkel megtömött agyagában most egyszerre átváltozott, mint mikor a látomás megmutatja a megszállottnak a mindennapi valóság igazi arcát. De nemcsak a marsall: mi többek is, akik a pajtában voltunk, megértettük ezekben a pillanatokban, hogy »Brazília« már, mint amit a házi környezetben, aztán az iskolában és vándorlás közben tanultunk: más, mint amit »demokrácia« vagy »oligarchia« címkével jelöltek. Más, mint a kreolok hitték, akik rabolni és gyilkolni jöttek ide, de aztán megfogta, idekötözte őket valami – a dzsungel, az óceánpart, a vér és a hús. Más, mint ahogy a meszticek képzelték, akik rumtól és vértől mámoros fehérek és indiánok ölelkezéséből születtek itt. És más, mint a négerek hitték,

akiket háromszáz év előtt és aztán még a múlt század vége felé is hajófenéken hurcoltak ide az Arany Partról – hogy aztán azok, akik túléltek az emberrablást, a szállításnak nevezett tömeggyilkosságot, foggal és körömmel, vérrel és hússal megkapaszkodjanak itt a földben, a hegyekben, a tengerparton, a legelőkön és a bányákban. És zambót csináljanak az indiánból. És aztán ezek mind, együttesen, azt ordítják, – hangosan, vagy némán, – amit a levágott fej üvöltött: »Brazília!...«

Mert ez történt. Tudom, idegenek és tudós emberek számára nevetséges, amit leírtam. Sokminden nevetséges, amit nem él meg személyesen az ember... A marsall sápadt volt. És mind hallgattunk. Akkor – amíg a marsall és a Tanácsadó farkaszemet néztek – történt még valami. Ezt már nemcsak képzeltem, hiszen mindenki tanúja volt, aki abban a pillanatban a pajtában tartózkodott. A kegyelmes érsek úr is látta és mind a tapasztalt újságírók. A nagy sebész és a gazdag bankár is látta. És mindenki felnyögött, vagy felszisszent, amikor látta, hogy a Tanácsadó összeszorított, keskeny szája – ez a »száj« már inkább csak keskeny elválasztó vonal volt a bőrálarc közepén – elferdült. Ma sem tudom, mi okozta ezt a változást? Talán a sűrű, magas szeszfokú rum, amit beivott a pergamentszerűen száraz arc-bőr? Vagy a nyár eleji este gőzös melege? A pajta alom-langyossága?... Bizonyos csak az, hogy a Tanácsadó szája mosolyogni kezdett, – nem lehetett félreérteni, gúnyosan vigyorgott a száj. Ez a vigyor olyan ijesztő volt, hogy a marsall hátralépett és szája elé kapta kezét. Többen fütyöltek, sziszegtek.

A Fej vigyorgott, mintha így felelt volna a marsallnak... Leírtam ezt, mert így láttam. Mások talán másképpen értették, amit láttak.

Hosszú pillanatok teltek el, amíg Bittencourt összeszedte magát. Ez a panoptikumba való szörnyvígyor a parádés záróünnepély kínos-meglepő befejezése volt. A marsall verejtékezett, zsebkendővel törölte száját és homlokát. Aztán – katonás, parancsoló modorban – beszélni kezdett. »A fej Baiaba megy. Még ma este, Azonnal!« – recsegte. A néger sajnálkozó mozdulattal visszahelyezte a rumos fémfazékba fejét. A fej azokban a pillanatokban beszélt hozzánk, – mindenkihez a pajtában... Nem szavakkal és hangokkal beszélt, másképp. Ahogy a castinga-ban hitték a vademberek: a halottnak, a halált követő rövid időben, az első napokban módja van még érintkezni az élőkkel. De már nincs szüksége szavakra, hangos beszédre; a halott szelleme a test közvetítő médiuma nélkül is tud szólni.

Mit mondott?... Különös módon a hirtelen csendben, a merevgörcsös mozdulatlanágban megértettük a néma beszédet. Nemcsak a marsall bámult kidagadt szemmel, üveges tekintettel, – mások is, a kételkedő, cinikus haditudósítók, a nagyvárosi, művelt emberek is hallották, hogy most, a canudosi tragédia befejező pillanatában a Fej – ez a szőr- és csontfétis a néger kezében – hang nélkül, de mindenki számára érthetően felordított. És a marsall, gyöngyöző homlokkal, dadogva, kiegyenesedett és rekedten – mint aki egyszerre kérdez és válaszol – ezt kiáltotta:

– Brazília!...

Abban a pillanatban megértettük, hogy ez volt a Tanácsadó válasza. Nagy csend volt a teremben.”

Márai regényeiben elég gyakori, hogy a hosszabb előkészítő rész után fordulatot vesz a történet. Ezúttal is ez történik: a marsallnak jelentik: három canudosi fogoly, egy nő és két férfi kivégzésére készülnek. Legnagyobb meglepetésre nem a megszokott „eljárás” következik. Arra a hírre, hogy a Tanácsadótól – hát mégis

életben maradt? – hoztak üzenetet, a marsall maga elé vezetteti őket. A nő közvetíti az üzenetet: „Nem tehetsz semmit. Hiába van ágyúd. Holnapra tíz Canudos lesz Brazíliában. És holnapután száz.” A regény egyik legfontosabb mondatai. Hiába a fegyver, a hit, ha vakhit is, erősebb. A szabadság szellemét nem lehet erőszakkal kiirtani.

A marsall megérti, hogy egy végzetes legendával áll szemben. A hírrel, amely a kisemmizetteknek „jó hír”, a hatalom számára pedig végzetes. Szabadságot ígér a három fogolynak, ha két óra alatt elhozzák a Tanácsadót. A nő azonban – fürödni akar. A marsall megértette: Canudos ostromának utolsó jelenete következik. „Az a pillanat, amikor, váratlanul, elhangzik az örület ordítóására valamilyen válasz. És akkor – talán – ítélni lehet Canudosban.” Gumikádat és vizet hoznak. A szörnyű szárazságban megtörtént a „csoda”: „az emberi létezéshez, magasabb emberséghez szükséges víz, őselem zubogott a tömlőkből a kádba. És a nő „megtisztult”. A jelenlévők hátat fordítottak. Képzeletükben megjelent Erosz, Márai szerint az emberi élet egyik legfontosabb mozgatója.

Regényeiben, naplóiban is gyakran szól a „pillanatról”, amikor az ember életében bekövetkezik a nagy esély: más lehet, mint addig volt. „A marsall is megváltozott e pillanatban”, amelyet kegyelmi pillanatnak érzünk. „...mint aki váratlanul kénytelen több lenni, mint aki eddig volt, kihúzta magát. Mint aki megértette, hogy megtörtént a kihívás, amire már nem lehet hivatali szereppel és társasági magatartással felelni. Egy pillanatnak kell felelni, amely teljes erővel és minden következménnyel követeli a választ. A marsall megértette, hogy ez ilyen pillanat: a vizsga, amikor egy embernek módja van, hogy megváltozzék, – egy pillanatra több lehet, mint aki eddig volt, a szerep és a jelmez mögött.” A nő pedig kilépett a kádból, de „a sorsból is, Canudosból”. Jelképpé vált, az örök női princípiumként állt előttük. A marsall most azt is megértette, „hogy másféle erő is van az emberekben, mint a testi erő vagy az erőszak ereje”.

Kettejük párbeszédéből kiviláglik, hogy a nő orvos-férjét kereste Canudosban. Olyan közösségben, amely nem ismeri az alá- és fölérendeltségi viszonyokat. A Tanácsadó szerint a közösségnek egyetlen reménysége lehet: Isten. De nem a hatalmasok istene, nem a tilalmakkal körülfont Isten, hanem az emberek Istene. Canudosból „nem lehet elmenni”, mert aki ott él, találkozhat Istennel, és ezért „...egyszer mindenkivel el kell menni Canudosba”, hogy „otthon” legyen, hogy megtapasztalja, milyen élni Isten tenyerén. És a marsall nem tehet semmit. Kivégzik őket, megalázzák, ám mindenki átérzi: van egy vonzás, erő, amely nagyobb az emberi hatalomnál. És ezt az erőt nem lehet fegyverekkel legyőzni. A Tanácsadó szelleme tovább él és követésre serkent...

Fried István idézte⁵ Márai egyik fontos mondatát a *Négy évszaktól*: „...az igazságot ird le, hűségesen, de közben tudjad, hogy nem is ez a tárgyi hűség a legfontosabb. Ne a tárgyakhoz maradj hűséges, inkább s kérlelhetetlenül önmagadhoz.” Canudosban nem így játszódtott le a végső csata. De a regény tanításával Márai önmagát adta. Érezni a befejezésben biblia-olvasásának emlékképeit: a hit áldozatait a katonák gúnykacaja kíséri, s ők elszántan indulnak a halálba, mint Krisztus a Kálváriára.

Egy évvel az *Ítélet Canudosban* megjelenése után újabb regénye, a *Rómában történt valami* látott napvilágot Torontóban. New Yorkban kezdte meg, szándéka nem csak az lehetett, hogy felidézze a rómaiak történelmének egyik legnagyobbját, Julius Caesart, hanem, hogy a magasvasút kibírhatatlan dübörgése közepette visszavarázsolja saját olaszországi emlékeit is. Amerikában nem tudta befejezni a

kéziratot, vissza-visszatért a „helyszínre”, míg végül Itáliában megtelepedve úgy vélte: eljött a pillanat, hogy a hosszú előkészületek után megjelentesse művét, amelynek tartalma is, szerkesztése is az antikvitást idézi, hiszen az Arisztotelésznek tulajdonított „hármasság” követelményeinek is eleget tett: a cselekmény egy helyen és egy nap alatt játszódik. Meglehetősen ironikusan nyilatkozott forrásairól, az ókori történetírókról, de alapos forráskutatást végzett, s egyik kedves történetírója, Gibbon nyilvánvalóan hatott is rá.⁶ Nem a történészek módján akarta ábrázolni a diktátort, hanem a „másik” történelmet, az „adatnélkülit”, a „névtelent” igyekezett életre kelteni. Gibbont nem véletlenül érezte távoli rokonának. A híres 18. századi történész is rengeteget utazott, rendkívül közel állt hozzá Olaszország, épp Rómában fogant meg benne az a terv, hogy megírja a Római Birodalom hanyatlásának történetét. Elegánsan, szellemesen, ironikusan írt ő is. Márai nemzedéktársai közül például Halász Gábor szintén nagyra becsülte, közel állt hozzájuk felvilágosodott szemléletmódja. Alapossága ugyancsak vonzotta Márait, aki ugyan regényt írt Julius Caesar „bukásáról”, de szokása szerint történelmi elmélkedésekkel is gazdagította művét.⁷

Március derekán, napszálltakor három rabszolga bandukolt Baiae határából Puteoli felé. (Baiaeról gyakran olvasunk a naplókban.) Az úton kocsik robogtak. Az öreg rabszolga ezt mondta: „Rómában történt valami.” Elsőnek az ékszerész, Fulvius érkezett, nyomában az előkelőségek. Valamennyiükön riadalom látszott. Az öreg rabszolga már látott ilyet: Spartacus lázadásakor mutatkozott hasonló riadalom. Talán a háború, „a szenátorok, tábornokok, hadiszállítók állandósult üzlete” tört ki. De ez az ő sorsukon nem változtatott volna. A táj is megváltozott: „lomha, fenyegető árnyakkal telt meg”. A három rabszolga azt latolgatta, mi lehet a változás oka. Beszélgetésükbe mintha az író is beleavatkozna, mintha Márai személyes meggyőződését tolmácsolná: Mi történt Rómában?

„– Talán a szenátorok. – mondta vontatottan a trák.

– Talán a katonák. – morogta a szíriai.

A szíriai bosszankodva legyintett:

– A nép! – ...mondta megvetéssel.

– Ismered?... – kérdezte kíváncsian a fiú.

– A népet?

– A római népet?... Soha nem jártam Rómában. – A szíriai fejét rázta. Szégyenkezve, csendesen mondta: – Azt mondják, sokan vannak. Olyan sokan, mint...

Tájékozatlanul nézett körül. A tengert nézte:

– Olyan sokan, mint a tenger.

– Miért nem csinálnak valamit?

– Kik? – kérdezte komoran az öreg trák.

– A nép! – kiabálta a fiú.

Az öregek most nevetni kezdtek. A trák fogatlan szájjal szélesen vigyorgott. A szíriai a földre vetette magát, mint a nyavalyatörős, hentergett, két tenyérrel a vékonyát markolta, így röhögött.

– A nép, a nép, – és hánytá-vetette magát földön, leküzdhetetlen, viszketeg, lónyerítésre emlékeztető hangon röhögött. – Hallod?... – kérdezte az öregtől.

A trák kiköpött.

– A nép – és a köpésre mutatott. – Látod?... – kérdezte a fiút. – Ez a nép! – És megint köpött. – Egy korsó olajért...

A szíriai föltápáskodott. A nevetés vigyora megtapadt a szája szögletében, mint a halottak arcán az utolsó vigyor merevgörcse. Így mondta:

- Egy marék gabonáért...
- Egy délutánért a cirkuszban...

A szíriai mellbe ütötte a germán legényt, aki megtántorodott.

- Amikor a húsd cafatra vágják...

Egyszerre mondták:

- Elfelejt mindent a nép.”

Alkonyatkor, hattól hétig még nem tudni, mi történt Rómában. Héttől nyolcig más helyszínen mások beszélgetnek. Ők már értesültek az eseményekről. Poharaznak, egymás szavába vágva fecsegnek az elhunytól. A nevét még nem tudjuk, de már következtetni lehet rá, hiszen egyikük vele volt, mikor hazajött Galliából. (*De bello Gallico*), együtt keltek át a Rubico folyón, s földet adott a veteránoknak, Afrikában legyőzte Scipiót. Tanúi lehetünk a legenda-képződésnek, hátha nem is halt meg, reggelre itt lesz a divatos fürdőhelyen. Végül mégis egyetértés születik közöttük: megölték Rómában. S megint egy jellemző párbeszéd-részlet:

„– Most már, hogy megölték... jobb lesz?...

- Soha nem lesz jobb.

- Forradalom lesz.

- Akkor sokan lopnak.

– Akkor is csak az urak lopnak. A generálisok, a szenátorok. A szegény nép csak az alját lopja.”

Okos volt? Buta? Megcsalta a katonáit? Gondoskodott róluk? Ebben nincs egyetértés. De abban igen, hogy isten lesz. „Ha egy ilyen nagy kutyát megölnek, a végén mindig kijelentik, hogy isten volt.” Ugyanez praktikus nézőpontból:

„– Ha egy ilyen nagy kutyát megölnek, mindig olajat kell venni.

- És búzát.

- Sarutalpat.

- Az olaj ára felment.

- Ki mondta?

- Puteolanumban voltam. Ott mondták.

- Mikor mondták?

- Ma délután. Amikor híre jött, hogy megölték.”

Este nyolctól változik a regény előadásmódja. A párbeszédes két fejezet után hosszú magánbeszéd következik, megjelenik a köpenyegforgató, aki rögtön tudja, hogy az egyik gyilkosnak, Brutusnak kell felajánlkoznia.

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Márai nem történelmi regényt írt, hanem történelembe ágyazott példázatot, amelyben saját, meglehetősen kiábrándult nézeteit adta elő. A nép tehetetlensége, a változtatás lehetőségének reménytelensége, a politikai elit megvetése – saját meggyőződésének regényesítése. Az elveit a hatalom gátlástalan kiszolgálásáért feladó típus még inkább személyes ügye volt: jó néhány keserű megjegyzését idéztük naplóiból, amelyek azt bizonyították, hogy a jelenséget a diktatúrák legitimálása eszközének, az „írástudók árulása” szomorú bizonyítékának tekintette, s ilyen érzéssel figyelte például az itthon maradt írók tekintélyes részét. Hogy mennyire szilárd meggyőződésévé, erkölcsi fölényévé érlelte e tapasztalatát, a regénnyel párhuzamosan végső formát öltött *Föld, föld!*... egyik – A *Verses könyvből* kiemelt része is bizonyítja:

„Ne csitulj, szív! Ne feledj! A bocsánat
Híg levében ne oldjad föl a vádat
Ne túrd, hogy langy közöny és nyomorúság
A kénsavat szentelt vízzé hígítsák
Égj, mint olajtorony, szökellő
Láng, melyet nem olthat el Sunyi szellő
Pattogj, szikrázz, maradj izzó parázs,
Ne engesztelt, forró, vad jeladás.”⁸

Márai kérlelhetetlenül ítélkezett, de az itthon maradt írók nem mindegyike ajánlotta föl szolgálatait. A Rákosi rendszerben nem is teheték, az Írószövetségből kizártak sokasága „a pálya szélén” kereste megélhetését. Kevesen jutottak publikációs lehetőséghez 1953 után is, s korántsem mindenki volt a Kádár-korszak társulatának tagja. Éppen Márai írta sokszor, az író kötelessége, hogy minden erejével és tehetségével az irodalom ügyét szolgálja. A magyar írók többsége a fennálló politikai rendszertől függetlenül ezt tette. (Némelyek – nem kevesen – a „türt” kategóriába szorítva.) Az árulás és a bértollnokság valóban megbocsáthatatlan, de az sem elképzelhetetlen, hogy voltak, akik jó szándékkal, netán hívő módjára alkottak. A *Föld, föld!...*-ben „légszomjról” írt. Valóban korlátok sora emelkedett, s ezeket kerülgetni kellett. Mégsem mondhatjuk, hogy e kor mindegyik írója „asztmatikus tatógással” alkotott. „Írók, mit is tehetnék”, mondta Radnóti súlyos egzisztenciális fenyegetettségében. Az itthon dolgozó írók is ezt tették. „...mi, akik ellenálltunk, tartózkodással szemléljük azokat, akik most egyszerre előlopakodnak, odatolakodnak a tetem közelébe, és bizonygatják, hogy ők is ellenálltak.” – hangzik el *Nyolckor*. „Alakok, akik tegnap még pisszenni sem mertek, ezek a gyászvitézek most egyszerre csatlakoztak a... hogy is mondjam? Igen, a hősök menetéhez. Úgy tettek, mintha ők is részt vettek volna az összeesküvésben, sápot kértek a dicsőségből.” Ez és a sok hasonló kijelentés nemcsak a Caesar megölése után köpenyeget váltókra vonatkozik, jelentésük Márai és a kor magyar irodalmának viszonyát is megvilágítják, mégpedig az író nézőpontjából. Márai azonban nem volt elfogulatlan. Talán az is jelzi elfogultságát, hogy az este nyolctól megszólaló személyben, aki hatalmas monográfiában akarja föltárni Caesar gonoszságait, felismerhetően Németh László karikatúráját is megrajzolja. Márai nem kedvelte a népi irodalom törekvéseit, felfogásától távol állt a társadalmat szolgáló írói magatartás. Németh Lászlót különösképp bírálta. Rá céloz, amikor a magánbeszélővel elmondja: három éve írja a diktátort leleplező ódáját, dacolva a titkosrendőrséggel, amely ugyan sosem zaklatta. Őt jelenítette meg Cassius alakjában, aki „mélyrómaiakról” és „hígrómaiakról” írt, s akinek nagy és sokszor elpanaszolt nyomorúságában is futotta egy tuszkulánium megszerzésére. Caesar halála után talán időszerű lesz a „mélyrómaiság”, Cassius szavára a „mélyrómaiak” alighanem szervezkednek majd a „hígak” ellen. „Menjünk együtt a zsarnok ravatalához. Cassius a mélyrómai, te, akit mellőztek, mert kevesebbet kaptál, mint amennyit reméltél és én, zsebemben az ódával!... Hárman leszünk ellenállók... Az már valami.” Mint minden karikatúra, Máraié is torzít, ne feledjük azonban, hogy Németh László körül – kivált Szovjetunió-beli útja után – ismét magasra csaptak az indulatok, „mélymagyar” és „hígmagyar” kategóriái pedig máig vitatottak.

A regény *Este* fejezetében Kilenckor Fulviusnál, az ékszerésznél, megjelenik fia, Vitellus. Elhozta a diadémot, a ritka ékszert, s beszámolt római tapasztalatairól. Miközben a diktátor feleségétől kicsalta az ékszert, megjött a híre Julius Caesar megöletésének. A diadémot még Antonius rendelte. Caesarnak nem volt ilyesmire pénze: „Közéleti férfiből csak akkor lesz jó vevő, ha előbb kirabolja a közéletet.” Vitellus tanúja volt a diktátor leszúrásának, apja azonban óvja attól, hogy a politikába avatkozzék; mert a birodalmakat sosem a politikusok, mindig a kereskedők „csinálják”. S hogy biztosítva legyen a folytonosság, elindulnak, hogy a kert végében elássák a kincsekkel teli zsákokat. A jelenetet remek párbeszéd zárja:

„A fiú most megborzongott. Fogvacogva mondta:

– Mégis... Gondold meg. A Birodalom ura volt...

Mint, aki hirtelen megért valamit, alázatosan morogta:

– Pótolhatatlan.

Az ékszerész nem figyelt rá. Vállán a drága kincsekkel tömött zsákkal átlépett a küszöbön és komoran mondta:

– Legjobb vevőm volt.

Fogát csikorgatta:

– Pótolhatatlan.

És kiléptek a sötétbe.”

Tízkor újabb párbeszédés jelent következik, amelyben – távollétében – Cicero a főszereplő, s a téma: mit mondott a hatalomról és a hatalmasokról. Ebben a részben is akadnak aktualizáló megjegyzések például a zsarnokok irodalomszeretetről, arról, hogy némelyikük ír is a pusztító félelemről és a tehetségeket jellemző, megtanulhatatlan erőről. „A diktátor veszekedettten vágyott rá, hogy költő legyen... De nem tudott költő lenni, mert nem volt az. És nem mert király... Csak úgy tesz, mintha az lenne. Ezt megértette... És abban a pillanatban már nem hitt a hatalmában.” Ezért merte kimondani (Márai meggyőződésével egybehangzóan): „...a jó államférfi az, akinek nincs erkölcs, sem meggyőződése, csak politikája van”, mert a politika kívül esik az erkölcs hatókörén.

Tizenegykor újabb állóképet szemlélhetünk. (Mind az író legtöbb regénye, ez is statikus, inkább színmű jelenetei váltakoznak különböző szereplőkkel; egyfelvonásosok sorozata. Egyetlen szálon, Caesar halálával függnek össze.) Váltakozik a párbeszéd és a magánbeszédnek az a fajtája, amikor a kérdéseket csak a válaszokból következtethetjük ki. A mű előadásmódja így változatosabb, de hangnemében nincs különösebb fordulatosság. Ezúttal egy ügyvéd számol be tapasztalatairól, amelyek közül jó néhány időtlen akad, amely nem csak Caesar korára volt jellemző. „A zsarnok azt hirdette – mondja az ügyvéd –, hogy korlátozza a gazdagok pazarlását... de mi történt a valóságban? A törvényekre fütyültek az új gazdagok. A pazarlás, a cinikus sápszedés és vesztegetés soha nem volt olyan szemérmetlen Rómában, mint ebben a korszakban, amikor a nép nevében történt minden gyalázatosság. A gazdagok a nép nevében tömték a zsebüket, és a zsarnok kitarottjai a nép nevében élőködtek.” A jogtudor nem ítéli el a kisemberek millióit, mert nem voltak hősök. De azokat igen, akik „állandóan keresni is akartak azon, hogy nem voltak szabadok. Ezek a politikusok, írók, akik most szemforgatva a szabadságról beszélnek... hol voltak ezek, amikor az erőszak sápot osztogatott? Melyik, mikor utasított vissza egy kitüntetést, egy álláskát, egy díjacskát, egy lakáskát, egy kis finom potya kivételezettséget?”

Ebben a részben újra és újra az író szócsövei szólalnak meg. Elsorolják keserű, kiábrándult nézeteit. Sok súlyos gondolatot fogalmaznak meg a mindenkori diktatúrák természetéről, az árulásról, hazugságról, pálfordulásról. Ez a regény legfontosabb mondanivalója. Ez történt Rómában, pontosabban nem csak Rómában... Márai, a gondolkodó még stílusművészetét is korlátozta az eszmék egyértelmű megfogalmazása érdekében. *Éjfélnél* azonban már e fogalmazás is telítettebb: mintha önkorlátozása után visszatérne a *Déli szél* leírásaihoz: „A jeges szél az éjféli sötétrel érkezett. Az újhold késett. A táj úgy tűnt el az éjszakában, mintha fekete körfüggőnyt aggattak volna a szigetek köré. A sötétség tapintható volt, anyagszerű. A jég ízű szél lobogtatta, lengette a sötétség fekete lepleit. A csend ájult volt, mintha a táj eszméletét veszítette volna. A tenger dagályának lomha és eszelősen következetes hullámcsapása messziről morgott, mint mikor egy fenevad álmodik a sötétben.” A bírálók annak idején is szóvá tették, hogy Márai olykor saját stílusának megszállottja. Ez – nehéz jobb kifejezést találni – dagályos, önmutogató részlet... Talán azért, mert itt az irodalomról beszélget Lollia, Caesar szeretője és Gabinus, a férje, akit az összeesküvők rendelték Rómába, és onnan tért vissza. Úgy tudta, hogy a merényletet elhalasztották. Az asszony azonban megérzi, hogy a diktátor teste halott, a személyisége azonban nem, titkos ereje mintha jelen válóvá tenné. Egyik ujján a Caesartól kapott ajándékgyűrű csillog, „...hunyorgott sárga fényel, mint egy fenevad szeme. Farkasszemet nézett a kövel. Így ült, nem mozdult.” A fényűzés ugyanis megfertőzte Rómát. A „fenevad szeme” csillog, tudja, hogy az egyiptomiak által kedvelt értékek, ha eredeti tulajdonosaik visszaköltöznek is Alexandriába, itt maradnak, terjesztik a pompakedvelés betegségét.

A történet hitelesítésének fontos eszköze a római szokások leírása, ezeket Márai gondosan tanulmányozta. Hosszadalmas kitérői közben azonban majdnem mindig közbevet egy az irodalomról vagy a politikáról és a politikusokról való megjegyzést. A szereplők fecsegése ilyenkor egy másik dimenzióba lép át.

A diktátor kedvelte az irodalmat, tehát mindenki irodalomértőnek mutatkozott. Az asszonyok is, bár megállapítják, hogy „az írókban nincs öröm”. Az csak a „beavatottak cinkossága” által megszerezhető, akik tudják forgatni a pénzt, de azt is tudják – ezért sietnek élni, – hogy a világon minden mulandó! Caesar hatalma is. S aki meghal, nem lehet nagy ember, hiszen minden megy tovább nélküle is. De a hiánya égető, „valami jóvátehetetlen történet”.

Hajnal *Háromkor* a lakomán részt vettek körülvették a játékosokat. A terem a pusztulás képét mutatta: „A hideg ételzsír szaga, a keserű bűz, amit a gyertyák és mécsesek füstje terjesztett, a feldöntött boroskancsókból és félig üres serlegekből kiömlött lőre savanyú, áporodott szeszpárája a sűrű, fojtogató lepedékben keveredett”. Az elmúlás szinte jelen való. Az ékszerészt szélütés éri, az orvos tunikáján vérmaradvány látszik, az arany a padlóra gurul, a vendégek ujjongtak és kiáltoztak: „mint a drámában, a nagy jelenet vége felé, amikor a kórus alvilági titokzatossággal kezd hörgögni”. Gabinus kést ránt, de lefogják. A sötét égen pedig feltűnt az üstökös.

Tulajdonképpen ez a haláltánc zárja a regényt! A többi, a kiadó és az író beszélgetése, vitája a megírandó életrajz honoráriumáról és az orvos magánbeszéde, csak kiegészítés és annak bizonyítéka, hogy az élet Caesar halála után is megy tovább. Az álarcok lehallottak, de bármikor ismét föltehetők. Ilyen az ember...

Egy évvel a *Rómában történt valami* után adta közre Márai *Föld, föld!*... című „emlékezéseit”. Tulajdonképpen ez is egy „haláltánc”-ról szól: a második világháborút

követő néhány évről – ezeket is az író visszaemlékezései színesítik – a demokrácia reményéről és a diktatúra kezdetéről. Ahhoz, hogy nagysága szerint tudjuk értékelni ezt a valóban kivételes kötetet, amelyben a „napló” egy végzetes elhatározás regényévé gazdagodik, át kell élni ezeket az éveket. Csak így lehet meg az olvasóban az a személyes érdekelttség, amely az írókat mindvégig jellemzi és készíti. Mások számára csak történelmi forrás, vagy Márai életrajzának részlete.

Regényszerűen indul: 1944. március 19-én, Sándor napján, amikor a családtagok még egyszer és utoljára a közös asztalnál köszöntik az írókat. Ekkor már az elsötétített városban nem volt szokás társas életet élni, az alkalom kivételességét az is jelezte, hogy sikerült jó bort szerezni, s az megoldotta a nyelveket, hamarosan élénk politikai vita robbant ki a jobb- és baloldali érzelműek között. Ekkor szólalt meg a telefon. Márai barátja, egy miniszterelnökségi tisztviselő telefonált. S ezzel egy egészen új történet vette kezdetét: a hagyományos életformától való búcsúzás tűnődő fájdalma és a veszélyeztetettség érzése köszöntött be. Az író megjelenítő készségének, szemlélődésre mindig kész magatartásának remek megjelenítése ez a pár mondat.

„...gyanakodva kérdeztem:

– Mi újság?

– A németek ma éjjel megszállták Magyarországot.

Olyan nyugodtan, természetes hangon mondotta ezt, mintha valamilyen társadalmi hírt adna tudtul. Kitűnő, fegyelmezett hivatalnok volt. Kis ideig hallgattunk. Megkérdeztem:

– Hol vannak?

– A németek?... Itt a várban. Most vonulnak fel a tankokkal. Az ablakból nézem.

– Hol vagy most?

– A minisztériumban.

– Le tudsz jönni hozzám?

– Most lehetetlen – mondta nyugodtan. – Nem engednek át a tankok között. De holnap, ha még nem fognak le, talán lejövök.

– Jó éjszakát – mondtam és éreztem, hogy ostoba, amit mondok.

– Jó éjszakát – felelte komolyan.

Letette a kagylót. Másnap nem fogták le, csak harmadnap, és rögtön elvitték egy német internálótáborba.

...A szobalány bejött és nekikezdett – fehérkesztyűsen, ahogy felszolgált, mert az is hozzátartozott a házirendhez – leszedni az asztalt. Átmentem szobámba, leültem a régi íróasztalhoz. A tavaszi éjszakában csendes volt az ablak előtt a város. Csak néha dübörgött egy tank a Vár felé, vitte a Gestapo-embereket, hogy megszállják a hivatalokat. Hallgattam a tank dübörgését, cigarettáztam. A szoba kellemesen langyos volt. A polcokon felsorakozott könyveket néztem, szórakozottan, a hatezer kötet könyvet, melyeket sokfelé szedtem össze a világban. Itt volt az a Marcus Aurelius, amelyet a Szajna-parti ócskásnál vettem, aztán Eckermann *Beszélgései*, egy régi magyar kiadású *Biblia*. És még hatezer könyv. A falról apám, nagyapám, elhalt rokonok képei néztek le reám.”

Az emlékezés hiátusait ki lehet egészíteni a *Napló*ban leírtakkal, ha valaki az életrajzra kíváncsi. A *Föld, föld!*... azonban egyesíti az életrajzot, a korrajzot és a lelki folyamatok megjelenítését, s mindezt történelmi hűséggel teszi. Karácsony másnapján szállták meg az oroszok Leányfalut. Budapestet még nem zárták körül

egészen, de már folyt az ostrom. A sötétben látni lehetett az ágyúk villanását, s az író azon merengett, mit, milyen változást hoznak az orosz katonák. Ez műve ismétlődő kérdése. Mi történik ezután? Hogyan szembesül egymással a hagyományos európai és a titokzatos keleti kultúra? A náciizmus üldözöttei felszabadulásként élték át az orosz katona megjelenését. Azt még senki sem sejtette, hogy szabadságot nem hozhatott, „mert neki sincs”.

A „felszabadulás” pillanatáról regények és elbeszélések születtek. Némelyik valóságos legendával vonta körül. Márai leírása pontos és tényszerű, nincs benne rokon- vagy ellenszenv. Való igaz, hogy az első hullámban érkező reguláris katonákkal szót lehetett érteni, nem fosztogattak, csak az órák iránt tanúsítottak különös érdeklődést. „...egészségesek voltak, jó kedvűek és elfogulatlanok”, s különleges figyelmet fordítottak a szeszes italokra. Leányfalun nem dívott az a szokásuk, hogy a férfiakat sorba állítva „kicsi havat lapátolni” vitték. (Édesapám Solymáron lépett ki a sorból, volt, aki évek múlva került elő.) Márai író volta bizonyos tiszteletet keltett, egy tiszt felszólította: írja meg, hogy járt nála egy orosz katona, aki Jasznaja Poljanan megszemlélte a magyarok pusztítását. Puskin ismerték tanulmányaikból, Tolsztoj és Dosztojevszkij neve hallatán bólogattak. Valóban volt bennük valami gyermekien kiszámíthatatlan. Kezet csókoltak a háziasszonynak, megébedeltek, majd karkötőjével távoztak. Az író – mondja Márai – varázsló volt, de „nem hatott mindig mágikus erővel”. Homályos emlékeim szerint egy orosz tiszt meglátta könyves polcunkon Csehov egyik művét. „Nye pizátyelj!”, kiáltotta, s akkorát vágott az asztalra, hogy később szögekkel kellett megerősíteni. „Gyermekesek voltak, néha vadak, néha idegesek és szomorúak, s mindig kiszámíthatatlanok... van az oroszokban valami »más«, amit nyugati nevelésű ember nem ért.” Márai egyébként Ilja Ehrenburggal mondott csődöt, a zord orosz katona megvetően „propagandiszt”-nak nevezte.

Talán jellemző Máraira, talán nem, de szorgalmasan érdeklődött a hozzájuk vetődött katonák irodalmi ismereteiről. A jelek szerint szerények voltak, de egy harcoló sereg katonáitól ezt nem lehet rossz néven venni. Valószínűleg nem ilyen jellegű ismereteiket mozgósították. Puskin, Lermontov és Gorkij standard nevek voltak. Felbukkantak mások is. Az irodalom mélyebb ismeretét azonban nem a háborúzó katonáktól kell megkövetelni.

A Föld, föld!... első részének alapérzése a kíváncsiság. Az írósa öntudatával tájékozódó Márai szembesül egy másfajta embertípussal és gondolkodással. Érdeklődéssel, kicsit tétován, hisz ekkor még mindenki számára tisztázatlan volt, mit hoz a jövő. A Spengler által leírtakat szembesítette a valósággal, ami egzisztenciálisan nem kecsgett sok jóval. Lakásából néhány tűzfal maradt meg, s a „pépes romos dombból” néhány fölösleges tárgyat mentett ki és a Csutora emlékét őrző *A polgári kutya gondozásának könyvét*. Minden más, többek között a hatezer könyv, a háború marta-léka lett.

A második rész Joel prófétától vett mottója is sokat sejtet: „...amit a sáska meghagyott, megette a szöcske; és amit a szöcske meghagyott, megette a cserebogár; és amit a cserebogár meghagyott, megette a hernyó...”⁹ A főváros ostroma véget ért, egy rózsadombi szükséglakásba költöztek, itt éltek 1945 márciusától 1948 augusztusáig. A „szükséglakás” az ideiglenesség jelképe volt, mint ahogy ideiglenesnek bizonyult a fordulat évéig eltelt rövid időszak is. De először megkezdődött az új

honfoglalás, a túlélésért és megélhetésért folytatott szorgos tevékenység. Elhangzottak a nagy szavak, de a tartalmukat az egyszerű, derék emberek adták. Az ország „nagy erővel kezdett élni”, és „eltűnt a karikatúra”, megsemmisült a régi rendszer és Márai elképzelése szerint régi énje is megszűnt: elenyészett a „polgári író”, az „urbánus” és a „dandy”, maguk alá temették a romok. Nem sajnálta, hogy így történt, azt remélte, hogy végre nálunk is teljesítheti hivatását a polgár és föl-emelheti a tömegeket „a polgári életforma térfogatába”. Eddig erre nem nyílt lehetőség, s neki, a sikeres íróknak talán éppen ez hiányzott. A való vagy vélt leszámolás és az újat kezdés esélye hitelesen fogalmazódott meg a romokat (és ezek egy meghaladott, eltűnt életforma jelképei is) szemlélő író tudatában.

„Polgár voltam (ha karikatúra is), ma is az vagyok, örege, idegen hazában. Polgárnak lenni soha nem volt számomra osztályhelyzet – mindig azt hittem, hivatás ez. A polgár számomra a legjobb emberi tünemény volt, akit a korszerű nyugati műveltség alkotott, mert a polgár alkotta meg a korszerű nyugati műveltséget: amikor egy elöregedett társadalmi hierarchia megsemmisült, egy megbillent, tótágast álló világrenden belül a polgár teremtett egyensúlyt.

Ezzel az osztállyal, a polgársággal, örökké perem volt. Én, a felvidéki polgári ivadék soha nem éreztem otthon magam abban a budai polgári lakásban és szerepkörben, ami most a romok között enyészett. Hiányzott számomra, mi is?...

A légkör. A megtartó, az eleven polgári légkör. (Kassán nem hiányzott soha. A kolozsváriakon sem éreztem ezt a légszomjas tátozást, a légkör hiányát.) De minden, ami Budapesten körülvevett – a kormányfőtanácsos, a méltóságos úr, a cselédnyúzó nagysága, a lipótvárosi plutokrata (ő volt még a legjobb fajta ebben a felemás álpolgári pesti panoptikumban) –, mindez nem volt számomra eleven, polgári légkör – igen, mint én magam, ez is csak karikatúrája volt annak, aminek emlékét Kassáról elhoztam és hűségesen őriztem. Mert volt itt sok minden, amit érdemes volt szemügyre venni. A légközméterek mellett, ami a lakásomból maradt, közvetlen szomszédságban púposodott az a pépes szemétdomb, ami valamikor Kosztolányi háza volt. Egyemeletes, kis budai ház volt ez, talán négyszobás. A kapu mellől jobbra nyílt a költő dolgozószobája. Ezt a szobát természetesen a mennyezetig megrakták könyvekkel, ahogy ezt a nyájas olvasó elvárta egy költő dolgozószobájában – de a költő, aki ebben a szobában élt, a könyveket nem szobadísznek használta, hanem feltehetően mindjárt olvasta is. Azt hiszem, az európai írók között a magyar írók voltak a legszorgalmasabb olvasók. Magyarországon az olvasás szorgalmi feladat volt az írók számára, az írásnál is fontosabb, mert a magyar nyelv még nem süppedt meg olyan sűrűséggel az irodalmi tudat rétegeiben, mint a német vagy az olasz, vagy a francia. Ezek az európai nyelvek állandóan kaptak tápanyagot a nyelvi peremvidékről, a teutonból, a latinból, a szlávból... A magyar nyelvet nem tárolták sehol: szavait úgy kellett összeszedni, ezer éven át, kölcsön-szavakból, amelyek néha idegenek voltak a nyelv szellemétől. A magyar költő, ha felásta tudatának mélyrétegeit, nem mindig talált az új tüneményekre érzékletes fogalmakat, fedőszavakat: a nyelv mintha évszázaddal hátrább álmodozott, darva-
dozott volna.

A magyar írók, a XX. században is, ilyen mohón, kíváncsian, zsugorian olvastak, mint akinek sürgős feladata van: ezer év magányosságának, hallgatásának, asztmatikus léghiányának mulasztásait kellett pótolni, mert kevés szavuk volt – kevés ahhoz, hogy

elmondják önmaguknak a Nagy Titkot, a »Magyar« és aztán a »Műveltség« felfedezéseit... A »Műveltség« fogalmi egyidejűek voltak más népek számára, a nagy nyelvterületeken a fogalmak állandóan áradtak, vegyültek és sűrűsödtek. A magyar nyelv szőszegény maradt. Shakespeare-nek, így mondják, 30 000 szava volt... ugyan, hány szava lehetett Balassának, Pázmánynak vagy Zrínyinek? Ezért az írók – minden korban, a testőrök éppen úgy, mint a pesti kávéházakban verselő költők, Csokonai, göthös pipafüstben, mint Somlyó Zoltán, keserű cigarettafüstben –, amikor írtak, sebtiben becsempésztek a vérszegény, csontos-sovány nyelvbe idegen tápanyagot, néha felismerhetetlenül, néha jóízűen kendőzték a jövevény szót... Mert minden kevés volt. Mert nemcsak óvni, gyomlálni, tisztogatni kellett a gyönyörű, magányos magyar nyelvet, hanem olvasás közben fel kellett tölteni más nyelvek ingereivel. (Egyetlen rokona volt a világban, a finn... de ezt a »rokont« a finnugor szakos nyelvészek kivül már senki nem értette.) Vitaminozni kellett a nyelvet, amely még mindig, ezer év európai nyelvgyakorlat után is, szomjasan szívta magába az idegen táplálékot.”

A nemzet felemelése és eszményekkel telítése folyamatában, megkülönböztetett jelentőséget tulajdonított a magyar nyelv tisztításának, gazdagításának, mert a költők képesek a legelőkből hazát formálni. Ezra Poundra hivatkozott, aki azt gondolta: „Költészetben kap igazolást minden, amit a népek akarnak.” De hivatkozott krisztinavárosi elődeire. Virág Benedekre, aki „lúdtollal körmölt virágéneket” és Kosztolányira, aki „olvasás közben állandóan elcsent valamit a magyar nyelv számára”. És írni kellett, mert így pallérozódott a nemzet: „Ezért írt a bajuszos Berzsenyi, a meghatóan Don Quijote-szerű Kazinczy, az »álruhás forradalmár«, Arany. Vagy a pipázó, hasas és bájos Heltai Jenő. Vagy a légszomjasan sípoló-hörgő, lázas-szeniális Babits. Vagy a gügyögő Szép Ernő. A gauguines ornamentikába menekülő József Attila. A vad flatusú, nagyszerűen öreg kamasz, Szabó Lőrinc. Nemcsak írtak, gyönyörűségből, hanem olvastak is, szuszogva. Minden korban, minden megközelíthető nyelven olvastak. Fordítottak németből perzsa kádenciákat, angolból kínai lírát... Mindent »műveltek«, mert fel kellett tölteni a magyar nyelvet a szükségesen túl a felesleges szavakkal. Tudták, hogy a feleslegessel kezdődik az Irodalom. És az Irodalommal kezdődik a nemzet. Kosztolányi, mint minden magyar író – itt lenn, a pépes tenyészetben, ami otthonából maradt –, úgy táplálta és fertőtlenítette a magyar nyelvet, mint egy járványorvos fertőzéses időben egy nagybeteget.”

Megismétli ugyanazt a kérdést, amely a *Szindbád hazamegyben* is fölmerült: ki volt a közönség? Kinek írt például Kosztolányi? Sartre és a nyugati marxista gondolkodók szerint az írónak a hatalomba került polgárság igényeit kellett kielégítenie. Magyarországon a Felvidéken és Erdélyben életszükséglet volt a színvonalas könyv, s volt egy kishemesi elszegényedett értelmiségi réteg is, amely őrizte irodalmi műveltségét. Nem polgárok voltak, hanem szemérmes olvasók. De az igazi olvasókat megsemmisítette Trianon. Kosztolányi azonban, ha nem látta is olvasói arcát, írt, remekműveket, mert szenvedélye volt az irodalom és meg kellett élnie. A nagy francia írók vagyonosak voltak. A nagy magyar írók legfeljebb egy házat írtak össze. De most ez is romba dőlt. Ám ha betegen is, szélütötten is, de olvastak, mint Schöpflin, aki ugyancsak hivatásának tekintette az irodalmat „...hős volt, mert hűséges volt a mesterségéhez és a meggyőzéséhez.” A magas magyar irodalom

képviselői hősök galériáját alkotják Márai művében, s elmélkedéséből arra következtethetünk, hogy akkor és ott, a romhalmazzá lett Vár oldalában úgy érezte: csak ez a hősiesség adhatja vissza a magyarság reményét. Mert a művelt arisztokrácia széthullott, s a magyarság már akkor veszélybe került, amikor a német csapatok átlépték Ausztria határát, s a sétányon siető Teleki Pál képzeletében megjelent a vég látomása. A karikatúra-lét azonban nem változott: az emberek közömbösen sétáltak, üdvözölték egymást, békésen ballagtak végzetük felé.

A félmúltra való emlékezés és az irodalom remélt, hagyományaival indokolt szerepének apológiája a második rész közepével lezárul. A továbbiakban az 1945 utáni élet mindennapjait ábrázolta Márai. „A mindennapok izgalmasabbak voltak, mint a jövő gondjai.” Az országban a romokon megindult az élet. „A katonai megszállás ténye, a kommunisták komor, de egyelőre még óvatosan helyezkedő jelenléte az első megrettenés multával mániákus tevékenységre ösztökélte az embereket” – írja. Ebben a helyzetértékelésben azért érezhető a visszatekintő pozícióból adódó mindentudás. Az élet újra indításához, a feltételek megteremtéséhez valóban tevékenységre volt szükség. Nem volt mániákus, hanem lendületes. E nélkül nehezen lehetett volna néhány hónap után normalizálni a középállapotokat. A megszállás tény volt. De a kommunisták ilyen háttérrel is súlyos vereséget szenvedtek az első választásokon, s a többség még mindig abban reménykedett, hogy az orosz csapatok ittléte korántsem végleges.

Érthető Márai visszatekintésének indulata, de vannak e résznek indokolatlan túlzásai és elrajzolásai. Nagyon nehéz ilyen kiválóan megírt, tudatosan szerkesztett, az emlékezés személyességével hitelesített alkotás némely meglátását helyreigazítani, de talán az igazságra kényes íróknak is tartozunk ezzel.

Való igaz, harmadrangú tehetségek csinálhattak karriert, ha sebesen beléptek egy pártba, de nem mindenki volt karrierista, aki pártot választott. Napról-napra voltak kivégzések, ám nem mindegyiket nevezhetjük keresztényüldözésnek. Csaltak és ügyeskedtek, de ez sem volt általános jelenség. Nem biztos, hogy a parasztok „sunyin” várták a földosztást. Nem szenvedett mindenki „gyűlölet-pszichózisban”, s az infláció sem a gyűlöletet növelte, hanem a nyomorúságot. Nem minden értelmiségi kötött paktumot a kommunistákkal. Nagyon igazságtalan, ahogy Márai a népi írók némelyikét jellemzi, hiszen a népi mozgalom bevallott célja volt a földosztás, amely ott és akkor igazságtételnek mutatkozott. Nehéz mit kezdeni a „proli” lesújtó jellemzésével, hiszen Márai sem mondja el pontosan, mit ért ezen a rétegen. Ismertem olyanokat, akik táncra perdültek, amikor Szálasi átvette a hatalmat, és az elsők között léptek be a kommunista pártba. Márai is ismerte őket. De nem mindegyikük volt megvetett „proli”:

„Nincs silányabb, megalázóbb ellenfél, mint a proli. A bandita, aki öntevékenyen valósít meg gaztetteket, legalább személyesen vállalja a felelősséget. A proli soha. Csak akkor jelenik meg a történelmi színen, ha felelőtlenül, felsőbb biztatásra működhet. Ilyenkor felhúzza a parádés egyenruhát, megnyalja a szája szélét, feltűri a zubbony ujját és elégedetten, tempósan kezd munkába. Így jelent meg esztendő előtt ennek a háznak erkélyén, zöld ingben. Így állott most ugyanazon az erkélyen vadonatúj csukaszürke formaruhában. Elégedetten és magabiztosan nézett le a tömegre, mint a szakember, aki végre egyéniségének és képességeinek megfelelő munkához jutott és elmondhatja: Isten áldja meg a tisztos ipart.”

„A Terror újra megjelent a városban.” A gyilkos hajlamú emberen sem változtat a nevelés, s Márai riadtan figyelte, hogy a város utcáin ismét megjelentek az egyenruhás fegyveresek. „Ez a fajta ember nem érez, nem tünődik, nem vívódik – rendkívüli helyzetekben is szakszerű közömbösséggel végzi mesterségét, mint a hóhér, aki aggályos tárgyilagossággal igazítja a halálra ítélt nyaka körül a kötelet.” És megjelentek emlékezete vásznán a neofiták, a mindenkori törleszkedők is, akiket „derűs elégedettséggel” figyeltek a Moszkvából hazatért kommunisták, akik szisztematikusan készültek a hatalom megragadására, s leginkább erre a hasznát kereső rétegre támaszkodhattak. Sokféle sorsúak keveredtek az akkori társadalomban. Voltak, akik a koncentrációs táborokból tértek vissza. De bennük megmaradtak az emberi érzések. A szolgák azonban szemrebbenés nélkül teljesítették, sőt, túlteljesítették a parancsokat. Közéjük sorolta Veres Pétert, akiről egészen lesújtó képet rajzolt. „Egyik ilyen frissen szervezett alkalmi párt vezetője egy alföldi paraszt volt, aki évekkal előbb többször felkeresett a liberális lap szerkesztőségében, hosszasan elmondta politikai filozófiáját. Ebben az időben rokonszenves volt, mert nagy szükségből jött, mert értelmes volt és őszintén akart segíteni a földtelen, cselédsorban senyvedő szegény népen. Cikkeket, könyveket írt, nem is volt tehetségtelen. De kórosan szószaporító volt, írásban is – beszélgetés és szónoklás közben is –, egy imamalom készségével tudott órákon át maratoni szófűzéseket mormolni, amíg hallgatói szédelegtek. Ez az ember most szerephez jutott: az »osztás« egyik nagy hatalmú mamelukja lett, és a kommunisták dédelgették, mert egyforma buzgalommal szolgálta ki őket, a kommunistákat és a megszálló orosz csapatokat. 1946 vége felé még egyszer, utolszor láttam. Nem ismertem fel rögtön, mert testi mivoltában különösen elváltozott: meghízott, az általános nyomorúság közepette kerekre hizlalta magát, és olyan panyókásan, rámászcizmásan, zekésen öltözött fel gazduramnak, mint Rózsahegyi Kálmán, amikor műparasztot játszott vasárnap délután a Nemzetiben. Ilyen jelmezben vállalta, hogy hadügyminiszteri szerepet alakítson – ez a kabinetalakítása még a haladókat is meglepte. Később, amikor már rázott a szekér, bátortalanabb lett, és élete vége felé egyik hosszú távú előadásában – a később szerzett értesülés nosztalgikus hangsúlyával – elsőhajtotta, hogy az irodalmi alkotáshoz »lélek kell és tehetség«.

Ha e korból megmaradt homályos emlékeimet idézem, Veres Péter valóban általános elképedésre vállalta el a hadügyminiszterséget. Mint a Nemzeti Parasztpárt exponense a Szovjetunióból is lenyűgöző élményeket közvetített a paraszti életformáról. De nem volt gonosz, legfeljebb társutas, akit talán magával ragadott a földosztás ténye, várakozásainak beteljesülése. Gorkijnak – akit Márai idéz – kétségtelenül igaza volt, amikor nem táplált illúziókat a szocialista forradalomról, évtizedes tapasztalatai segítettek a tisztán látásban, a realista számvetésben. De Magyarországon csak azoknak voltak tapasztalatai, akik a Szovjetunióból tértek haza, és ők mélyen hallgattak ezekről. Márai is tisztában volt azzal, hogy még a bűnösök sem cselekszenek „logikusan”, s még azt is elfogadta, hogy voltak, akik hívőként csatlakoztak. Visszatekintve már tudni lehetett, hogy Sztálinék ismét tisztogatni kezdtek, hogy kiküszöböljék a nyugati „fertőzést”, és megteltek a gulágok, emberek tűntek el örökre, de akkor ezekről itthon alig néhányan tudhattak, s ők annál serényebben igyekeztek teljesíteni a moszkvai elvárásokat. Márai szerint lelkes szekértolóiaknak tudniuk kellett a Szovjetunióban történetekről. Egyáltalán nem biztos, hogy tudtak.

„Az autó, a lakás, a külföldi utazások, a kivételezettség finom sápjai, a Szerep, amit ajándékba kaptak a párttól, elhomályosította tudatukban, mi történik a Szovjetben?” A történések mechanizmusát csak azok ismerték, akik ott éltek emigrációban, s átélték a nagy tisztogatásokat, amelyekből az menekült meg, aki előbb szolgáltatott terhelő adatokat emigráns társáról.¹⁰ A Gulag-irodalomról fogalma sem volt senkinek sem, s hová utazhattak a kivételezettek?...

A *Föld, föld!*... egyik legérdekesebb részlete az írónak és egy, a Szovjetunióból hazatért idős költőnek a szabadságról folytatott eszmecserejét idézi vissza. Nemcsak arról beszélgettek, mi a szabad irodalom lényege, hanem párbeszédükbe beleszötte Márai azt is, mikor kötelessége emigrálnia a szellem emberének. Ez is visszatekintő és önmagyarázó részlet, az öreg költő beszélgető társa véleményének szócsöve.

„Arról beszélünk, hogy az emigráció az írók számára nemcsak veszély, hanem – olyan korszakban és helyzetben, amely megtagadja a szabadságot és az igazságot – lehetőség is. Ilyen korokban önkéntesen el kell menni a számkivetettségbe, mert csak így van mód kimondani az igazat – és másképpen nincs értelme az írásnak. Az öreg író helyeselt – az emigráció nagy próba, de erőforrás is, ezt bizonygattuk. Példákat idéztünk. Lenin Svájcban, nyomorúságos körülmények között, töretlen lelki erővel és meggyőződéssel, Victor Hugo húsz éven át Jerseyben, Marx Londonban, Voltaire Ferneyben, ahová Párizsból emigrált, azt írta, az író csak szabad országban élhet, máskülönben bele kell törödnie, hogy félénk rabszolga lesz, akit rabszolgatársai féltékenyen és irigyen gyanúsítanak és beárulnak a zsarnoknál... Helyeselt és megegyeztünk, hogy igaz, hiszen ezért ment ő, negyedszázad előtt, a Szovjetunióba, mert a kommunista csak ott írhatja szabadon a véleményét... Ez a karakán kijelentés meglepett, mert az írói szabadságról – ahogyan azt a Szovjetben értelmezték – akkor már volt értesülés külföldön is. De nem akartam megbántani, és ezért, mikor elhangzott ez a monoton hangon odavetett megállapítás, rövid szünet következett. Mindössze azt feleltem, a szovjet szabadság valóság lehet az ő számára, aki kommunista, de a szabadság csak föltétlen és osztatlan lehet, tehát csak akkor igazi szabadság, ha azokra is érvényes, akik történetesen nem kommunisták. Például, ami az ő számára igazság, az én számomra nem az. A beszélgetésnek ez a szakasza emlékemben maradt, mert mindketten ugyanazt mondtuk, de a folyó két partjáról beszélünk.

Mi történt ezzel az emberrel, aki »odaátról« jött? Nem meri megvallani, hogy a Szovjetben a szellemi alkotó ember számára nincs szabadság? Miért szajkolja, hajtogatja a szemináriumi tételeket? Most, amikor – először és utoljára – nemcsak »társalogtam« valakivel, aki onnan túlról jött, hanem – úgy tetszett – őszintén beszélünk, szerettem volna megtudni, mitől fél, amikor ilyen iskolásan, szabványosan »vonalasak« a válaszai? Észlelhetően őt is érdekelte a beszélgetés – a kiéhezett ember öröme volt ez, aki világnézeti Jesivák után végre partnerre lel, vitatársra, aki őszintén kérdez és felel. Öreg volt, kilúgozott belőle az élet minden illúziót – (a beszélgetést követő harmadik évben meghalt) –, félt attól, hogy a láthatatlan, de örökké fülelő, szimatoló szovjet érdeklődés egyszer számon kéri rajta ezt a beszélgetést is?”

Még egy hasonló beszélgetés szerepel ebben a részben, amely a hazai politika és a kommunisták teljhatalomra törő magatartásának leleplezése. A Szovjetunióból hazatért politikusok először „paroláztak”, majd gátlástalanul terjeszteni kezdték az

új „világvallást”, a kommunizmust, s a „gyarmatosítás előfutáráiként” viselkedtek, s megfélemlítve, de alázatosan követték őket a „társutasok”. Egy ilyennel beszélgetett Márai 1948 tavaszán, a Titóval való kapcsolat megromlása idején. A jelenetelés megint remek, ellentétei növelik a történés lesújtó, de reménytelenséget is sugárzó iróniáját: „Látogatóm kitűnően viselkedett a náci korszakban, amikor – származása és meggyőződése miatt – ő is osztotta az üldözöttek sorsát; bátran mentett ártatlan áldozatokat, és éppen ilyen bátran, emberségesen segített most, amikor fordult az idő, a vörösteror veszélyzónájában mindenkinek, akinek szüksége volt segítségre. Szociáldemokrata volt, egy szocialista napilap szerkesztését bízták reá. Amikor a kommunisták meghirdették az »egyesülést«, nem tudott védekezni a terror ellen, fogcsikorgatva és utálattal ő is odaállott az emelvényre és »egyesített«. Tudta, hogy ez a vállalkozás a morális öngyilkosság egyik válfaja, de nem tudott védekezni ellene. Most dadogott. »Ez tragédia« – mondotta.

Elkísértem az utcára. A sarkon plakát ragadt, Titót ábrázolta, az érdemrendes, dagadt mellű, díszruhás balkáni tábornokot, aki néhány héttel elébb járt Budapesten, ahol nagy parádéval fogadták. Néztük a viharvert falragaszt. Megkérdeztem, mit gondol, miféle ez a Moszkvából hazatért kommunista garnitúra, van-e közöttük »úriember«? Látogatóm értelmes ember volt, rögtön megértette, mit akarok tudni. Az »úriember« minden társadalomban ritka emberi tünemény, tehát nem a címeres, monoklis, raccsoló és uraskodó kaszinótag, hanem az ember, aki – függetlenül társadalmi helyzetétől – tudja, hogy a walesi herceg címerének jelmondata: »Ich dien.« És hallott arról, hogy a szamuráj regulák egyike megparancsolja: »A szavadat akkor is meg kell tartani, ha egy kutyának adtad.« (Az ilyen »úriember« mindig ritka – de Magyarországon is akadt ilyen.) Ismerősöm gondolkozott. Aztán – komoran – kimondotta:

– Úriember? Ezek között? Egy sincs.

Olyan határozottan mondotta ezt, mint Mencken, az amerikai esszéíró, aki a harmincas években, egyik tanulmányában keserűen állapította meg, hogy »a kommunistákkal nem lehet együtt dolgozni, mert nincs közöttük gentleman«. Megkérdeztem, ha ez igaz, miért dolgozik együtt velük?

– Mert politikus vagyok – mondotta. – És úriemberekkel nem lehet politikát csinálni.

Sápadtan ment el, vissza a szocialista lap szerkesztőségébe, »egyesíteni«. Kevés idő múltán, a Rajk-perrel egy időben, letartóztatták, a kommunista vésztörvénytörvények hétévi börtönre ítélte.”

Kiegészítője e két jelenetnek a *Verses könyvből* való idézet. Márai lelkiállapotának összefoglaló jellemzése:

„Mint a kártyás, hajnal felé, ha sárga
Ujjaival a frakknadrág zsebében
Pisztolyt keres, s egy hang azt mondja: »Még nem!...«
Hőkölj meg és nézz vissza a világra.
Mi maradt még? A hold, Kína, a fjordok –
Szent Ferenc pőrén s halottan volt boldog –
Vesztettél, állj fel és köszönj. Szemed
A csillagokra emelheted.”

Márai azonban itthon nem látta a csillagot, ezért is szilárdult meg benne a szakítás gondolata. Ennek a folyamatnak kifejlődését járja végig a harmadik részben,

amely gondolati esszébe ágyazott életrajzi emlékezés. Benne a búcsú stációit járjuk végig. E részletben figyelhető meg leginkább az az Angyalosi Gergely által nyomtatékosított kettősség, amely mindvégig jellemzi az emlékezéseket.¹¹: „...amint önnön énjét íróként fikcionálja, hirtelen távolság teremődik közte és a közösen konstruált történelem között, mert egy olyan perspektívában látja a dolgokat, amely – legalábbis részben – érintkezik egy másfajta időbeliséggel. Azzal tudniillik, amelyet boldogabb és ideálisabb korokban időtlenségnek véltek.” Az időtlenségben felbukkannak azok a magyar írók is, a „ködlovagok”, akik Máraihoz igen közel álltak, s a 19. és 20. század fordulójának életérzését fejezték ki, tehát a háború és Trianon előtti korszak látomásaiból teremtettek ideálisabb világot, amelyben még csak fölsejlett az a rontás, amelyet például első mestere, Török Gyula már átélt és ábrázolt. Megrendítő az ellentét a jelen és az idealizált múlt között. Ez már csak tűnő emlék, a történelmi valóság épp úgy semmisítette meg, mint a humanizmust, amelynek legszebb hagyományait a háború utáni Nyugat-Európában is hiába kereste. A fokozatos szellemi leépülés ábrázolása a kötet egyik legszebb része. Értékvesztett és -vesztő korszak tanúja az író, s még emlékeit is kikezdték jelenének erőszakos, álértékeket erőszakkal preferáló történései.

1946-os nyugat-európai útjának élményeiről közvetlenül is számot adott az *Európa elrablásában*. A *Föld, föld!...*-ben azonban lehangolóbb a kép: a második világháború kifosztott vesztese érkezik Svájcba: „Az utast, aki a kelet-európai romok közül előmerészkedett, öklendezésre készítette a hörcsög jólét”, amely a humanizmus megszűnésének egyik jele. Európa ajándékozta a világnak az emberi mértéket, de Márai hiába kereste, mindenütt „rendszer” talált helyette, s a mérték – tapasztalata szerint – már nem az ember volt. Régebben Európát a szenvedély mozgatta: illúziók színezték és segítették a fejlődést, szenvedély hevítette a kalandot. Ez volt az igazi Európa, amelyik a háború után „másik Európa” lett. Ezért indult Svájcból Olaszországba. S közben fölrémlett benne, hogy már nem találhatja meg, mert a földrészt behálózták a hazugságok. Márai illúzióvesztésének egyik első, nagy vallomása ez, olvastán elgondolkodhatunk, vajon a háború következményei-e ezek a keserű, kiábrándult sorok, vagy hasonló érzéssel küzdő nemzedéktársaihoz hasonlóan fogalmazta-e meg a magára hagyott és maradt kis nép képviselőjének meggyőződését. Ez a prózaverssé forrósodott vádirat mindenesetre ismerős. Hasonló érzéssel, a magyar történelmi múlt áldozataira apellálva állt Illyés Gyula *A reformáció genfi emlékműve előtt*. A különbség az, hogy Márai szerint Európa saját múltját is elárulta hazugságaival, és hűtlenné vált hajdani humanizmusához, amely példadóvává tette a világban.

„Folyamatosan, szakmányba, olajosan, hibátlanul hazudtak Európában: a sajtó, a rádió, a könyvkiadás, aztán az új közlési médiumok, mindenféle nyomtatvány, a papírszemét, amivel megtömték a nyugati ember tudatát..., mindebből gőzölgött a hazugság, mint ahogy az öngyulladás mérgező füstje gőzölög fel egy trágyadombból. Ebben a században a Nyugat hazudott önmagának és a világnak. Örökké hazudott: azt hazudta, hogy »haza«, és trombitált hozzá valamilyen recsegő ünnepélyességet; de ez is csak hazugság volt, mert az érdekszövetkezetek, melyek a hazákat birtokolták, betéti társaság lehetőségeit látták a hazában. Vallás, mondták és hazudtak, mert egy demitizált illúzió organizációs homlokzata fedte el az omladékot, ami a vallásból megmaradt. Művészet, mondták és hazudtak, mert nem látomást

követeltek a művésztől, látomást, amelynek a valóságra visszasugárzó ereje, alkotó energiája van, hanem tömegárut, kommerciális vagy politikai bóvrit, amit adni és venni lehet. Emberi jogokról beszéltek és túrték, hogy minden emberit megalázó rendszerek elhatalmasodjanak. Hazudott a Nyugat hangos és a nyomtatott szóval; még a zenével is hazudtak, amelyből kilúgozták a melódiát és harmóniát, hisztérikus, rángatózó nyavalyatörős nyávogást tettek a helyébe. Ez a Nyugat, amelyre a háború gödrében úgy emlékeztem, mint a megmentő szamaritánusra, hazudott. Mit várhatunk, magyarok, ettől a Nyugattól, amelyet átfertőzött a hazugság? Segítséget és szolidaritást soha. Nincs más segítség számunkra, együttesen és személyesen, csak az idő.”

Válságérzését és kiábrándultságát fokozta, hogy tapasztalata szerint hatását veszítette az irodalom is, amely annak idején – még ifjúságában is – a nemes eszményeket a köztudatba vitte, „valami baj történt Nyugaton a könyvekkel”: „Mindenkinek volt könyve és egyre kevesebben vártak választ a könyvtől: ismereteket a könyvtől: ismereteket vártak vagy szórakoztatást vagy meglepetést, botrányt, rikító élményt, de választ már csak kevesen reméltek.”

A nagy francia írónemzedék tagjai közül még sokan éltek. Valéry szelleme néha hatott, Gide őszintesége is. „Camus ... szót kért, de nem volt ideje elmondani, amit akart.” Giraudoux fölött eljárt az idő. Martin du Gard bevonult a Pantheonba, Flaubert és Maupassant mellé, és a szobrok talapzatán a bevésés „inti a közönséget, hogy tilos reávizelni a műemlékre”. Proust nagy betetőzése még felrémlt, de a könyv „már nem az a hiteles hely, amelynek nemrégén még perdöntő szava és ereje volt”. Talán jelzi ezt az elmúlt vonzást és kisugárzást, hogy Amerikából Párizsba tette át székhelyét Márai fiatalságában Ezra Pound, „itt nyakalták a pálinkát a fiatal amerikai írók, Fitzgerald, Faulkner, a fogkefebajszos Hemingway és még sokan, akik elmenekültek a kommercionálisan álpuritán Amerika sivársága elől a Montparnasse-ra és Gertrude Stein Szajna-parti szemináriumában tanulták, hogy az Irodalom: Szó, amelyet ismételni kell, hogy ritmus, tehát energia legyen belőle.” Itt járt-kelt az asztalok között T. S. Eliot, „itt ült és várta a Nemzedék, hogy alakot kapjon”. De ezeket az alakokat többnyire már csak halványnak látták a háború után.

Mégis csodálatos élményt jelentett számára Nyugat-Európában lenni. Nem a felfedezés izgalma járta át, mint régen, hanem az utazás öröme. Közben pedig sejtette – s e vélekedésével nem volt egyedül – „hogy Európa elvesztette a háborút, többé nincs győztes Európa.” Hazatért, mert „lenézték”, s mert „üzent érte” a nyelv, írósága térfogata és anyaga:

„...Csak magyarul érted e szót: »Szeretlek«.
Pillangó, hattyú, csillag, angyalom –
E nyelven lesz csak több, mint fogalom
S ez a többlet halálos végzeted lett
A világ fénylik, nem vár senki, kába
Irammal mért vágatsz hazafele?
A nyelv üzent s a végzet szólt vele
Dajkád tárt karja ne várjon hiába...”¹²

1947 februárjában érkezett haza, s napról-napra olvashatott leleplezett „összeesküvésekről”, kegyetlen büntetésekről. Tudta, hogy a civilizáció új korszakába lépett, felgyorsult, az ember segítő eszközei és a világot bármikor elpusztító fegyverek

birtokába jutott. Úgy érezte: az emberiségnek nem maradt ideje hozzászokni a változáshoz:

„Útközben találoztam ismerősökkel, akiknek pontosan úgy nem volt semmi-féle időszerű tennivalójuk, mint ahogy nekem sem volt. Az egyik nemrégben miniszter volt, és most vállára vetett tarisznyával sétált a belvárosi utcákon, keresett valamilyen olcsó ennivalót. A másik nemrégben író volt, és most riadtan kószált az utcákon, keresett valakit, aki elhiszi neki, hogy még mindig író, akkor is az, ha nincs módja többé szabadon írni. A harmadik nemrégben nő volt, és megint harci díszben, festékesen és tollakkal sétált az utcán, keresett valakit, aki elhiszi neki, hogy nem nőimitátor, hanem még mindig nő. És a negyedik és a többi, aki szembejött: mind volt nemrégben valaki, és már nem volt többé az, aki volt. Így ismergettük egymást. De ritka volt, aki vádaskodott vagy panaszkodott.

Az a laza talajbiztonság, amit egy megüledett, minden tökéletlenségében is emberszabású rendtartás jelentett számukra a közelmúltban, kifordult az emberek alól. Kevesen tudták bizonyossággal, milyen »osztályhoz« tartoznak, mert az osztályfogalom különösen megzavarosodott, ahogy a múltban a stréber sznobok előkapartak a családi lomtárból nemesi előneveket, úgy fitogtattak most egyesek sebtiben kiásott lakatos nagyapákat és szövönő nagymamákat. Mint aki a földrengés pillanataiban, kínjában, négykézláb jár, tenyérrel tapogatja a talajt, úgy kerestek az emberek a mindennapokban valamilyen társadalmi biztonságot. A karikatúra elpárolgott, de átmenet nélkül megjelent helyében az Új Osztály gúnyos csoportképe – a szalonkabátos sans-culotte-ok, a kínaicopfos zsebrák-bürokrácia.” Azt tapasztalta, hogy a terror gyorsult fel, és napról-napra erősödött benne a végleges szakítás – nem a nyelvvel és a magyar szóval – elhatározása. Ennek állomásait részletesen bemutatja, alighanem önmagyarázatképpen.

Párizsban került kezébe a békeszerződés szövege. „Benesék kispolgári, nacionalista, demokráciának álcázott sovén propagandája szerint győzedelmeskedett; diktátumok, mint huszonöt év előtt, visszaállították az 1938 előtti országhatárokat. Szülővárosom, a szépséges és nemes Kassa megint a csehek kezére jutott. A Felvidék színmagyar lakosságát megkérdezése nélkül, akarata ellenére kiszolgáltatták a cseh és szlovák mini-imperializmusnak. Olvasható volt a békeokmányban néhány szemforgató mondat a »népek önrendelkezési jogáról« – de ez csak poros szóvirág volt.” Másodszor kellett szembesülnie a történelem kiáltó igazságtalanságával... Itthon aztán tudatosult benne, „hogy ami elkezdődött, nem közzjáték, hanem dráma”. Egyre sűrűbb lett a „pókháló”, amelyet a kommunisták sebesen fontak. „Ami tegnap még természetes volt – politikai pártok, sajtószabadság, félelem nélküli élet egyéni vélemény szabadsága –, másnapra is volt még, de vértelenebbül.” Ki akarták lúgozni az emberek tudatát. El akarták pusztítani az emberi öntudatot és önbecsülést. Akivel tegnap beszélgetett, mára eltűnt. Írósága térfogata teljesen megváltozott.

„Lapokba, folyóiratokba nem írtam többé, »műsoromat« – mint a közeledő ellenséges berepülések pillanataiban, a háborúban mondották a rádiók – »beszüntettem«. A lárma fülsiketítő volt a lapokban, folyóiratokban. Kiadtam még kötetben egy útinaplót, és megjelent első két kötete annak a trilógiának, melyet a háborúban írtam: a hitleri idők kispolgári, plebejusi anarchiájának démonizmusát szerettem volna ábrázolni a regényben. A kommunista sajtó sortüzet adott le ezekre a könyvekre.

Egy Moszkvából visszaérkezett marxista bölcselelővel – nagynevű kommunista irodalmár volt, nemzetközi híresség – terjedelmes tanulmányt írtak erről a Hitler-világot elemző regényről: ez a felháborodottan vádaskodó tanulmány a regény hőseinek egyes kijelentéseit úgy mutatta, mintha azok az író véleményét is tükröznék. Első olvasásra bajos volt megérteni, mi készíti ilyen vérhabos lihegésre a hűvös-fölényes marxista ítészt, de végül, áttetsző fordulattal, megmutatkozott a mérges írás igazi értelme: az erőszak elítélése, a totalitárius lelkiállapot bírálata dühítette fel a kommunista kritikust, aki suba alatt magára vette – és a kommunisták ellen vargabetűvel végrehajtott támadásnak gyanította – azt, amit a hitleri erőszokról és totalitarizmusról írtam. Felelni nem volt érdemes, mert a neves bölcselelő nyilvánvalóan csak azt hallotta, amit hallani akart, tehát a tulajdon hangját. (A trilógia harmadik kötetét már nem adtam közzé – ma is a fiókban porosodik.)

Műsoromat beszüntettem; a fióknak írtam; tehát úgy dolgoztam, ahogy, karikatúra koromban, néha már szerettem volna: tökéletes magányban, visszhang nélkül, s mégis közel egy nyelvi közösséghez, amelytől a múltban néha keserű csalódások és keserves tapasztalatok választottak el. Úgy éltem, mint akinek nincs már módja ahhoz, hogy valakihez beszéljen, de végre módja van, hogy valakikkel együtt hallgasson.”

Voltak, akik túlélésre rendezkedtek be, mások az öngyilkosságot választották. Nem bírták tovább, mert „féltek”. Elkövetkezett a pillanat, amikor úgy érezte, el kell mennie. Még megélt, megkapta a honoráriumát a Révaitól, de újságba már nem írhatott. Ekkor már figyeltek azokra az írókra, akik „hallgattak”. (A *Magyarok* című lapban hosszú vita folyt erről.) A „polgári” kitétel megbélyegző lett, megkezdődött az írók csalogatása, hogy jelenlétükkel, tekintélyükkel igazolják a rendszert. „Ez volt az idő, amikor megértettem, hogy el kell mennem az országból – nem csak azért kell elmenni, mert nem engednek szabadon írni, hanem elsősorban és sokkal inkább azért, mert nem engednek szabadon hallgatni.” Egy ideig még alkudozott magával, de az a gondolat, hogy önként herélje ki magát, és aztán odaállhat „énekes eunuchnak a kasztráltak kórusába”, elriasztotta. „Mi várt reám, ha itt maradok? Megtűrt és szálnalmas alak leszek, akinek odadobják a kegyelemkenyeret.” De előbb „...elég fátyolos hangon önkritikát gyakorolni, bevallani, hogy tévedtem, amikor megszülettem és aztán az kell belőlem, aki vagyok... és megígérni, hogy a jövőben átképezem magam, felhagyok a polgári humanizmus bűnös rögeszméivel és a haladó, szocialista értelmiség egyik levelező tagja leszek.”

Érdemes ezen az áron feladni a szabadságot? – kérdezte magától. „Gyűlölni nem szabad, de elválni szabad” – mondogatta Martin du Gard-ral, és megkezdődött az utolsó felvonás: a búcsú. El kellett búcsúznia attól az önmagától, aki csak a szülőföldjén volt „Én”. És el kellett búcsúznia minden egyébtől. Csak emlékeit akarta magával vinni, s ezért megszállottan olvasta azokat az írókat, akiket ma „kismesternek” neveznek. „Elfelelt magyar írók műveit olvastam egy éven át” – írta, s mintha saját sorsára ismert volna az övékben: „Ezeknek az íróknak a környező világ nem adta meg az oxigént, ami nélkül nincs szellemi élet: a hívást, azt a jelbeszédszerű szolidaritást, ami... erőt ad a sikertelen íróknak is.” Joggal érezhette úgy, hogy ő is légszomjjal küzdene, s hiába remélné a szolidaritás megnyilvánulásait.

Az Akadémián elbúcsúzott Arany János hagyatékának megmaradt kéziratától, s vele a magyar irodalomtól. Felkereste kiadóját – erről már másutt szó esett –,

kezet szorított Illés Endrével, akire néhány értéktárgyát bízta, s egy újabb svájci meghívás teljesítésére útlevelet kapott. Egy barátjával ült az elhagyott budai vendéglő kertjében. Búcsúestje volt.

El kell mondanom ezzel kapcsolatos emlékem. Nem este volt, hanem délután. Apám, aki a Révainál a Márai-sorozatot gondozta, magával vitt a Margit utcai vendéglőbe. Ma is működik. Többször és aggodalmasan lelkemre kötötte, viselkedjek rendesen, neki egy íróval – „bácsival” – lesz találkája.

Nemsokára megjelent egy igen magas, zárkózott férfi. Cseppet sem látszott rokonszenvesnek. Láthatóan nem tudott mit kezdeni velem. Beszélgettek, én pedig unatkoztam.

Egyszerre azt mondta: „Gyurka, én elmegyek.” Felálltak, kezet fogtak. Csodálkoztam, apám milyen komoly és szertartásos. Megvallom, én örültem, hogy elmegy.

Negyedszázaddal később, kicsit irodalmiasítva olvastam ezt a jelenetet. Azóta is összeszorul a szívem szégyenemben.

Mint ahogy szívszorító a *Föld, föld!*... lezárása is:

„Az Arlberg-expressz kora délután indult Budapestről, és éjfél után ért az ennsi hídra. Megint belépett a fülkébe az orosz katona és kérte az útleveleket. Megvizsgálta a pecséteket, visszaadta az okmányokat, közömbösen becsukta a fülke ajtaját.

Az éjszaka csendes volt. A vonat zajtalanul indult. Néhány pillanat múltán elhagytuk a hidat, a csillagos éjszakában utaztunk tovább, egy világ felé, ahol nem vár senki. Ebben a pillanatban – életemben először – csakugyan félelmet éreztem. Megértettem, hogy szabad vagyok. Félni kezdtem.”¹³

JEGYZETEK:

1. Borbándi Gyula: *Márai Sándor és az emigráció*. In: „Este nyolckor születtem...” *Hommage á Márai Sándor*. (Szerkesztette: Lőrinczy Huba és Czetter Ibolya). Szombathely, 2000. 287–300.
2. Szőnyi Zsuzsa: *Vándor és idegen. Márai levelek, emlékek*. 2000. 56. Az írók általában komor, a társaságot nem kedvelő emberként jellemezték. Szőnyi Zsuzsáékkal (férje, Triznya Mátyás festőművész volt, róla nevezték el a római magyar emigráció legendás törzshelyét, Triznyakocsmának) való találkozásai és levélváltásuk azt igazolja, a hasonló érdeklődésűekkel szívesen teremtett kapcsolatot, és elbűvölő társasági lény tudott lenni.
3. Uo. 54.
4. Uo. 57.
5. Fried István: *Summázat*. In: „...egyszer mindenkinek el kell menni Canudosba.” (*Tanulmányok az ismeretlen Márai Sándorról*). 1998. 205.
6. Márai Sándor: *Rómában történt valami*. Toronto, 1971. A könyvhöz fűzött Jegyzetben (201–206.) részletesen írt műve keletkezésének körülményeiről.
7. Loránd István: *Edward Gibbon, a felvilágosodás nagy történetírója*. *Világosság* 1971. 7. sz.
8. *Föld, föld!*... (1972.) 167–168. Az idézet Verses könyvéből való. Egy-egy fejezetet ezek az idézetek alkotnak, a prózai szöveg kiegészítéseként.
9. Joel, 2. 25.
10. Bőséges adatok találhatóak a PIM által őrzött Barta Sándor hagyatékban.
11. Angyalosi Gergely: *Történelem és fikció*. In: „Este nyolckor születtem...” *Hommage á Márai Sándor*. (Szerkesztette: Lőrinczy Huba és Czetter Ibolya). Szombathely, 2000. 147–156.
12. Az idézet a Verses könyv része
13. Az idézetek az első, 1972-es kiadásból valók. (Stephen Vörösváry) Weller Publishing, Toronto

Tamási Áron pályaindulása*

1918 szeptemberében nyilvánvalóvá vált a Központi Hatalmak háborús kudarca. Bulgária 25-én békét kért, október 4-én a német, az osztrák-magyar és a török kormány jegyzékben azonnali fegyverszünetre és béketárgyalásokra tett javaslatot. 17-én Tisza István miniszterelnök a parlamentben bejelentette a háború elvesztését, 31-én az ellenzék vezére, Károlyi Mihály gróf megkapta a királytól a miniszterelnöki megbízást, s megalakította a maga polgári kormányát. Ebben az időszakban éleződtek ki a nemzetiségi ellentétek. Az önálló állam alapítására készülő csehek és szlovákok, valamint délszlávok megalakították a maguk nemzeti tanácsait. Ezt tették az új államformát kívánó osztrákok és németek is. Október 30-án megalakult a Magyar Nemzeti Tanács. Egy nappal később Budapesten létrejött a Román Nemzeti Tanács, amely aztán áttette székhelyét Aradra, s a helyi román nemzeti tanácsok segítségével igyekezett átvenni fokozatosan a politikai hatalmat Erdély és a Partium felett. Ez a testület írásban felszólította a magyar kormányt a hatalom átadására.

József főherceg, aki IV. Károly megbízásából a királyi hatalmat gyakorolta Magyarországon, a kinevezett kormány és a parlament kinyilvánította, készek a románság minden kívánságát teljesíteni, ha a románok nem törnek Magyarország területi egysége ellen. Az ajánlat azonban ekkor már kevés volt. A román nemzetiségűek, akik a ma Romániához tartozó egykori magyarországi területeken az 1910-es népszámlálás adatai szerint 5.221.458-an az összlakosság 54%-át alkották (a 31,7% magyar anyanyelvűvel szemben) a teljes elszakadást és a Román Királysággal való egyesülést kívánták. Mivel az antant hatalmak már a háború alatt elismerték Románia Erdélyhez való jogát, ezért a Román Nemzeti tanács nem volt hajlandó érdemi tárgyalásra a magyar kormány nemzetiségügyi miniszterével, Jászi Oszkárrel a föderációról, meg a székelyekkel sem az Erdélyi-medencében kikiáltandó önálló Székely Köztársaságról. Ferdinánd román király november 10-én általános mozgósítást rendelt el Ó-Romániában, ahogy ekkor mondták a két fejedelemségből kialakult államot, ugyanezen a napon kiáltványt intézett a katonasághoz, harcba hívta őket „minden románok egyesülésé”-ért. November 15-én és 16-án elkezdődött a Székelyföld megszállása. A hónap végére a csapatok elérték az Oradna-Maroshévíz-Barót-Csíkszereda vonalat. A Tölgyesi-szoroson teljes ezredek jöttek át, s erőltetett menetelésben haladtak előre.

A román csapatok jelenlétére a december 1-jére Gyulafehérvárra meghirdetett nemzetgyűlés miatt volt szükség. Ez a testület volt hivatva kimondani (a *Gyulafehérvári pontokból* kölcsönözve a szavakat) a „románok és az általuk lakott területek egyesülését Romániával”. December 3-án megalakult a kormányzótanács, pár nappal később pedig (az itt élő magyarok tiltakozása ellenére) felajánlották hivatalosan is Ferdinánd királynak az Erdély feletti hatalmat. A következő napokban újabb román csapatok lépték át a valamikori határt, s nyomultak be az ország területére.

* Egy fejezet az Elektra Kiadónál megjelenő *Tamási Áron. Élet-kép* című könyvből.

Karácsonykor érték el a csapatok Kolozsvárt. Néhány nap múlva pedig azt a falut, ahol Nyíró József *Isten igájában* című regényének a története bonyolódik. Itt „össze-parancsolták” a népet „a bíró házának udvarán.” A vezénylő tiszt bejelentette, „ez a falu a mai naptól kezdve nem Magyarországhoz, hanem Romániához tartozik [...] kibontotta a nép feje fölött a román nemzetiszín zászlót, meglengette selymét és örömtől könnyezve kiáltotta:

– Éljen Nagyrománia!”

*

Amikor „a románok kézhez vették” a székelyeket (amint az *Ábel a rengetegben* című regényében olvasható erről az időről), Tamási Áron egy hónapja már a kolozsvári egyetem joghallgatója volt.

Kolozsvár, melynek 1910-ben 63 ezer lakosa volt, református és unitárius püspökséggel, 18. századi alapítású egyetemével, az Erdélyi Irodalmi Társasággal, a Kemény Zsigmond- és Arany János Társasággal, történeti emlékeivel Erdély fővárosának számított. Az új román kormányzat 1918 utolsó napjaiban megszüntette a sajtó-, gyülekezési- és szervezkedési szabadságot, s a 80%-nál nagyobb arányú magyar anyanyelvű lakosság ellenére 1920-ban az egyetemen a románt tette az előadások hivatalos nyelvévé.

Tamási, aki élete végéig sem tanulta meg jól az új államszervezet nyelvét, 1921 októberében átiratkozott a Kolozsvárt működő egyetlen magyar nyelvű főiskolára, a Kereskedelmi Akadémiára. A négy évfolyamos intézmény hallgatójaként a Szent József Fiúnevelő Otthon lakója volt. Heten laktak egy szobában. Közülük kettő, Magyarosi Zoltán és Halmágyi Antal már valamilyen kisebb újságnál szerepeltek egy-egy hírrel. Ők ketten a kollégiumi szócsatákban, „amikor már az érvekből kifogytak – olvasható egy 1948 körüli interjúban –, hirtelen elővették megjelent írásaikat és kitették az asztalra” mint a „szellem bizonyítéká”-t. Ez a két diáktárs nagy öntudattal elhatározta, jelentkezni fognak a Kolozsvárt megjelenő Keleti Újság novellapályázatán. Tamási Áron hirtelen ötlettől vezéreltetve úgy döntött, ő is megpróbálkozik. Első pillanatban „semmi nem jutott” eszébe, „amiről novellát írhat”-na. Végre azután előderengett egy alak – olvasható idézett nyilatkozatában –, akiről megírta a novellát. Ez a mű, a *Szász Tamás, a pogány*, az 1922. július 23-án kihirdetett eredmény szerint, alig valamivel azután, hogy Tamási kézhez kapta diplomáját a Kereskedelmi Akadémián, megnyerte a pályázatot. Az eredményhirdetést követően a frissen végzett akadémistát magához hívatta Nyíró József (1889–1953), a lap munkatársa, egy korábbi novellapályázat győztese. Nyíró megdicsérte, megpróbálta „megértetni vele – mondja el Tamási 1935-ben Asztalos Sándornak –, mire kötelez az egy erdélyi gyereket, ha tehetséges.”

*

Az „impérium-váltás új helyzetbe hozta az Erdélyi-medence és a Partium irodalmát.

Az itt élő, az öntudatukat és az anyanyelvüket egyformán őrző „székelyek” és a „magyarok” – a Kárpát-medencében élő román, szlovák, szerb, horvát és ruszin nemzetiségűekhez hasonlóan, a nyugat-európai nemzetekhez képest száz-kétszáz év késéssel – a 18–19. században foglalták szavakba nemzeti-irodalmi programjait, ekkor térképezték föl nemzeti múltjukat. A 20. század első éveiben ebben a

régióban hangot kaptak a modernizációs törekvések, megfogalmazódott az igény, hogy a Budapest központú és a korábbi alapítású irodalmi társaságokkal szemben Erdélyben és a Partiumban önálló irodalmi fórumok jöjjenek létre. Ilyen volt a „Körös parti Párizsban”, Nagyváradon megjelentetett (és évenkénti irodalmi antológiának tervezett) gyűjtemény, *A Holnap*, Ady, Babits, Balázs Béla, Dutka Ákos, Emőd Tamás, Juhász Gyula, Miklós Jutka műveivel, az 1909-ben Kolozsvárt közreadott *Közös úton* című könyv, Andor Gyula, Berde Mária, Harsányi Zsolt, Indig Ottó, Ligeti Ernő, Németh Andor és N. Papp Dezső alkotásaival, az 1910-ben Temesváron megalakított Dél Irodalmi Társaság és a megindított *Magyar Dél* című folyóirat. Ugyanitt alapították 1911-ben a *Haladást*, 1914-ben az *Erdélyi Figyelőt*. 1912-ben szervezte meg Kós Károly Sztánán a mindössze tizenkét számot megért lapját, az Adyt és Móriczot népszerűsítő *Kalotaszeg*t.

1918 és 1922 között döntően más volt a helyzet. Az itt születő-formálódó irodalom többféle inspiráció eredményeként alakult. Szavakba foglalta a magyar nemzetiségűek történelmi csalódását és jövőtől való félelmét. Ezt tette Reményik Sándor Végvári álnéven közreadott és rögtön népszerűvé vált verseivel, például az 1920. június 4-e, a trianoni békedekrétum aláírása előtti és utáni napokban készült művekkel: az *Egy tollvonással*, *A csonka testtel*, a *Gyűrűt készítettek* cíművel. 1921–22-ben a „székelyek nagyáldozatát” és a Csaba királyfi alakját *Székely himnusszá* formálta Csanády György, egykori székelyudvarhelyi diák és Mihalik Kálmán orvostanhallgató. 1920 decemberében, akkor tehát, amikor a magyar nemzetiségűeknek még választójoguk és politikai pártjuk sem volt, a *Keleti Újság* nem a múlt valóságos vagy elgondolt tragédiáin merengett, hanem a politikai tevékenység megkezdését sürgette és a romániai közéletbe való bekapcsolódás fontosságáról írt. Tabéry Géza a Nagyváradon elindított *Magyar Szó* című irodalmi hetilap szerkesztője, 1930-ban, mindannyiuk tíz évvel korábbi legfőbb törekvését az „önálló erdélyi irodalom” kifejlesztésében jelölte meg, abban, hogy a „vidék írói” „közvetlenül” vitassák meg „sorstestvéreik életproblémáit”. A gombamód szaporodó újságok és irodalmi folyóiratok, ha nem is azonos mértékben, egyszerre kívánták őrizni a nyelvi és a nemzeti tudatot, a kulturális identitást, mérlegelték az új államkeretbe történő beilleszkedés lehetőségeit. „Erdély lelki megújulását [akarták]” – mondta Tamási Áron Ruffy Péternek 1938-ban –, mégpedig úgy, „hogy ez ne faji, hanem általános emberi eszményi alapokon történjen.” Mindenek előtt azonban létre akarták hozni a magyar irodalom új decentrumait, újra akarták indítani a régió irodalmi életét. Ehhez pedig új szerzőkre volt szükség.

*

Tamási Áront, aki 1922 júliusától a kolozsvári Hitelbank alkalmazottja lett, mindenki írásra buzdította. Ezt tette a *Keleti Újság* főszerkesztője, Paál Árpád, felajánlva neki az újság irodalmi mellékleteként elindított *Pásztortűz* oldalait is. Írásra ösztönözte valamikori gimnáziumi osztálytársa, majd a Kereskedelmi Akadémia kollégiumában szobatársa, Molnár Jenő. Ezt támogatta eljegyzett menyasszonya, Holitzer Erzsébet. Legfőképpen azonban Nyíró József sarkallta, a „drága jó ember”, amint 1923. április 9-én írta róla Tamási Molnár Jenőnek, akivel akkor már egy hónapja közösen béreltek lakást, s akivel gyakran „illogattak [azaz: iszogattak] együtt hajnalig”. Nyíró ekkor a *Keleti Újságban*, a *Pásztortűzben*, az *Ellenzékben* tudta segíteni Tamási megjelenését.

Az egymás után közreadott művek: a *Keleti Újság*ban publikált írásai, az *Ellenzék* 1923. húsvéti számában megjelent *Ki vagy hé* című novella felhívták a pályakezdőre a szerkesztők és szerkesztőségek figyelmét. Tamási idézett leveléből tudható, hogy 1923 áprilisában Reményik Sándor már társaságban is dicsérte az alkotásaiban megjelenő „különös erő”-t. Az *Ellenzék* gazdasági igazgatója 300 lejt fizetett a fiatal szerzőnek a húsvéti számban megjelent „legszebb írás”-ért.

A legfontosabb ösztönzés azonban Benedek Elek levele és Balázs Ferenc hívása volt.

Benedek Elek (1859–1929) 1921-ben költözött vissza Budapestről falujába, Kisbaconba. Odahagyta kedves lapját, a *Jó Pajtást*, a regényeivel, újságjaival, mesegyűjteményeivel megszerzett hírnevet, a biztos egzisztenciát. Akárcsak az 1918 végén Sztánára visszatért építész-grafikus-író-szerkesztő Kós Károly (1883–1977), Benedek Elek is szűkebb hazájának kívánt szolgálni. Nagy örömmel fogadták Erdélyben. Az újságok, szinte valamennyien, cikket, verset, novellát vártak tőle. Ő pedig sorra teljesítette a kéréseket. Első írását a *Keleti Újságnak* küldte el. Az Erélyi Irodalmi Társaság felszólítására könyvet írt Petőfi Sándor pályájáról. 1922. július 31-én Segesváron nagy tömeg előtt emlékezett a költőre. Még abban az évben elvállalta a *Cimbora* című gyermekújság és az *Én naptáram* szerkesztését. Levélben fordult írókhoz és költőkhöz, akiktől mindkét helyre műveket várt. 1923-ban a Haladás Könyv és Lapkiadó Vállalat elnöke lett.

1923 márciusában levélben kereste meg Balázs Ferencet. A *Megnyitom a földnek száját* című novella szerzőjéről érdeklődött nála. Arra volt kíváncsi, hogy ez az „erős fiú”, ez a „nagy talentum” Farkaslakán bíró-e, földműves-e vagy valami más. Tamási a Balázs Ferenc közvetítésével eljutott levélre 1923. március 24-én válaszolt. Összefoglalta addigi pályafutását, s jelezte, arra készül, hogy „fajtája [...] érdekében” dolgozzék.

Balázs Ferencsel nem ilyen tekervényes úton került kapcsolatba. Balázs az unitárius kollégiumban lakott Kolozsvárott, lelkésznek készült. 1921-ben „a Kemény János nevével indult *Előre* című irodalmi lap köré” kezdte szervezni a fiatal írókat. 1922-re már együtt volt tíz reménybeli szerző: rajta kívül Dobai István, Finta Zoltán (akkor „fizetési újságíró”), Jakab Géza, Jancsó Béla, Kacsó Sándor, Kemény János báró, Maksay Albert (akinek versei jelentek meg a *Pásztortűzben*), Mihály László, Szent-Iványi Sándor. A *Szász Tamás, a pogány* megjelenése után Balázs Ferenc a tizek mellé meghívta tizenegyediknek Tamási Áront, akkor már szorgalmazva, lépjenek föl együtt egy antológiában. „Tamási nyomban felkapta a gondolatot – olvasható Kacsó Sándor *Virág alatt, iszap fölött* című önéletrajzi írásában –, s bár [ekkor már] ő volt az, aki külön is leghamarabb s a legnagyobb eséllyel jelentkezhetett volna egész kötettel, mégis kitartóan szorgalmazta az antológiának összegyűjtését, megszerkesztését, a könyv megtervezését, az illusztrációk kiválasztását, a képanyag elbírálását.” A készülő könyvről Balázs Ferenc és Dobai István közös kollégiumi szobájában beszélgettek. Minden készülő írást megtárgyaltak. Egyszerre „szerkesztődött” az *Előre* és az antológia. Tamási ötletére határozták el, hogy a (közös irodalmi program nélkül készülő) kötet terjesztésébe fiatal hölgyeket, mindenekelőtt leányismerőseiket fogják bevonni, amolyan irodalompartoló egyesületet szervezve belőlük. A szerzők ambícióit és szándékait Tamási foglalta össze egy felhívásban. „Fiatal erdélyi írók – szól az előfizetők gyűjtésére felszólító felhívás –, akiket mint új sziklákat világlomláskor, kivetett magából a föld, most hozzátok

akarnak találni. Papírra sokat ne barázdáljanak, üzenik nektek. Szívüket tették a papírra, vegyétek föl róla. Szorítsátok magatokhoz, mert megszólal a szív, ha közel érzi a testvérszívet. S akkor együtt fog zengeni az egész világ. Fületekbe sűgjük ezt, hogy sűgjátok mindenki fülebe. – Legyetek apostolai a megújuló erdélyi magyar irodalomnak.”

A *Versek, elbeszélések, tanulmányok tizenegy fiatal erdélyi írótól erdélyi művészek rajzaival* című gyűjtemény 1923 áprilisában jelent meg. A kötetben három Tamási novella szerepelt: a *Föld embere*, a *Tengersok ideje annak* és a *Megnyitom a földnek száját* [későbbi címe szerint: *Zarándok földműves*]. A kötet megjelenésével párhuzamosan Tamási egy színházi pályázatra is beadott egy alkotást. Úgy látszott, ő lesz a frissen születő erdélyi magyar irodalom egyik nagy reménysége.

*

Tamási Áron a látványos és sikeres írói indulás ellenére sem maradt 1923-ban Erdélyországban. 1922-ben gondolt először arra, hogy elmegy szerencsét próbálni az Egyesült Államokba, amint azt őelőtte Farkaslakán többen is megtették. Nem földet akart vásárolni magának a faluban, ahogyan az a szerencséivel hazaérkezők közül egy-kettőnek sikerült. Sok pénzt akart szerezni, mondta édesanyjának Tamási Gáspár emlékezete szerint. Később arra is gondolt, hogy kiviteti menyasszonyát, Holitzer Erzsébetet. A tervet a nagyprépost-nagybácsi is támogatta: amikor állásba ment, havonta ígért neki 300 lej segítséget, melyet júliustól januárig azonnal kifizetett, adott továbbá külön ezer lejt, hogy sikerüljön megszerezni az útlevelet.

A Benedek Eleknek 1923 márciusában elküldött levélben már arról írt, hogy „tíz esztendő”-re elmegy Amerikába, ahonnan ezt követően hazatér, hogy „nagyobb felkészültséggel” kapcsolódjék be a munkába. „[...] szomorúan” ment el, „mint a madár ősszel”, írta a *Keleti Újságban* július 7-én megjelent (búcsúzóul elküldött) *Jussomat ne vitassátok* című cikkében. Erősen élt benne a vágy, hogy megtanuljon valamit, amit majd visszahoz a hazájába, akárcsak Pápai Páriz Ferenc és Misztótfalusi Kis Miklós.

1923 júliusában indult el a Tamási Áron János névre kiállított, 1926. április 23-áig érvényes útlevéllel, a New Yorkban élő nagybácsi, Fancsali Gáspár meghívólevelével, az ötezer dolláros biztosítékkal megszerzett bevándorlási engedéllyel és a megküldött hajójeggyel. Bukovinán át ért Lengyelországba. A Lemberg–Varsó–Danzig útvonalon jutott el a tengerpartig. A vonaton és a kivándorlókat befogadó éjjeli szálláson a „nyomorgó, menekülő Európának kétségbeejtő képét” látta, sok „sajnálatra méltó embert”, öregeket és fiatalokat, „karon ülő szopós gyermekek”-et és „mezítláb járó leányok”-at (olvasható a *Bajszerző nagyvilág*-ban). Danzigban [ma: Gdansk] szállt fel a Litvánia nevű óceánjáróra, a kivándorlókat folyamatosan szállító három hajóóriás egyikére.

1923 augusztusában, kilenc napig tartó hajóút után érkezett meg New Yorkba. Fancsali Gáspáréknál szállt meg. Az ő segítségükkel munkát keresett. Hosszabb-rövidebb ideig tizenhatféle foglalkozást űzött: volt „kilincset fényesítő”, dobozgyári munkás, benzinkútnál kiségitő, autómosó, dolgozott öntödében, a Columbia Egyetem klubjában, rövid ideig tisztviselő a Merchants and Miners bankban.

Nem rokonszenvezett az amerikai metropolissal és az amerikai életformával. Legelső élménye a *Bajszerző nagyvilág* szerint a tökéletes egyformaság volt, a nagy hőség ellenére minden férfin látható szalmakalap, a 20–30 emeletes házak kötömbje,

a vastraverzeken futó magasvasút, meg a „tízcentes üzletek” sokasága, ahol „a fogpiszkálótól kalapácsig, ajakfestőtől pongyoláig” mindent meg lehet vásárolni. 1923 júliusától 1924 tavaszáig bejárta a várost. A Wall Streeten megnézett „néhány bankot”, a „City National Bank palotájá”-ban látta a négy nagy termet, ahol „az állásért jelentkezők [...] kérvényeiket megírhatták”. Megtapasztalta a hétköznapi életet, az amerikai vendéglőt, ahol a vendég „gyorsan kiválasztja a magáét, s még gyorsabban megeszi, s újra rohan dolgozni, szájában egy-két fogpiszkálóval”. Volt Long Islandon, megnézte az amerikai elnökök „élethű” szobrait és a bűntények illusztrációit, a Central Park melletti Természettudományi Múzeumot és a templomokat. Volt „burlesque-színház”-ban, kabaréban, moziban, szépségkirálynő-választáson és „igazi színház”-ban. Látta a *Hattyút* meg a Molnár Ferenc-darabok plakátjait („a *Farkas* – írta – egy kerek hét alatt megbukott, az *Üvegcipő* szintén nem érte meg a negyedik hetet”), látta Franz Werfel és Eugene O’Neil színműveit. A „legtökéletesebb művészi produkció”-nak „az összes New York-i színjátszások között” a Max Reinhardt által rendezett *The Miracle* című színdarabot tartotta.

New Yorkban látta ugyanakkor a Ku-Klux-Klan „titkos hatalmú egyesület” szertartásait, a növekvő rettegést, a „bevándorló”-t, a „zsidó”-t, a „katólikus”-t üldözők fanatizmusát (írta *A székely legény levele* sorozat 1923. októberi darabjában). „Nagy Amerika. Még nagyobb a szabadság, s még ennél is nagyobb hitványság”, olvasható ugyanitt.

1924 márciusában egy hónapot Indiana állam tízezer lakosú kisvárosában, Garyban dolgozott, majd április 1-jétől a West-Wirginia-beli Welchbe került banktisztviselőnek. Welchben nem a kolozsvári bankban megtapasztalt rendben folyt a munka. Ott kötelező volt az öltöny, a fehér ing, a nyakkendő és a komoly tekintet. Itt a tisztviselők (olvasható a *Bajszerező nagyvilágban*) levették a kabátjukat, feltűrték az ing ujját, „volt, aki a gallérját is levetette”. Munka közben pipáztak, énekeltek, fütyörésztek, röhögtek az igazgató mondásain. Welchben, akárcsak az *Ábel Amerikában* című regény címszereplőjének, neki is az volt a feladata, hogy a magyar és román bevándorlók pénzügyeit intézze, őket a bankhoz csalogassa; „magyar s román körleveleket szerkesztett”, írta Molnár Jenőnek 1924. április 4-én. 130 dollárt keresett havonta, ebből a fürdőszobás szoba bérleti díja havi 28 dollár volt, kosztot „a legszebb helyen vett”, s ezért havonta 45 dollárt kellett fizetnie.

Tamási Áron Amerikában, akárcsak Ábel a maga életében, szűkebb és tágabb értelemben arra kérdésre kereste a választ, „mi végre van a világon”. Ábel először Isten imádásában és a haza szolgálatában vélte felfedezni élete célját. Később az „igazság” és az „emberi erény” követését tartotta fontosnak. Legvégül „jött rá” arra, hogy az embernek a „tarka és zegzugos világ”-ban mindent meg kell ismer-
nie: „a megbocsátandó embereket, az egymásra morgó népeket” s amikor mindent megismert, vissza kell menni oda, ahol „otthon lehet”, ugyanis „azért vagyunk a világon, hogy valahol otthon legyünk benne.”

Tamási fejében, akárcsak hőse gondolkodásában, fokozatosan vált végleges meggyőződéssé a hazatérés és magyar íróvá válás terve. Az első hetekben, a Benedek Eleknek írt fogadalomféle és a kedvezőtlen benyomások ellenére, arra gondolt, „megtanul tökéletesen angolul és angol író lesz”. Aztán letett erről. Rájött, emlékezett rá 1944-ben egy Féja Gézával készült interjúban, ő „nem lehet más, csak magyar író”.

Ezt a szándékát erősítette a tény: menyasszonya nem kapott útlevelet. Még inkább erősítette az írás belső kényszere. Az Amerika felé tartó hajón kezdte el írni a *Bajszerző nagyvilág* című útirajzát, melyet aztán 1926-ban Kolozsvárt fejezett be. 1923. október 7-étől 1924. március 9-éig hét írást küldött a *Vasárnapi Újság* számára *A székely legény levele Amerikából* címmel. *Erdélyi sors* volt a címe a *Pásztortűz* 1923. november 10-i számában olvasható híradásnak Kovácsné Páli Rózsáról, „az Amerikában feltűnt székely költőnő”-ről. 1924. szeptember 22-én jelent meg az ellenzékben a *Székelyek között Amerikában* című „tudósítása”. Itt készült el 1923-ban az *Ördögváltozás Csíkban*. Ugyanabban az évben fejezte be a *Tüzet vegyenek*, a *Zarándok földműves*, a *Javaimból kiforgattál, virtus!*, az *Ecet és vadvirág*, meg a Benedek Elek által szerkesztett *Cimborában* a következő év januárjában megjelent írás, *A legénkéek kirája* [végleges címe szerint: *Hűséges Mártonka*]. 1924-ben lett kész a *Mihályka, szippants!*, az *Úgy becslem, meghala*, a *Zeng a magosság*, a *Ha igazság, harmatozzék!* és a *Lélekindulás*. 1924-ben küldte el a kolozsvári Magyar Színház pályázati felhívására az *Ősvigasztalás* című „székely tragédiá”-t, melyet a bírálóbizottság dicséretben részesített. 1924 áprilisában már egy „székelyregény” [!] megírásának terve foglalkoztatta. A drámát és a novellát menyasszonyának postázta. Az előbbit Siculus álnéven Holitzer Erzsébet nyújtotta be a színháznak. A novellákat is ő gyűjtötte össze, s a szerző intenciói szerint, Kacsó Sándor baráti és korrektori segítségével, ő készítette elő könyvformában való megjelenésre, ő szerezte össze az előfizetőket azoknak a „leányocskák”-nak és „leányok”-nak a címlistáit felhasználva, akik annakidején a *Tizenegyek antológiáját* terjesztették. A bankkölcsonnel kiegészített pénzből így jelent meg 1925 áprilisában Tamási Áron első önálló könyve, a *Lélekindulás*.

Ez a kötet, meg talán Benedek Elek érdeklődése, aki az *Erdélyi történetek* című novelláskönyvbe beszerkesztette a *Föld embere* című novelláját és a menyasszonya hívó szava arra ösztönözték, ne töltsen Amerikában az előre elgondolt tíz évet. Leginkább azonban a honvágy vonzhatta. Akárcsak a *Székelyek között Amerikában* című írás gyerekmembere, ő is visszavágyakozott a hazájába. Ezt foglalta szavakba, Nyíró József „székelyeskedő” írásmódját követve, már 1924. január 31-én kelt, Benedek Eleknek címzett levelében: „Magamnak bizon sok fájdalom van, a nagy sóvárgásom Erdejország felé. S még akaratom ellenére sem apad, pedig vagy egy esztendőt még epekedéssel kell eltöltenem. Világlátásának, tapasztalásának s minden jóramenendőnek árát fizeti nagy székely szíve miatt az ember. S jutalmul nyílik a lélek, s az ember esik, esik a mélység felé, hol igaz örömnél több a fájdalom, de tán valamikor termés is leszen a keserű földön.”

*

Tamási Áron 1926 május közepén indult el az Egyesült Államokból az Aquitania fedélzetén. Le Havre kikötőjében szállt partra, s „Munkácsy Mihály és Ady Endre” városát, Párizst útba ejtve, Budapesten át érkezett meg Kolozsvárra. Egy irodai méretű Underwood írógépet hozott magával mindössze.

„Egy kőműves, aki a saját házát építette.”

– szerző és hős viszonya Hajnóczy Péter
A halál kilovagolt Perzsiából című művében –

A szerző és a hős azonosságából, az önéletrajzi jellegű hősből adódó problémákat Hajnóczy Péter „mestere”, Malcolm Lowry egy, a *Nagyvilágban* 1975-ben megjelent (és természetesen Hajnóczy által is ismert) elbeszélésében az alábbiakban látja: „Mihelyt egy művész hozzálát anyaga megformálásához – főként, ha ez az anyag saját élete! –, megmozdul egy mágikus kapcsolókar, és mozgásba hoz egy égi gépezetet, mely aztán olyan eseményeket, vagy véletleneket produkál, amelyek bebizonyítják a művésznak, hogy ez az ő vélt megformálása: képtelenség, hogy semmi sem statikus, semmi le nem szögezhető, minden átfordul vagy átalakul más jelentéssé, vagy visszavonja régi jelentését; történik pedig ez az alkotószemély értés-szintje fölött.”¹

Lowry itt lényegében egy Bahtyin által is elemzett problémára tapint rá igen pontosan. Az önéletrajzi hős szerző általi megragadásának nehézségeiről van szó.² Az ilyen hőst nagyon nehéz lezárni, mert ennek aktusa csak a szerző tudatában mehet végbe, így elveszti azt a hőséhez viszonyított külső pozíciót, aspektust, amit a lezárás előkészítéséhez korábban már fölvetett. Abban a pillanatban ugyanis, amikor épp megvalósulna e lezárás, megváltozik a hőshöz, mint általa lezárni szándékozott személyhez való viszonya, a hősről (önmagáról) alkotott összképéhez óhatatlanul hozzáadódik ennek az aktusnak az eredménye, és legközelebb már csak e megváltozott összképhez viszonyítva, annak figyelembevételével hajthatja végre a lezárást. Az önéletrajzi hős ilyen értelemben tehát csak nagyon nehezen lezárható, és a lezárás is csak a szerzőnek az aspektusok közötti folyamatos oszcillációjaként képzelhető el. A szerző kénytelen megtapasztalni, hogy „ez az ő vélt megformálása: képtelenség, hogy semmi sem statikus, semmi le nem szögezhető, minden átfordul vagy átalakul más jelentéssé, vagy visszavonja régi jelentését”. Ez a hétköznapi életben is így van: mások véleményének fürkészésével próbáljuk magunkat kívülről megpillantani, ám a véleményükből levonható tanulságokat csak önmagunkba visszalépve értelmezhetjük.

Bahtyin szerint „a szerző tudata a tudat tudata”. A szerző „nem csupán azt látja és tudja, amit a hősök külön-külön és együtt látnak és tudnak, hanem náluk többet is, valami olyat lát és tud, ami számukra elvileg megközelíthetetlen, [...] a szerzői tudásnak éppen ebben a [...] szilárd többletében rejlik az egész [hősök, események] lezárásának valamennyi mozzanata. [...] A szerző tehát kívül áll a hőson, önmagát gyönyörködve eltávolítja a hős életmezejétől, az egész életmezőt megtisztítja a hős és a hős léte számára”³. Az önéletrajzi hős esetében ez a szerző tudásában elvileg meglévő „szilárd többlet” lesz kétséges, épp a hőson, mint lezárt karakteren kívüli álláspont megtalálásának nehézségei miatt. Mert még ha rá is bukkanna a szerző erre a külső pozícióra, ahonnan – mintegy fedezékből – nyugodtan szemlélhetné hőset, annak összefoglalása csak önmagába visszatérve válik lehetségessé.

A fentiek értelmében Hajnóczy Péter *A halál kilovagolt Perzsiából* című regénye kapcsán több megkülönböztetést célszerű tennünk. Először a szerzőt kell leválasztanunk hősről, túl az alább szintén tárgyalandó, az Élet és az Irodalom tényeinek összekeveréséből keletkező kritikus problémák leleplezésén. Másodszor a két elbeszélésréteg „főszereplőit” (férfi-fiú) a jobb megközelíthetőség érdekében kell elválasztanunk egymástól. Így a szerző-önéletrajzi hős bahtyini dilemmáját a regény terén belülről is „kiterjeszthetjük”. A fiú-férfi különbségtevés azért fontos, mert így megfigyelhetjük a regénybeli férfi-író lezáró gesztusait „önéletrajzi hősével”, a fiúval szemben. Így válik nyilvánvalóvá, hogy mennyire sikeres a férfinak (mint kvázi-szerzőnek) a fiún (mint kvázi-életrajzi hősnő) való kívülhelyezkedése.

„Milyen jó alakja van a barátodnak!”

Aki Hajnóczyról beszél, gyakran „Hajnóczy-jelenséget”⁴, „Hajnóczy-legendát”, „mondakört”⁵ említ. Ilyen értelemben nem tesz jót a recepció a szerzői személyiség erejétől, túlzott hangsúlyától való megtisztulási folyamatának az *„Emlékezet”*-kötet, ahol a felelevenített írások nagy része képtelen leszámolni ezzel a masszív legendával, sőt – egy-két írás kivételével (Bán Zoltán András, Kálmán C. György) – naiv módon bedől neki.⁶

Mégis mit kezdünk, mit kezdhetünk a legendával? Legjobb lenne elfeledni. E legendát nemcsak a még élő Hajnóczy építette szorgosan – a neves ősökre való hivatkozással és a Malcolm Lowry életével, életművével való analógiás viszony feltételezésével és fenntartásával, illetve azzal az eljárással, például a *Perzsiában*, hogy alig leplezetten önmagát helyezte a mű középpontjába –, hanem az utókor elemzői, kritikusai is elfogadták ezt a szerzőhöz vezető egyszerű fogódzót, bedőltek a legendaépítő tevékenységnek. Józanabbnak tűnik viszont Németh Marcell megállapítása, aki a Hajnóczyra emlékező Nádas Péter azon kijelentéséből indul ki, mely szerint az Irodalomban maga az alkat jelenti a megmunkálandó tárgyat. „Hajnóczy bizonyos értelemben nem is tett mást, mint hogy folyamatosan munkálta ezt a tárgyat és dolgozott alkatán: így állított elő Irodalmat. A Legenda természetesen ugyanebből a munkából él”⁷.

Az élményeken alapuló, alanyi próza gyanúja nem jogosít fel arra, hogy azonosítsuk a hőst az íróval, ekkor ugyanis a szerző személyét tagadnánk le, spórolnánk meg, és azt mondhatnánk, hogy egy emlékiratot, egy naplót vagy egy önéletrajzot olvasunk. Ebben az esetben természetesen erről szó sincs. A művet épp az különbözteti meg az előbbi műfajoktól, hogy a szerző, akármilyen életrajzi alapozása legyen is a cselekménynek, rekonstruálja a múlt eseményeit (mérlegeli, kiválogatja, tetszőleges sorrendbe rendezi, hangsúlyviszonyokat alakít ki közöttük), ezzel a rekonstrukciós eljárással pedig azt fejezi ki, hogy valamennyire eltávolodott az eseményektől, és kívül helyezkedett hősnő. A rekonstrukció csak külső aspektusból lehetséges. Az elénk tárt történet lehet, hogy megtörtént, lehet, hogy a szerzővel történt meg, de a szöveget az interpretáció módja, az emlékezés technikája megkülönbözteti az önéletrajztól, a naplótól vagy az emlékirattól. Természetesen nem kell teljesen „elfelednünk” a főhős önéletrajzi jellegét, csak nem szabad összekeverni a dolgokat: a főhős által kiváltott reakciót ne a szerzőnek címezzük, és a szerzőnek szánt reakció, kritika ne a főhősben megjelenített karakteren alapuljon.

A szerző és főhőse kvázi-szétválasztására egyébként maga Hajnóczy is tett néhány „képmutató”, látszat-kísérletet, mind a regény terén belül, mind pedig azon kívül, a már kész műhöz való viszonyulásában. Előbbi illusztrálásaként nézzük meg a regény első mondatát („Íme, a rettenetes üres, fehér papír, amire írnom kell, gondolta.”), ami mindjárt három távolságteremtő mozzanatot is magában rejt: az egyik az írás „rettenetes” aktusa, az ebben foglalt kihívással együtt (később a téma-választás során is megfigyelhető ettől a processzustól való tartás: végig ott a bizonytalanság, hogy választott témái vajon elég jók-e), a másik elidegenítő momentum az írás kényszere (bármennyire is önként, önterápiás célzattal vállalt a feladat: „írnom kell”). A harmadik pedig a harmadik személyű, múlt idejű elbeszélésmóddal megvalósított „distanciális szemlélet”⁸. Az objektivitás-imitáció előbbi eszközeivel Hajnóczy eléri, hogy úgy véljük, egy kíméletlen pontossággal, a tárgy felé tanúsított könyörtelen ridegséggel megírt művel állunk szemben. Az eljárás így reflektálódik a szövegben: „...talán ő az, aki a sors által kiszemeltetett, akinek az a küldetése, hogy éljen és írjon, és kizárólagos tulajdona: rémképei, látomásai előtt tanú legyen, hogy hűvös, kissé kopár, száraz hangon – megtartva tárgyától a három lépés távolságot – elbeszélje, leírja őket munkáiban” (357–358).⁹ Ám ezek az eljárások a hős távolban tartására csak formális eredményt hoznak: az elválasztó grammatikai, tehát pusztán formai gesztusok (múlt idő, harmadik személy) ellenére a kívülhelyezkedés csak látszólagos: „néha [...] a szerző megelégszik hősen kívüli esetleges támpontokkal, amelyek tisztán technikai jellegűek, az elbeszélés, a mű kompozíciójának szűken formai mozzanatai”¹⁰.

Ezek az eltávolító gesztusok a szerzőnek a művére adott későbbi reakcióiban is makacsul feltűnnek: egy interjúban Hajnóczy arra a kérdésre, hogy szereti-e azt a figurát, akit megírt a *Perzsiában*, így felel: „Nem én. Semmi közöm hozzá”¹¹. Ez a hozzáállás egyéb tanulságokat is rejthet. Egyrészt: mert a már lezárt művet értékeli így, tehát épp mert nem magának a regénynek egyik mozzanata ez a különbségtevés, annak részeként sem értelmezhetjük, csak úgy, mint az írónak egy kritikus reakcióját a kész művére: „amikor viszont szerzői vallomásában [...] hőseiről kezd beszélni, akkor hozzájuk, a már létrehozott és meghatározott figurákhoz fűződő jelenlegi viszonyát fejezi ki, azt a benyomást adja át, amelyet a hősök, mint művészi alakok most gyakorolnak rá [...], a hősök függetlenné váltak tőle, és ő maga is [...], mint ember, kritikus, pszichológus vagy moralista nyilatkozik meg”¹². Másrészt Hajnóczy e mondatában egyik kedvenc filozófusát, Epiktétoszt idézi. A rossz dolgoktól való távolságtartás módszeréről szólva az ókori bölcs fontosnak tartja, hogy határozottan és pontosan el tudjuk magunkat különíteni tőle: „minden kellemetlen képzet felmerülésekor nyomban jegyezd meg: »Te csak képzet vagy, és egyáltalán nem az, aminek látszol.« Ezután vizsgálj meg és ítéld meg a képzetet elveid alapján: legelőször és legfőképpen abból a szempontból, vajon oly dolgokra vonatkozik-e, amelyek hatalmunkban vannak, vagy pedig olyanokra, amelyek nincsenek hatalmunkban. S ha valami olyanra vonatkozik, ami nincs hatalmunkban, mindig kéznél legyen ez a mondás: »Semmi közöm hozzá!«”¹³ Ha Hajnóczy szavait ebben az összefüggésben értelmezzük, akkor ez két következtetést enged meg. Először is Hajnóczy betegségét, anómiáját rajta kívülállónak, általa nem koordinálhatónak ítéli, olyannak, ami nincs „hatalmában”. A második következtetés az

előzőn alapul: e megnyilvánulásban az eltávolító mozzanat iránya az első ránézésre nyilvánvaló helyett ekképpen módosul: Hajnóczy e kijelentése az önmagától, nem mint konkrét személytől, hanem mint a rossz forrásától való eltávolítását jelenti, és mint ilyen nem tekinthető valódi különbségtételnek a szerző és a főhős között, csupán a rossznak önmagától való távolban tartására tett kísérletnek. Egyébként maga a regény is szolgálhatja ezt a célt, hasonlóan a benne megjelenő fényképekhez, melyeket a fiú azért tart magánál, hogy a rajtuk megnyilvánuló kegyetlenséget épp ily módon, állandó *jelenlétiükkel*, a velük való szembenézés segítségével tegye elviselhetőbbé.

Az életrajzalapú értelmezésre, az említett – látszatoműveleteknek ítélt – eltávolítások ellenére, Hajnóczy több ponton is egyértelműen rájátszik: a Krisztina által írt levelek címzettjének a kezdőbetűje: P.; születésnapja: augusztus 10.; a fiú által a kórházban Krisztina édesanyjának előadott *curriculum vitae* tényei; a férfi (és Hajnóczy) felesége: Á. stb.

A regény szerkezete a férfi-fiú pólus által meghatározott. A mű három elbeszélésréteg, illetve két meghatározó idődimenzió felszabdalt és összemontázsolt „eseményeiből” épül fel. Egyszerűbb felosztás szerint egy keret-, és egy betételbeszélésre tagolódik.¹⁴ Az első elbeszélésréteg és az első idődimenzió az alkotás jelene, a mű születésének szenvedése (grammatikailag múlt idejű narráció – keretelbeszélés); a második réteg a felidézett történetet foglalja magában (betételbeszélés), ez a második idődimenzió; a harmadik elbeszélésréteg a víziók leírásait jelenti, mely az első idődimenzióhoz tartozik. A két idősíkból számos kiágazás, az időben előre-, és visszautalás bonyolítja az időszerkezetet. Az időkezelés, illetve a különböző idősíkok váltogatása nem öncélú; az ezzel operáló szerkesztés Hajnóczy esetében a gondolat-emlékezet szétforgácsolódását, darabokra esését, berepedezését, töredezését jeleníti meg; de nem hagyható figyelmen kívül, hogy ami egyfelől a szétesés állapotát mutatja (mert a csapongás gyakran önkényesnek tetszik), az másfelől kiszámított, egyéni ritmust ad a szövegnek. „Ez a ritmus egyszerre érzékelteti a zaklattottságot és az önfegyelmzésre tett erőfeszítéseket. [...] egy pszichés stádium ilyen hatásokkal meg nem fogalmazható érzelmi jellegű konnotátumait érzékíti meg: a megkapaszkodás kétségbeesett kísérletét.”¹⁵

A múlt felidézése a mű – a férfi által a keretelbeszélésben megtervezett – programja; a megvalósulás tétje, hogy némileg enyhítse a borfogyasztás miatti lelkiismeret-furdalását: „Most már szikvízzel kevert bor mellett folytatta feljegyzéseit. Talán futja belőle egy elbeszélésre, gondolta. Igen, talán Rákoscsaba, a tél a fűtetlen konyhában, aztán a Geodéziai Intézet és Krisztina.” Akár egy eposzi témamegjelölés, úgy áll előttünk a mű terve. A posztmodern kompozíciós, szövegalkotási sajátosságok egyike a szöveg születési folyamatának magában a szövegben való reflektáltsága, „a jelképzés válságának, a nyelvi közölhetőség dilemmájának műbeni jelenléte”¹⁶. A *halál kilovagolt Perzsiából* című regényben ez a reflektáltság igen erőteljesen jelen van, ám elsősorban nem mint a jelképzés válsága, hanem inkább – bár ez olcsó tréfának tűnhet – mint a szövegalkotó válsága. A mű megvalósulásával az alkotó szenvedése nyer „értelmet”.

Az elbeszélésrétegeket a „főszereplő”, „főhős” (időben változó) személye – fiú-férfi – és e személy időbeli változataihoz fűződő (azokat mintegy definiáló) attribútumok

kötik össze. A regény az *idő, életkor, név, nő, alkohol* bináris változók (azaz: múlt – jelen, nyár – tél, fiú – férfi, Krisztina – Ágnes, sör – bor) mentén szerveződő – tipográfiailag is elkülönülő – szövegrészekből áll össze. Ezen túlmenően a betételbeszélés „cselekményesebb”, mint az emlékezés körülményeit rögzítő keretelbeszélés. A fiút a teljes regény komplex terében értelmezhető viszonylagos aktivitás jellemzi; ezzel szemben sokkal passzívabb a szobában magányosan emlékező férfi: az ő aktivitása az olvasó-befogadó szemszögéből nézve mindössze annyi, hogy feltárja a fiú aktivitását: megírja, rekonstruálja a történetet. Az életkor változó (fiú-férfi) tehát jellemezhető az aktív-passzív attribútumokkal is.

A fiú történetének viszonylag nagyobb cselekményességéből következik a realitáshoz való szorosabb kötődés, míg a vízióival gyötrődő, olykor saját tetteire sem emlékező férfihoz egyfajta megélt, a szó szoros értelmében megszenvedett „szürrealitás” kapcsolódik. A két idősíkot jellemző bináris változók sorát tehát a következőkkel egészíthetjük ki: *mozgalmasság-, vagyis aktivitás-fok, illetve realitás-fok.*

A jelen, a regényírás szenvedésének jelene, a szöveg keletkezésének, illetve összeszerkesztésének az ideje, magának az írásnak a története. Arról szól, hogy hogyan születik meg a mű, miközben tárgyilagos, pontos leírását adja az alkotó állapotának is. Ezt a kreatív folyamatot állandó jelenlevőként ambivalens módon, sajátos „dialektikájával” határozza meg az alkohol, a maga materiális kikerülhetetlenségével. A regénybeli író szenvedéstörténete, és a szenvedés, ha nem is közvetlen okokat kutató, de mindenképpen megvilágító erejű indoklása a regény végső célja. Annak kutatása, hogy hogyan lehetséges az identitás megőrzése kezdetben az alkohol által (betételbeszélés), később pedig épp az alkohol ellenében (keretelbeszélés). A jelen folyamata kettős és két alanya van: a mű születése, *felépülése*, és a férfi pusztulása, *leépülése*, *lerészegedése*, ami az előbbi ellenében hat. Hatására egyre szűkül a regény tere, egyre kevesebb lehetősége, kiútja marad a főhős-írónak és művének; a végkifejlet egyértelmű. Ezek az egymással fordított arányban lévő erők valamelyest, a létrehozott próza által meghatározott mezőben mégis egyensúlyban maradnak, mert – paradox módon – a mű megszületésének nélkülözhetetlen feltétele ez a pusztulás. Ám ami kezdetben hajtóerő, gyújtó tűz, inspirátor, az egy idő után kerékkötő, akadályozó tényező lesz – itt nem is feltétlenül az elfogyasztott alkohol mennyisége a meghatározó („ami engem illet: az első pohártól rúgok be, és változom más emberré” [262]) –, a kezdeti lendületadás után az alkohol egyszerűen a mű útjába áll, és saját jelenlétével teszi kérdésessé a megírhatóságot. A férfi íráskészsége ennek megfelelően bizonytalanodik el: „megpróbálta leírni látomásait; a keze hideg volt, mint a jég. Majd később folytatom az írást, gondolta” (336). Az alkohol végül szétzilálja a koncepciót, oly módon, hogy tulajdon megvalósulása, „hatása” válik az elkészült művön láthatóvá: egyre rövidebb szövegrészek, szakadozó mondatok, „kilógó drótok”¹⁷.

A dolgok részekre esése és új együttállásban megmutatkozása, és ezen új konstellációk rögzítése csak egy határig vihető úgy, hogy a referencialitás még kibontható legyen, ezután a részeiből újraalkotott egész már nem jelent semmit, a részek felaprózódása, az egymáshoz közeli elemeknek az elválása miatt. Az összeomlott sárga épület romjaiból még felismerjük a valaha volt egészt, ám ugyanannak az épületnek homokfinomságú örletével már nem boldogulunk. A szerzőnek a homok,

a kavics és a téglá közötti átmenet pontját kell megtalálnia. Hajnóczy e feladatot, ha úgy vesszük, sikeresen oldotta meg, ám adott némi előnyt is magának: a dolgokat nem hagyta teljesen kifolyni a kezéből, a munka során bizonyos rögzített pontokhoz ragaszkodott, előre megalkotott részletekhez kötötte és így biztosította a jelen elbeszélhetőségét. A régebbi szövegrészek ily módon a stabilitást szolgálják: viszonyítási alapként tűnnek fel, amelyek – alkotójuk állapotától függetlenül – nem engedik széthullani a regényt.

Az egyes tipográfiaailag elkülönített szövegegységek – összesen tizenhárom van – bizonyos megfelelési pontok, szituációbeli analógiákban megtestesülő átkötések segítségével illeszkednek össze, fűződnek egybe. Ezt az eljárásmodot részletesen elemzi Csányi Erzsébet.¹⁸ (A szövegegységeket *szólamok*nak, a szólamok közötti átkötő elemeket *gócpontok*nak nevezi.) Gócpontot képez minden „szólamegység” vége és az azt követő másik történetyszál eleje. Ezek az átkötések általában az ivás aktusával vannak összefüggésben.

A szöveg első – grafikailag elkülönülő – része az emlékezés kezdetének, szándékosságának, „programosságának” jegyében, az írói terv ismertetésének aktusa által is mindkét idősíkot megérinti, minden – később következetessé váló – elhatárolás nélkül: a szöveg első mondata a keretelbeszéléshez tartozik: „Íme, a rettenetes üres, fehér papír, amire írnom kell, gondolta”; majd a betételbeszélés egyszerűen elkezdődik: „A Gellért strandján történt...”. A szerző témákat keres, így kezdődik az emlékezés. Ennek a résznek a végén (a harmadik tipográfiaailag elkülönített rész, a 272. oldalon) a fiú a strand sörözőjében „amúgy csak állva, megissza sörét”, a következő szólam kezdete: „Már háromnegyedig kiitta a bort az üvegből”. A vége: „ismét töltött a pohárba bort és szikvizet, de nem itta meg, csak nézte a poharat”. Az ötödik rész első mondata: „ott állt a Gellért söntéspultja előtt, és egy darabig nézte és nem itta meg a korsó sört”. A következő szövegegység nem hoz térbeli ugrást, az időbeli váltás pedig az előző rész végén megtörténik (a fiú és a lány közös jövője), most csak belső, „tudati” szintváltás történik: az előző rész végén a fiú megtapasztalja Krisztina „iszonytató” éneklését, és e részben (egy hosszabb zárójeles szakaszban elmesélve), „hogyan elviselje valahogy Krisztina éneklését”, felidéz egy képet. E részleteket a narrátor-elbeszélő veti közbe: ő osztja meg velünk, mint a fiú *jövőjének* részleteit, tehát egy új, árnyaltabb, az eddigiek fölé rétegzett, a betételbeszélésből kinyúló, vagyis inkább a keretelbeszélés felől a narrátor által abból kihúzott idősíki tűnik fel a műben: a betételbeszélés okán, a fiú jövőjét előre vetítő részek, amelyeket a fiú még nem tapasztalt meg, de a férfi, a keretelbeszélés emlékező írója természetesen már igen, az ő aspektusából ez is a múlt. A férfi-narrátor tetszelgése ez a „mindentudó elbeszélő” szerepében; beavatkozás az addig tulajdonképpen rajta kívüli, érintetlen (mert csak *általa* elbeszél, külön időbe helyezett, eltávolított és eddig nem megbontott) elbeszélésbe. A zárójel bezárul, nincs grafikai törés: a történet folytatódik a strand fűvén napozó pár képével.

Itt ismét az italnembeli váltások szolgálnak majd a szólamok közötti átkötésül, egészen a nyolcadik szövegegységig, ahol egy egészen másfajta – nem az alkohol által determinált – kapcsolódás van: a kórházi epizódban a fiú „kinézett az ablakon”, a következő rész elején: „A férfi ott ült az asztalánál és kinézett a *másik* ablakon” [*kiemelés tőlem, K. Cs.*]. Vajon miért kerülhetett ide ez a határozatlan névmás,

amikor részint felesleges, hiszen a szólam-, és dimenzióváltás a „férfi”, „fiú” megnevezésekkel itt is nyilvánvaló? Mifajta dimenziókeverő, egyesítő (?) mechanizmusok lépnek itt közbe? Úgy tűnhet, hogy a kórházablakon kinéző fiúval a lakása ablakán kinéző férfi – a beleélés, az átképzés erőteljessége révén – valamiképpen azonosul. A szobába idézett múlt ereje a következő bizonyosságokat teszi: a szoba *egyik* ablaka a kórházi ablak lesz, tehát a múlt egy ablaka, amelyen a fiú, mint a jövőbe (?) bele-, és kinéz. A szoba *másik* ablakán a férfi néz ki: zöld levelű tujafákat lát; ez a látvány egy későbbi látomást, a regény kulcsvízióját, a halott perzsa város falain túl *tudott* zöld levelű, ismeretlen nevű növények képét készíti, vetíti előre. Az ablak ebben az értelmezésben nem (csak) térbeli, hanem időbeli „átjárót” is jelent. Ráadásul: a kórház ablakán kinéző fiút „eddig nem észlelt nyugalom fogta el”; a másik ablakon kinéző férfi: „cigaretára gyújtott, és hirtelen úgy érezte, hogy meghalt” (318). (A regény utolsó víziójában pedig: a férfi tudta, hogy „ott botladozik majd a sárga falak között, míg összeesik és meghal” [354].) A még nem észlelt nyugalom és a meghalás képe kísértetiesen emlékeztet egymásra, meglehet, hogy a kettő azonos. Majd pedig a fekete humor, az ironikus-cinikus öngúny, a halál szemberöhögése¹⁹: „Akkor már mindegy, gondolta, lemehetnek még egy üveg borért” (318–319).

Ennek a közönynek analogikus megfelelője a másik időszólamban: a fiú „nem gondolt a lányra, sem az anyjára...; mit árthatnak nekem, gondolta, semmi közöm hozzájuk” (318). A kilencedik grafikailag elkülönített szövegegység tehát tartalmaz egy, a „két” személy, a fiú és a férfi közötti átjárót. A műnek ez a leghosszabb összefüggő szövegrésze magában foglal egy másik, a fiú-férfi, mint személyiség-fejlődési végpontok között félúton lezajló esetleírást is, ami tükörelbeszélés-ként is felfogható. A helyszín ez esetben is egy strand, csak épp a fiú itt már nem Krisztinával, hanem leendő feleségével, Á-val van. Majd leírja aznapi, elválásuk utáni lerészegedésének történetét, ami akár az életút tükrékként is értelmezhető. A szövegrész zárlata, és egyben a tér-idő dimenzió átvezető megfelelési pontja, momentumuma az utolsó tagmondata: „rágyújtott egy cigaretára”. Ez az egyébként hétköznapi, szokásos tett a következő részben egy hangsúlyos konvencióértéssel emelődik ki. A fiú többszörösen tiltott helyzetben való dohányzása (mert a helyszín egy kórterem, a társaság pedig Krisztina és az anyja) az előbbi megalkuvó, gyenge jellemét eláruló és önmaga előtt is lelepleződött viselkedésének („észrevette, hogy önkéntelenül átvette Krisztina anyjának beszédmodorát, sőt a madárhangú csivitelést is utánozza”) reflexiója, a szuverenitás-megőrzés vágyának deklarációja. E szövegegység végén a büszkén vállalt ő, Hajnóczy József és kivégzése idéződik fel (vendégszöveg Kazinczy *Fogságom naplójából*), a kilencedik rész szintén egy idézettel kezdődik, amely (szintén) egy kivégzés menetét és módszerét tárja elénk (jelöletlen vendégszöveg Szász Béla *Minden kényszer nélkül* című – Hajnóczy korában egyébként feketelistás – könyvéből). E résznek utolsó mondata („kezében tollal spirálfüzete fölé hajolt”) is analóg a következő rész elejével, mint arra Csányi Erzsébet rámutat: a „Krisztinával való összesimulás” ugyanilyen „kényszerű, végzetszerű ölelést jelent”²⁰.

„Kiment a vécére, és elfelejtette a nevét.”

„A jellemzés legegyszerűbb módja a névadás. Minden »megnevezés« valamiféle életadás, átlelkesítés, egyénítés.”²¹ Ám Hajnóczy hősenek nem teszi meg ezt a primitív gesztust, a főhős „neve” egyszerűen *férfi*, vagy *fiú*. (Egyedül a fiúnak címzett, Krisztina által írt levelekből derül ki a főhős nevének kezdőbetűje: P.) Ugyanakkor ez a „névadás” bizonyos szempontból tartalmasabb, kifejezőbb, mert a főhöst – az időmozzanatot a „megnevezés” aktusában elhelyezve a legegyszerűbb, primer módon – ráfeszíti az időtengelyre.

A szerző azon eljárása, hogy hősenek nem ad konkretizálható nevet, a regény betételbeszélésében más viszonyok közé helyezve megismétlődik, tükröződik. A regény szereplői közötti tükörviszonyok egyik példája: Krisztina apjának karaktere, aki a fiú-férfi tükörszereplője. Alakjának a szövegbe való bevonása, sematikus bemutatása, a fiú egyik lehetséges jövőjének a felvillantása is egyben. E megállapítást támasztja alá Krisztina megjegyzése is: „Ha tudnád, hogy dohányzásoddal apámra emlékeztetsz, akiből nem lett semmi az életben, akkor nem dohányoznál” (341). Krisztina apjának sincs neve: „Egyébként nem szoktam apámnak nevezni, édesanyám sem a volt férjének: »az az ember«, így nevezzük”.

A névadás dilemmája Malcolm Lowrynak, a már említett, egyébként erősen reflektált novellájában is megjelenik. Meggyőződésünk, hogy Hajnóczy Lowry megoldását is a szeme előtt tartotta, amikor hőseit megalkotta: „és hát saját becsületet is el kell ejtenie. Végül úgy határoz: főhősét nem nevezi sehogy. A főhős először »én« lesz, aztán mégis »ő“²².

A regény olyan, mintha egy klasszikus fejlődésregénynek a kezdő és a végpontjából készült metszetek ütemes váltakozása, egymásba csúsztatása volna. Ezt a két pontot toltta egybe, dolgozta össze Hajnóczy a maga sajátos montázstechnikájával, „megspórolva” ezzel a főszereplő terjedelmesebb szöveget, kiterjedtebb valóságábrázolást követelő diakron portréját. Ám a két végpont önmagában sem lehet statikus, kimerevített, azok is rejtenek apró, de talán épp a lényegét érintő, azt illető változásokat. Jelesül a fiúnak a lánnyal szembeni kiszolgáltatottsága, megalázottsága okozta kényszerű megalkuvásában rejlő változásokat, illetve a férfi alkohollal szembeni kiszolgáltatottságának átalakulását a megfelelő elbeszélésrétegek előrehaladtával. A végpontok tehát két, a fiú-férfi autonómiáját fenyegető veszteséget, illetve „csatavesztést” jelenítenek meg. A végpontok közötti „üres helyet” az olvasó tölti ki az idősíkokban megjelenő – a komplex, a regényt átfogó szemlélet szerint statikusabb – hős-lenyomatok karakterétől nem függetleníthető támpontrendszer alapján.

A fejlődési regényre való hivatkozásunk, utalásunk egyéb műveletek elvégzését is megköveteli. Hogy magát a „fejlődést” megragadjuk, szükségünk van a különbségtételre, bizonyos meghatározó attribútumok elválasztására a két elbeszélésrétegben; ehhez elkerülhetetlen, hogy hipotetikusán két hősről beszéljünk. Nem mondhatjuk, hogy a fiú-férfi karakter tökéletesen elkülöníthető lenne, mert ezzel a személyiség egységét vonnánk kétségbe (és talán a műét is), mégis bizonyos diszparitások meghatározására szorulunk. Ez az eljárás számunkra azért is különösen hasznos, mert így megfigyelhetjük a regénybeli írónak (férfi) a „hősétől” (fiú) való távolság, a külső aspektus megtalálásáért végrehajtott gesztusait.

Tehát a két fő elbeszélésrétegben a főszereplőket (fiú-férfi), egy fejlődési regény („negatív nevelődési regény”²³) kezdő és végpontjaként is értelmezhetjük. Hogy állításunkat igazoljuk, megkülönböztetjük a „két” szereplőt, mint egy individuum két különböző fejlődési pontján lévő szinkron egységeket, és összehasonlítjuk őket. Ám a két elbeszélésréteg „főszereplőinek” (férfi-fiú) összevetése nem végezhető el a két idődimenzió korábban már ismertetett attribútumainak összevetése nélkül, általában meg is egyezik azzal. A feladatot bonyolítja például az is, hogy a férfit gyakorlatilag nem látjuk személyközi interakció résztvevőjeként, lévén magányos emlékező egy lakásban. A két hős tehát nem azonos nemű cselekvéseket hajt végre, így ebből természetesen nem, csak a bizonyos helyzetekre adott (esetenként eltérő) reakciókból, illetve a férfinak a fiú tetteire adott reflexióiból, valamint a történetmesélés modalitásából – bár itt sincs egyszerű dolgunk, mivel az értékítélet meglehetősen ritka, inkább a már említett távolságtartó, dokumentáló jelleg dominál – vonhatunk le következtetéseket.

„Akkor még bírtam a szeszt.”

A férfi-fiú összehasonlítás egyik egyértelmű pontja lehet az alkoholfogyasztáshoz kapcsolódó attitűd elemzése. A fiú lopva, hamis ürügyekkel álcázottan, sunyin, vagy épp Krisztina ellen lázadva, de lényegében büntudat nélkül fogyaszt (egyedül Krisztina elvesztése miatt aggódik), a férfi viszont halogatva (a halogathatatlant), mentegetőzve (a menthetetlen miatt), védekezve, önhitegetve („és egyáltalán: a badacsonyi szürkebarátot az egészségre hasznos, ásványi anyagokban gazdag szikvízzel iszom” [273]), önmagával egyezkedve („ha inna is egy keveset, alkudozott magával, holnap semmiképpen nem tölt rá, és beveszi az Anticolt” [267]), kiengesztelhetetlen büntudattal. A férfi, hogy az ivás kezdetét késleltesse különböző pótcselekvéseket, játékokat, gondolatkísérleteket, fantázia-gyakorlatokat eszel ki: „megpróbálta húzni-halogatni az időt; nem akarta az egyik palackból tüstént kihúzni a dugót. Figyelmét elterelendő, bekapcsolta a rádiót, [...] Igyekezett gondolatait másfelé terelni a borról. Visszaemlékezett egy rákoscsabai kőműves öngyilkosságára. Eljátszott a gondolattal: milyen módon lehet egy kőműves öngyilkos. (Természetesen pontosan tudta az eseményeket, de ez a játék segítette, hogy ne gondoljon a szobában lévő két üveg borra.) Kitalált embereket, akiknek ezt a kérdést feltehetné volna” (273). De a vágyak, mert erősebbek a férfi akaratánál, alattomban beleíródnak a játékba: a férfi a felidézett kőműves-öngyilkosság körülményeit – a játékba belefeledkezve – próbálja fantáziája segítségével megrajzolni, de a leírás egy helyütt – némi vulgárfreudizmussal – leleplezhető: „tehát, igen, hajnal volt, az égen furcsa, kékesfehér, *dugóhúzó* alakú felhők vonultak valamerre...” (kiemelés: K. Cs.). És persze a későbbi fejlemények: a férfi akarata ellenére („Töltött a poharába, de csak a fröccs felét itta meg, azzal áztatva magát, hogy képes az önmérsékletre, és nem fog berúgni” [323]) bekövetkezik a paroxizmus („most már mindenképpen berúgok, gondolta, de holnap semmiképpen nem töltök rá, és beveszem az Anticolt” [334]), a mértéket nem sikerül megtartania. Az erre való képtelenségét egyébként előre vetítik, sejtetik a regény első lapjainak ezen mondatai: „Őszintén irigyeltem Á.-t és minden embertársamat, akinek nem okoz gondot,

hogyan isznak-e vagy sem. Ami engem illet: az első pohártól rúgok be és változom más emberré." Ilyen indítás után nem lehet kétséges a keretbeszélés kimenetele.

A betételbeszélésben az ivás *virtus*. A „zugsobrász” cimborájánál lezajló lerészegedés leírásában némi dicsekvő hangot is észrevehetünk.

A keretbeszélésben az alkoholnak két, egymással némiképp ellentétes hatása van: a rémképek előhívásának, és az azoktól való menekülésnek is eszköze; az írás segítője (mert előhívja a víziókat) és – egy idő után – annak gátja is lesz. A részegséghez inherensen csatlakozó jelenségek ezek a látomások. (Persze nem kizárólag a már „kóros” alkoholizmus fázisában, hiszen tudjuk, hogy a fiúnak is vannak látomásai.) A rémképsorozat viszont az írás anyaga, ami az ivással hívható elő. Tehát az alkohol két, egymásnak ellentmondó, egymásnak feszülő, egymás ellenében dolgozó, dialektikus hatást fejt ki.

A keretbeszélés a várakozás ürügyén a férfi állapotának egyfajta anamnézist adja: a jelen helyzetet megelőző állapotot mutatja be. A fiúban korai kórképet látunk, a személy majdani végkifejletében csak olvasóként vagyunk majdnem biztosak – és nem csak a keretbeszélésre támaszkodva –, a fiú maga mit sem sejt. Ő még életének, szabadságának szerves részeként, kifejeződéseként éli meg az alkoholfogyasztás lehetőségét. Ám ez a szabadság már ekkor is zuhanás, ha úgy tetszik: szabadesés.

A férfi szenvedése pszichés és szomatikus egyszerre. Az előbbi kronológiailag (betegség-történet!) is megelőzi az utóbbit. A szomatikus tünetek egyike az „alkoholveríték” (a szó a regénynek majdhogynem kulcsszava lesz) is Lowrytól eredeztethető („homlokán mint a víz patakzott az alkoholveríték” – Malcolm Lowry²⁴; „arca sápadt volt, homlokán tapadós nyirok ült ki: az alkoholveríték” – Hajnóczy). Még *fiúként* a személyes sorson keresztül neki jutó elviselhetetlen valóság (melynek szubjektív-egzisztenciális, személyes síkja: a rákoscsabai tél, a magány, a kőművesek közé való beilleszkedés képtelensége; univerzális-globális síkja: az égő buddhistát megdöbbentő indolenciával szemlélő emberek képe, a fejedelmek Malaysiában, a kőműves öngyilkossága) lehet az ivás „oka”. (Bár – bevallása szerint – ekkor még nem a fent említett tények kiváltotta szorongás miatt iszik: „nem alkoholistá az, aki egy forró júliusi vasárnapon megiszik néhány üveg sört”.) *Férfiként* a nyomasztó magány óráinak leküzdésére, a félelem feloldására (is) használja az alkoholt. A hatására felbukkanó rémképekben a globális történelmi valóság esszencializált kegyetlenségként jelenik meg. A szubjektum oldalán a deviáns viselkedés a beilleszkedés képtelenségének a forrása; de az anómias tünetek kettős irányúak és öngerjesztők: egyrészt képtelenné tesznek bármilyen közösségbe való beilleszkedésre, illetve eleve kizárnak, másrészt a beilleszkedés kudarcából fakadó csalódás fokozza is őket.

„De mi lesz a feladatom?”

A fiú-férfi összevetés következő lépése a körülményektől, illetve azok determináló hatásaitól való függetlenedés, az ön-függetlenítés képességének mértéke, triviálisan: a „szabadság” foka.

Az már a *Fűtő* és az *M* kötetekről kritikát író Dobai Péternek is feltűnt, hogy Hajnóczy „zarándoktémája” a szabadságérzet, és a szabadságtudat romantikátlan „cementszürkén hétköznapi” elemzése²⁵. Ez fokozottan igaz a *Perzsiára*, ahol tanúi

vagyunk a *fiú* szabadságvágya és kiszolgáltatottsága közötti feloldhatatlan belső küzdelemnek (akkor és ott ihasson és dohányozhasson, amikor és ahol akar – ám a test diktatúrája [az ösztönös szexuális kényszer] ezt mégis elfojtja benne); és a *férfi* rabságának (alkohol) és elesettségének, védtelenségének, gyámoltalanságának, művéért, önnön maradandóságáért folytatott heroikus küzdelmének.

A múltbeli elbeszélte történet főhőse, a *fiú* nem konzisztens személyiség, noha vannak elvei, azokban nem konzekvens. Bár tudja, hogy az egyes esetekben hogyan kellene cselekedjen, a kezdeti ellenállást, az identitás és az autonómia megőrzésének etikai kötelességét végül, ha vívódás, bizonytalankodás után is, de feltöri, felőrli a test, az ösztön követelése, s az annak való „kiszolgáltatottság”. Végül alkalmazkodik Krisztina ostoba szeszélyeihez, a lány anyjának nézeteihez. „Jól tudta, hogy Krisztinának nem ez lesz az egyetlen utasítása, hogy leheljen rá. És azt is tudta; ez az első letérdelés volt a legnehezebb, amelyet a lány törülközője mellett végzett el. »Mint egy utolsó koldus.«”. Ennek a – képletes és megalázó – „vereségnek” stratégiai ellenpontja a kórházban, Krisztina beteg édesanyja meglátogatásakor játszódó jelenet: a fiú nemcsak a család finnyás szabályait, de a kórház igencsak érthető rendszabályait is megszegve gyújt rá a kórteremben („mit árthatnak nekem, gondolta, semmi közöm hozzájuk” [318]). A következő lépés a lányé a vendéglő teraszán: „Felemelte a jó félig telt sörösüveget, a tartalmát a kerítést szegélyező bokrok közé öntötte, aztán a fiú cigarettáját, gyufáját a retiküljébe tette. »Ha majd elválunk este, visszakapod«” (343). Amikor még esélye lenne erősnek lenni, akaratosnak Krisztina akaratával szemben, akkor sem kockáztat. Gyenge, pedig – mint mindjárt maga is belátja – a lány pillanatnyi rosszallásának, sértődésének későbbi rentabilitása miatt igazán sajnálatos e kis súrlódás elkerülése. „Tudta, már elkésett a mozdulattal, amellyel fel kellett volna állnia az asztal mellől. Ha most állna fel, csak nevetségessé tenné önmagát. Ezt a menetet, el kellett ismernie, Krisztina nyerte meg” (343). Viselkedése azonban a jelen körülmények között nagyon is érthető. Azzal ugyanis, hogy Krisztina jelenlétében sörözik, és cigarettázik, a lány szemében már így is hatalmas vétséget követ el. Tovább feszíteni ezt a húrt sem ereje, sem kedve nincs: „Elmehetne a fenébe ez a lány. Egy darabig állt még, mint aki megtagadja az engedelmességét, de jól tudta, le fog ülni, és alázatosan Krisztina gyanakodva szimatoló kis orrocskája felé fog lehelni” (278). A pillanatnyi (és kizárólag belső) győzelmeket hamar érvényteleníti a test követelőzése miatti kiszolgáltatottság: „Pattanásos vagy nem pattanásos, de kétségtelenül puha, meztelen női hát volt, amelyet ilyen módon megérinthetett” (281).

A fiú szabadságvágya jelen történetben elég szűk tárgykörre irányul – ivás, dohányzás; talán azért, mert Krisztina ebben állít korlátot elé. Krisztina személye, elvárásai egyértelműen választás elé állítják a fiút. Lehetőségeinek mindkét kimenetele valamilyen belül elszenvedett veszteséggel jár; az alternatíva így fest: iszik és dohányzik, tehát az általa szabadságnak vélt képletet teljesíti, de elveszíti a lányt; vagy szabadságát veszti el, áldozza fel, azért, hogy megtartsa a lányt. Létezik egy harmadik út is, a csak ritkán lázadó, gyakrabban sunyi, lopakodó „bűn”, amely mindkét lehetőség elvárásainak igyekszik – kissé talán kétszínűen – megfelelni: a fiú ezt az utat választja. Ám épp ez a választás nélkülözi a morális tartást, hiányzik belőle a következetesség által biztosítható belső erő; ez az út nem más, mint pusztá vergődés a különböző megfelelési pontok közötti szorításban.

Bizonyos értelemben a fiú helyzete nem tűnik olyan tragikusnak, mint a férfié, mert van „használható” példaképe. A nagynevű ős morális tartása („Hajnóczy József kezét érezte a vállán” [347]) segít neki később kilépni a Krisztina-kapcsolatból. Ezzel szemben a férfi-író példaképei megannyi fenyegető árny, egy igencsak obskúrus névsor. Ám e névsor tagjai mégis „bátrabbnak” tűnnek fel a – tartásában is meggyengült – férfinál, amikor az így vall: „Titkon, úgy remélte, ő nem hal meg alkoholmérgezésben, nem örül meg, és nem lesz öngyilkos, talán ő az, aki a sors által kiszemeltetett, akinek az a küldetése, hogy éljen és írjon” (357–358). Ez „megfutamodásnak”, az engedmény keresésének tűnik.

„Mint egy utolsó koldus.”

A fiú Krisztina előtt mutatott, és megőrizni vágyott, ám abból mégis, az „ügy” („...és gondolt az úgynevezett »gyakorlati eseményekre« is, mint az elképzelhető legnagyobbra: a Krisztinával való különösebb bajoskodás nélküli szeretkezésre is” [276]) érdekében némi engedményekre hajlandó morális tartása, identitásának féltve építése ellenére később, a Krisztina-kapcsolat után (tehát fejlődésének egy újabb fokán) nem tartja vissza az olyan morálisan, erkölcsileg megkérdőjelezhető tettektől sem, mint a rafinált szimulálás az orvosok előtt, annak érdekében, hogy nyáron ne kelljen dolgoznia, vagy a szénlopás, ami ugyan szociológiai színezetű magyarázatot kap azzal, hogy mintegy az adott társadalom kortünetének állítja be a dolgot (mely mellesleg az is volt), oly módon, hogy úgy tűnik, a „pitiáner” lopások jogosságát a „fejesek” nagyságrendekkel nagyobb lopásai mintegy legitimálják.

A morális-erkölcsi értelmű dignitás megingásának, elvesztésének veszélyére a fiú is felfigyel. A Krisztinával elköltött vacsora közben a lányhoz fűződő viszonyáról és saját helyzetéről így gondolkodik: „Nem tagadja meg önmagát, mert csak az első lépést nehéz megtenni a hamisság útján, a többi már gyors, ütemre járó, mint a parkett-táncosoké. Igen, turkált a tányérján a fiú, van, amit megtehet az ember, és van, amit nem. Én ezen a határvonalon lépkednék most, vagy már átléptem a határvonalat?” (346).

A betételbeszélésben a fiú vétkei metaforikusan reflektáltak. A keretelbeszélésben folyamatosan vétkező férfi „jussa” már nem a felfejthető, metaforikus tartalmuk miatt könnyedén lefordítható képek, inkább a számára (egy külső szemlélő, az olvasó bármit belemagyarázhat) megmagyarázhatatlan és részben ezért ijesztő víziók sora.

„Pisztolyt rántott a Mikulás” – idéz föl a fiú egy újságcikket egy olyan helyzetben (Krisztina anyjánál a kórházban), amikor magának is bevallva szinte folyamatosan hazudik. Ez a beszélgetés tulajdonképpen a fiú morális züllésének mélypontja – ennek párjelensége a keretelbeszélésben a férfi testi züllésének mélypontja: a *delirium tremens*. A „minden látszat hamis” kijelentést példázó bűntény, a Mikulásnak öltözött bankrabló esetének felidézése értelmezi a kórházi látogatás-, bemutatkozás-jelenetet. Nem csupán a fiú füllentéseit, hanem a Krisztina családjában megmutatkozó kispolgári, felszínes, képmutató magatartást is. Ezen még van esély felülemelkedni. A fiú tesz is egy kísérletet: a látogatás után vacsorázni hívja a lányt és a szavak szintjén megküzd vele, mert szeretné elkerülni a tőle való függés bizonyos

formáit. A keretelbeszéléssel vont párhuzam azért válik itt félelmetessé, mert ezt a menetet, a fiúnak „el kellett ismernie, Krisztina nyerte meg” (343). A lecsúszás és a teljes vereség innentől nyilvánvaló: a fiú szolgamód megkérdezi (magától?): „*De mi lesz a feladatom?*” Érti, hogy nem így kellene tennie, de a kiszolgáltatottság, mely jórészt abból a tudatból fakadt, hogy „nem válogathat a nők között” mégis legyőzi azt a tartást, melyet a fiú, még ősének képzeletbeli felmutatásával is igazolni tud: „Mit tenne helyettem az Öreg? Nem volt kétséges: felállna az asztaltól, udvariasan hazakísérné Krisztinát, s közölné vele, sajnós, nincs módjában többé találkozni vele.” És az Öreg – a fiúval nyilvánvalóan ellentétben: „Nem azért, mert a lány nem akart vele lefeküdni, éppen ellenkezőleg, az Öreg nem lett volna hajlandó lefeküdni Krisztinával” (346).

„semmiféle kapcsolata nem volt senkivel...”

A permanens magányérzet tekintetében nincs különbség a fiú és a férfi között. Bár a személyiség fejlődésének e két állomásán a magány minősége is más. A fiúé kiterjedtebb, mert a szellemi magányon túl fizikai-testi értelmű is (ami esetenként sokkal követelőzőbb). A testi szükségletek szintjén megmutatkozó társtalanság és a „szellemi” egyedüllét egyszerre ható erőként mutatkozik meg, de konkrétan nem definiálható irányú, nem egy bizonyos személy hiánya a tárgya, hanem univerzális igényű. A férfi magánya ezzel szemben konkrét, megfogható: alapját egy bizonyos személy (a feleség: Á.) hiánya képezi.

A regényből szinte teljesen hiányoznak a párbeszéddek. Ez a tény is – talán nem önkényes belelátás – a kapcsolatok hiányát, redukáltságát fejezi ki. Grafikailag, gondolatjellel jelölt párbeszéd csak a betételbeszélésben van. Gyakoribbak az idézőjeles, kurzív mondatok, illetve a függő beszéddel előadott párbeszéddek. A kurzívált, idézőjelek közé foglalt szöveghelyek sem párbeszéd-töredékek általában, hanem egy belső monológ részei, a férfi gondolatainak esszencializált, kiragadott töredékei.

A regény elején a férfi feleségét is „gondolatban” szólítja meg, a meg nem szólító megszólítás gesztusa ez, az elmondás és az elfojtás furcsa keveréke, inkább magának emlékszik (ezt megelőzően, mintegy előreutalva megjegyzi, hogy az alkoholistákból „különös kielégülést vált ki a szenvedéseikre való aprólékos visszaemlékezés, miután szerencsésen elmúltak” [262]), a feleség megszólítása ürügyén. Úgy mondja el a mondhatatlant (előadja egy korábbi részegségére való visszaemlékezését), hogy kettős „zárójelbe” helyezi, kétszeresen „kimondatlanná” teszi: egyrészt, mert az eldobásra ítélt szövegek közül példaként emeli ki ezt a részletet, másrészt, mert Á-t is csak „gondolatban” szólítja meg benne.

Az összehasonlítás végezetéül elmondható, hogy a fiú, mint a férfi „fejlődésének” egyik állomása elveszített, lezárt valaki, akire a férfi visszagondolni csak mint lezárt hősre, önálló entitásra tud a jelen tükrében; a férfi alakját a fiú akkori cselekvése, gondolkodása, „állapota” értelmezi, ugyanakkor a férfi alakjának a fiú alakja biztosít bizonyos távlatot. A feltárt különbségek a férfi által csak nagyon ritkán reflektáltak. (Kivételt képez például: „Akkoriban még bírtam a szeszt”.)

A szöveg „kíméletlen” távolságtartásának, távolításának grammatikai eszközei a múlt idő használata, a harmadik személyű elbeszélés és a főhős megnevezésének konkretizálatlansága, ridegsége (*férfi, fiú*). A harmadik személyű elbeszélés csak egy helyen vált át egyes számba: a regény elején, amikor a főhős korábbi szövegei között lapozgat, „amelyről tudta, hogy el kell dobnia”, kizárólag egy ilyen, eldobásra ítélt írás idézésében találunk első személyt. E szövegrész a regény leglíraibb részlete, a maga plasztikus, kegyetlen és – paradoxon – kíméletlenül *józan* leírásával, de talán az első személyű narráció miatt is. A részegség szenvedése mélyen átélt, átszenvedett (ám ebben a formájában a „nem értőknek” át nem adható) tapasztalata nyer megörökítést. A szenvedést a főhős legfőbb bizalmasa, a feleség sem érti meg; képtelen felé nem a testi-fizikai, hanem a lelki-pszichikai szempontokat hangsúlyozó altruizmussal fordulni, amire pedig a férfinak igazán szüksége lenne. Ennek értelmében, és természetesen a férfi érdekében vonja meg tőle az alkoholt. Utóbb a tények által az ő igaza látszik igazolódni, de ez pusztán „ápolói” jócselekedet eredménye, hiányzik mögüle a részvét, a mélyebb, lélektani empátia: „Aludtál, és én nem mertem felkelteni, pedig tudtam, hogy eldugtál előlem egy üveg bort, nem mertem megérinteni a vállad, hogy odaadd az üveget, rettegtem a kudarctól, hogy nem érted meg, mennyire szükségem van rá. [...] Meg kellett volna érezned, mennyire szenvedek, mert talán épp ez volt szenvedésem célja, hogy megértsd, és ne legyek egyedül, a részvéted hiányzott, hogy helyeseld szenvedésemet, hogy tanú legyél előtte” (263–264). Ehhez hasonló jelenetet a *Perzsia* előképében, az *M* című elbeszélésben is találunk, még tömörebben és talán érzékletesebben megfogalmazva: „Mindenesetre: Ágnes ellökte a kezét, amikor megsimogatta éjjel a vállát. A részvét hideg vágyát érezte volna meg, azt, hogy mentegetőzik a keze?” (256)

Hajnóczy – a mű záró mozzanataként – „mindkét” hősét „ottfelejt” a perzsa város labirintusában, magára hagyja őket. Az onnan való kikerülésük az „előtörténet” ismeretében kétséges. Ezt a harcot már nem látjuk.

JEGYZETEK:

1. Malcolm LOWRY: *Kieshaertetoer*. *Nagyvilág*, 1975/4, 571–588. (Tandori Dezső ford.)
2. Mihail BAHTYIN: *A szerző és a hős viszonyának problémája*. *Holmi*, 1996/1, 100–110.
3. Uő., Uo., 104–106.
4. Pl.: SZIRÁK Péter: *Folytonosság és változás – A nyolcvanas évek magyar elbeszélő prózája*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998, 8-9.; RÁCZ Péter: *Képek a sötétből. Élet és Irodalom*, 2003. jún. 13.; továbbá: „a Hajnóczy-életmű egyik legégetőbb góca: a Legenda és az Irodalom nem problémátlan (és nem is csupán irodalomszociológiai) kölcsönviszonya” (BAZSÁNYI Sándor: *A „klasszikus nyugalom” és az „újundok kánon”, valamint Hajnóczy Péter. Beszélő*, 2001/3).
5. „Aki Hajnóczyról szól, annak számolnia kell az író legendájával. Nem leszámolnia vele, de legalább számba venni létmódját, megismerni természetét, felvázolni és megérteni, hogy miféle kapcsolatban áll magával az életművel. Hisz ez a mondanakör, mely az író életében is kiterjedtnek volt mondható, mind a mai napig nő és tenyészik, hogy már-már elfedje az alkotó könyvekben publikált epikus tevékenységét.” (BÁN Zoltán András: *Babérból töviskoszorú*, *Holmi*, 1993/3; valamint *A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete*. szerk. REMÉNYI József Tamás, Nap Kiadó, 2003, 193-199. (Emlékezet).

6. „Bármilyen módon közelítsünk is Hajnóczy Péter műveihez, bármiféle gondolati, poétikai, műfajproblematikai íveket, csomópontokat és fordulatokat különböztetünk meg, egy biztos és rendíthetetlen tartóoszlopot egyetlen interpretáció sem kerülhet meg. Ez maga az alkotói személyiség (persona).” JÁNOSSY Lajos: *Az irodalom, mint sorseseemény – Hajnóczy Péterről = A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete*, szerk. REMÉNYI József Tamás, Nap Kiadó, 2003, 208. (Emlékezet).
7. NÉMETH Marcell: *Hajnóczy Péter*. Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1999, 7.
8. DÉRCZY Péter: *Esély és lehetőség – Arcképvázlat Hajnóczy Péterről = A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete*, szerk. REMÉNYI József Tamás, Nap Kiadó, 2003, 109-118. (Emlékezet).
9. A Hajnóczy-szövegekből vett idézetek forrása: HAJNÓCZY Péter: *A fűtő – M – A halál kilovagolt Perzsiából – Jézus menyasszonya – Hátrahagyott írások*. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1982.
10. Mihail BAHTYIN: *I.m.*, 107.
11. A rádióbeszélgetés szövege megjelent: *A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete*, szerk. REMÉNYI József Tamás, Nap Kiadó, 2003, 124–126. (Emlékezet).
12. Mihail BAHTYIN: *I.m.*, 101–102.
13. EPIKTÉTOSZ: *Kézikönyvecske*. ford. Sárosi Gyula.
14. NÉMETH Marcell: *I.m.*, 103.
15. CSÍKVÁRI Gábor: *A reménytelenség poézise*. Irodalomtörténet, 1990/1, 7.
16. SZERDAHELYI Zoltán: *Posztmodern kompozíciós jegyek Hajnóczy Péter műveiben*. *Tiszatáj*, 1990/11, 73–84.
17. KÁLMÁN C. György: *Hűlt hely = A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete*. szerk. REMÉNYI József Tamás, Nap Kiadó, 2003, 199–203. (Emlékezet).
18. CSÁNYI Erzsébet: *Világirodalmi kontúr, Valóságidézetek, szövegidézetek, Hajnóczy Péter: A halál kilovagolt Perzsiából*. <http://www.zetna.org/zek/konyvek/100/csanyi42.html>
19. Hajnóczy *A fűtő* novellái után való továbbfejlődésének egyik lehetséges irányát Balassa Péter, akkor, 1976-ban a „kegyetlenség iróniájá”-nak művekben való kiművelt alkalmazásában látta. Íme a későbbi igazolás. (BALASSA Péter: *Hajnóczy Péter: A fűtő*. Jelenkor, 1976/2; vagy: *A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete*. szerk. REMÉNYI József Tamás, Nap Kiadó, 2003, 64. (Emlékezet).
20. CSÁNYI Erzsébet: *I.m.*
21. René WELLEK – Austin WARREN: *Az irodalom elmélete*. Bp., Osiris Kiadó, 2002, 224.
22. Malcolm LOWRY: *Kieshaertetoer*. *Nagyvilág*, 1975/4, 571–588. (Tandori Dezső ford.).
23. CSÍKVÁRI Gábor: *I.m.*, 6.
24. Malcolm LOWRY: *Vulkán alatt*. Kriterion Könyvkiadó, 1980, 133. (Göncz Árpád ford.).
25. DOBAI Péter: *Honvágy a bátorságra, odaadásra és az igazságra. Valóság*, 1977, 11. sz.; vagy: *A véradó – Hajnóczy Péter emlékezete*, szerk. REMÉNYI József Tamás, Nap Kiadó, 2003, 76–87. (Emlékezet).

Batsányiné Bawberg Gabriella:

Mikor árnyképet ajándékozott
egy in dalombarátnak

= = =
Valami emléket vártól, Főbarát,
Im, fogadd hát, csak arcképeim adhatom át.
Megfesti elébed vonásaim felit,
Árnyból az arckép már amennyire telik.
Am tekintetem, jaj, hol marad akkor még,
Hogy pillantásomról valjón; nincs ol' árnykép.

Sohol a cirmos fény, se könny mint lesta bad,
Nem látlatja szemem' fekete rajzolat.
Vedd a kép néma setét kontúrjaikhoz
Tollam kis karcait is; örzi a papiros
A holott virságot és holott bánatot -
S Barátom, a rajzról röquest megszólok!

Németh István Péter fordítása

„Csokoládékatonák, karácsonyfadíszek”

Mi, a budapesti orvosegyetem harmadéves medikusai 1940 novemberében kaptuk meg a katonai behívót a budapesti Mária Terézia laktanyába – oda, az Üllői út és Ferenc körút sarkára –, sorozásra. Senkinek sem jutott eszébe felmentési lehetőség után kutatni. A katonai szolgálatra való alkalmatlanság akkor még szégyen volt, főként falun. Ott az ilyen fiatalember aligha kapott feleséget – nem egyszer faluját is elhagyta szégyenében. Mi, hatan – a Ráday-utcai kollégiumból – beváltunk és a harmadik egyetemi év befejezése után, 1941. május 15-én, négy és fél hónapos katonai alapképzésre vonultunk be.

Május első napjaiban részünkre befejeződött az oktatási félév. Letettük azokat a vizsgákat, amelyek a tandíjkedvezményhez szükségesek voltak. Én az utolsó próbákra jártam a Lánchíd pesti hídfőjénél egy katonai szabóságra, ahol az extra egyenruhámat készítették. Elkészült a zöldre festett katona-ládám is.

Május 15-én, csütörtökön a budapesti 1. honvédgyalozezred Üllői úti Ferenc József laktanyájában jelentkeztünk, a behívó parancsnak megfelelően. Miután nyilvántartásba vettek, a raktárban megkaptuk a kincstári felszerelésünket, s leadtuk a civil ruhánkat.

Szép, meleg májusi idő volt. A laktanya udvarán vártuk a további parancsot. Közben a vételezett csajkából elfogyasztottuk az első kincstári ebédünket a katonaládánkon ülve – majd az öreg katonák segítségével és útmutatása alapján összeállítottuk a menetfelszerelésünket, hogy mindent magunkra „aggatva” indulhasunk Esztergomtáborba.

Abban az évben a 2. honvéd gyalozezred rendezte a karpaszományos iskolát az orvostanhallgatóknak, és a gyalozezred egyik zászlóalja Esztergomtáborban állomásozott. Vonattal utaztunk Dorogon át. Az esztergomtábori vasúti állomás a katonai tábor bejáratához közel volt. Késő délután érkeztünk meg a hatalmas, zömmel barakképületekből álló táborba. Az elhelyezésünk sokakat már az első percekben megdöbbsentett. A tábor egyik sarkában, egy jókora nagy barakk lett a szálláshelyünk. A hodályszerű nagy terem két oldalán, az ablakok alatt, egymás mellé kerültek a földre az általunk megtömött szalmazsákok. A fejünk felett egy polc a szerelvénynek, a lábunknál a katonaláda.

Az érettségizett fiatalok a két háború között a zubbony két ujjára varrt, megkülönböztető karpaszománnyal vonultak be, s a hadapród vizsga letétele után, bizonyos rangokat átugorva hadapród-őrmesteri, majd zászlósi ranggal kerültek tartalékos tiszti állományba. Ez a gyors előrehaladás általában nem tetszett azoknak a hivatásos tiszteseeknek, akik nem érettségiztek, így lassan érték el az őrmesteri rangot, később is megrekedtek az altiszti státuszban – ha sikerrel elvégezték a jutasi altiszt képző intézet tanfolyamait.

A „jutasi” jelző mindig mást jelentett a katonaságon belül és mást a köztudatban. A jutasi jelző a honvédségen belül azt jelentette, hogy aki további szolgálatra jelentkezett, a szakaszvezetői rang elérése után – amennyiben értelmi és fizikai

szempontból alkalmasnak bizonyult – a Veszprém melletti Jutasra került, az al-tisztképző iskolába, ahol nagyon szigorú és alapos kiképzésen esett át. Így tették őket alkalmassá, hogy mint kiképzők, nevelők és fontos beosztásokat ellátók a had-sereg gerincét alkossák. A köztudatban, a katonaviselt civilek előtt a jutasi jelző a vasfegyelem és az agresszivitás jelzője lett. Katonai értékükre jellemző, hogy 1945. után, az újjászervezett hadseregben nem egy jutasi került vezető beosztásba, mint tiszt –, s talán ők mentették át azokat a módszereket is, amelyek a két háború kö-zötti magyar hadseregben a közkatona életét megkeserítették.

Ilyen jutasi-jelölt szakaszvezetőt kaptunk szakaszparancsnoknak mi is Esztergomtáborban – a karpaszományosokat nem szívlelő – Hornyák Imre szemé-lyében. Angyalföldi fiú volt. Amikor leraktuk a ládánkat, kibújtunk a menetfelsze-relésből, összehívott bennünket a hatalmas helyiség közepére, bemutatkozásra. Itt közölte, hogy ő, „Hornyák szakaszvezető úr” lesz a mi szakaszparancsnokunk. Vegyük tudomásul, hogy ő nem szereti a karpaszományosokat. A karpaszomá-nyosok sosem lesznek igazi katonák, ők mindig „csokoládékatonák, karácsonyfadí-szek” maradnak.

Ez volt a bemutatkozás, és az, aki ettől a perctől kezdve nem tudta a következő napokat sportszerűen felfogni, aki az emberi önbecsülést ért sértéseket, megaláz-tatásokat komolyan vette, válságos lelkiállapotba kerülhetett, az öngyilkosság szándéka is megfogalmazódhatott benne. Ezek az esztergomtábori első napok en-gem nem értek váratlanul. Gyermekkorom óta többé-kevésbé mindig kapcsolatban voltam a laktanyai élettel. Ismertem a magasabb rangúaknak az alacsonyabbakkal szemben rendelkezésre álló kellemetlenkedési lehetőségeit, és főként azokat az indulatokat, amelyeket a magasabb rangú félműveltek éreztek az iskolázottakkal szemben. Így Hornyák szakaszvezető sem tudott nekem újat mondani.

Abban az évben már májusban is rekkenő meleg volt. Valamelyest enyhített a helyzeten, hogy a tábor raktárából a posztó egyenruha helyett zsávolyból készült gyakorlóruhát kaptunk, de ennek ellenére dőlt rólunk a veríték, miközben a tábor hátsó kerítésénél kezdődő Strázsa-hegyet rohamoztuk. A hegy teteje felé támadás közben vezényelt „Ülj le!”, vagy a lefelé jövet elhangzó „Feküdj!” teljesíthetetlen-sége mindig indoka volt a büntetésnek. Ha a táborba vonuláskor az alig lézengő kar-paszományosok torkából nem hangzott elég „ércesen” a nóta, ha a „Repülő!” ve-zérszóra az útszéli árokba vetődő karpaszományos nem tartotta célra a nála lévő puskát – hogy a „meggyomag”-nak nevezett lövedéke éppen eltalálja az ellenséges pilótát –, jött a következő vezérszó: „Lőállás az útszéli fákon!” Az orvos karpaszo-mányosok napról-napra fogytak, már az első hét végére mindenki egy lyukkal szorosabbra húzhatta derékszíját.

Vannay főhadnagy, a századparancsnokunk, csak kivételesen élt a fegyelmezés eszközével: általában elfogadható indokok alapján. Az elviselhetetlennek tűnő, idegenlégiós stílusra emlékeztető fegyelmezésre csak a foglalkozás után került sor, amikor ő már hazament a tábor másik oldalán lévő tiszt lakások egyikébe, s csak Hornyák szakaszvezető maradt velünk.

Hornyák szakaszvezető, mint a tábor többi tisztese, a foglalkozás után nem tudott mit csinálni: a tábor elhagyni nem találta érdemesnek, mivel a táboron belül is talált „szórakozás”-t. Általában a gyakorlatról való bevonulás után – amikor a hőségtől és

fáradtságtól tántorgó karpaszományosok a barakkba lépve alig várták, hogy lesze-reljenek és pihenjenek – ő fürdőnadrágra vetkőzve leült egy székre, lábát egy lavór vízben áztatva ugráltatott tovább bennünket. Ilyenkor jött a „békaügetés” – előre-nyújtott karokkal – körbe a teremben, esetleg katonaládával terhelt. A vacsorára hívó kürtszó volt ilyenkor a megváltás.

Azalatt a négy és fél hónap alatt, a katonai szolgálat idején fel sem merült bennünk a gondolat, hogy étkezdében, asztalnál is lehet étkezni. A konyha előtt, az udvaron a legénység szakaszok szerint sorakozott, és a konyha ajtaja elé, az udvarra kitett kondérokba merték a szakácsok csajkába az ételt. A levesért és második fogásért, ha volt, kétszer álltunk sorba. A kenyeret – a kiváló szójás kenyeret – es-ténként a körletben kaptuk meg, miután a szolgálatban lévő ügyeletes – két vállal-kozóval egy pokrócban – elhozta a konyháról.

A vacsora, amely általában csak egy fogásból állt, az orvos karpaszományosok-nak újabb megpróbáltatást jelenthetett, ha Hornyák szakvezetőnek olyan hangulata támadt. A telt csajkával ilyenkor vissza kellett térni a barakkba, és tartalmát a ládán ülve elfogyasztani, esetleg a láda tetején guggolva a földre tett csajkából kanalazni. Az ügyetlenkedők váltották ki azután a választékos szidalmat: „A fene egye meg önökben a csontot, jobban mondván a velőt stb.”. Ilyenkor hallottuk először emle-getni a budapesti Margit körutat, az ott lévő katonai bíróságot és fegyházat. Hornyák szakaszvezető állandóan hadbíróssággal fenyegetett bennünket a legki-sebb mulasztásért is – amit mi persze nem vettünk komolyan. A „Margit körút” nekünk nem volt félelmes – mint a történelem folyamán sajnos sokaknak, akiknek életük tragédiáját jelentette.

Az esztergomtábori katonáskodásunk idejére esett az „ezrednap”, amelyet má-jus utolsó vasárnapján, a „hősök-napja”-n rendezett a zászlóaljparancsnokság. A templomban tartott szentmisével kezdődött, majd díszszemlére sorakozott fel a zászlóalj a tábor hatalmas udvarán. Ekkor tettük le mi karpaszományosok is a ka-tonai esküt, felesküdvén a legfőbb-hadúr, vitéz nagybányai Horthy Miklós kor-mányzó őfőméltóságára. Feljavított ebédet kaptunk, estére pedig a tiszti étkezdé-ben tartott ezrednapi bálra bennünket, orvos karpaszományosokat is meghívtak.

Mi karpaszományosok néhányan felvettük az extra egyenruhánkat, és a bálte-remben először illedelmesen ácsorogtunk a terem szélén, néztük a fiatal tiszti asszonyok és a meghívott lányok táncát a zászlóalj tisztjeivel. Aztán Vannay fő-hadnagy biztatására a még ülő hölgyeket kértük fel, majd egyre jobban belemele-gedtünk a táncba. Végül is jól éreztük magunkat. A fiatal tiszt is beszédbe ele-gyedtek velünk, sőt biztatásukra lekértük azokat, akiket az előbb vittek el mellőlük, hogy azután ők tőlünk újból felkérhessék. Kellemes emléket hagyott bennünk az ezrednapi bál, és csakhamar vége szakadt a Hornyák uralomnak is.

Az első engedélyezett kimenő eseményei okozták a szakasz életében a rég re-mélt változást. Miután mindenki kielégítően tudott tisztelni, ismerte a feljebbva-lóval való találkozás minden szabályát, az utcai viselkedés előírásait, valamint betéve tudta, hogy Budapest területén melyik vendéglőbe, kocsmába, cukrászdába nem léphet be tiszt és karpaszományos – a szolgálatot teljesítők kivételével –, min-denki megkapta az első eltávozási engedélyt a szombat reggeli kihallgatáson. Szombat déltől vasárnap éjfélig.

Nagy készülődés folyt az orvos karpaszományos barakkjában. Kevés kivétellel mindenki az extra egyenruháját öltötte fel, ami megfelelt a tiszti szalonöltözetnek: fekete szalonnadrág, cügos fekete cipő, keki színű, kamgarn zubbony, amin a mi esetünkben még a gyalogsági zöld hajtóka és hasonló színű karpaszomány is volt. Extra keki színű sapka, fehér kesztyű egészítette ki az öltözéket, de nem hiányzott az extra derékszíj sem – szuronnyal. Minden katona a laktanyán és a lakásán kívül köteles volt önvédelmi oldalfegyvert hordani.

A délutáni első vonattal készültünk Budapestre. Néhányan, akik előbb elkészültünk, ebéd után azonnal kiléptünk a táborból és előre sétáltunk Dorogra, hogy ott várjunk és szálljunk fel a budapesti vonatra. Élveztük a táboron kívüli szabadságot, sétáltunk Dorog – távrolól sem szórakoztató – utcáin. Amikor a vonat megérkezett, csodálkozva konstatáltuk, hogy egyetlen társunk sincs rajta. Nem tudtuk, mire véljük a dolgot, de a várható budapesti órák nem engedtek sok töprengést.

Amikor másnap visszatértünk a táborba, akkor derült ki, hogy Hornyák szakaszvezető a vonat indulása előtt néhány perccel megjelent az állomáson, a magunk mögött hagyott körlet rendetlenségére hivatkozva, visszavezette a szakaszt a táborba, majd nekiállította őket a tábor közepén álló latrinák takarításának is.

Ez a tette szabadított meg bennünket tőle, mert amikor a zászlóalj parancsnokság tudomására jutott az eset, Hornyák szakaszvezetőt azonnal áthelyezték egy másik századhoz. A latrina-takarítás után csak kevesen utaztak el a következő vonattal Budapestre. Az érzékenyebb idegzetűek a két napot elkeseredett állapotban töltötték a barakkban, vagy a Strázsa oldalán.

A tábori élet megpróbáltatásai teljesen lefoglalták érdeklődésünket, a külvilág történései alig jutottak el tudatunkig. Beszélgetéseink során csak a mindennapok problémáival törődtünk. Nem emlékszem például arra, hogy a háború lehetősége egyszer is elhangzott volna közöttünk. A napok egyhangúsága, a reménytelenség teljesen eltompított bennünket a külvilág dolgai felé; de egy-két figyelemre méltó momentum azért feltűnt a magyar hadsereg egészében, ami elgondolkodtató volt.

A mi táborunk szomszédos volt a gyorsan mozgó ezred táboráival. A gyorsan mozgó alakulatok a huszárság világoskék hajtókáját viselték, mivel a lovasság is ide tartozott a hadrendi szervezet szerint. A kerékpárosok, akik az ezred nagyobbik részét alkották, gyakran karikáztak el mellettünk. Az ezred részét képezték a páncélosok is. A páncélautókon kívül harckocsikat is láttunk a Strázsa tövében – és ezek a harckocsik eszembe juttatták az első magyar „harckocsi”-t, amelyet még Debrecenben láttam 1934-ben.

A harmincas évek elején a magyar hadsereg még mindig a trianoni békediktátum megkötését nyögte, s egyszerű kézfegyvereken kívül alig rendelkezett más, komolyabb tüzérvél. Ilyen körülmények között került Debrecenben megrendezésre a Nagyerdei Stadionban egy honvédelmi-nap. A stadion teljesen megtelt lelátói előtt, a fűvön a debreceni Hajdú-gyalogezred néhány egysége mutatott be harci jeleneteket. A gyalogsági harc közepette egyszer csak megjelent egy „harckocsi”, amely „bátran” vezette a mögötte gyülekező gyalogságot az ellenség állásai felé. A „harc” hevében egy váratlan fordulatnál megbillent a „harckocsi” karosszériája és alóla előtűnt a Delka cipőüzlet kis teherautója.

A negyvenes évek elején a magyar hadsereg az olasz gyártmányú (Ansaldo) kis harckocsikkal volt felszerelve. A kis, könnyű, gyenge alkotmány, ha belement egy mélyebb árokba – ott az esztergomtábori terepen –, egyedül nem tudott kijönni – amint azt gyakran mi is láttuk. Ilyenkor nagy csörömpöléssel egy nagyobb harckocsi jelent meg a gyorsan mozgó tábor felől, amely egyetlen lendülettel, könnyedén húzta ki a vontatókötél végére csatlakoztatott kis Ansaldo-t. Kiderült, hogy ez a harckocsi a Magyarországra menekült, felségjeleitől megfosztott lengyel harckocsik egyike volt. A filmhíradók egyébként ezekben a hónapokban mutatták be az új német harckocsit, a Tigrist, amely sértetlenül volt képes áttörni a kisebb téglapületeken is.

Hornyák után egy emberségesebb szakaszvezető, Gasszior lett az orvos karpaszományos szakasz parancsnoka. Ezzel a társaság hangulata is javult. Azok, akik az idegösszeroppanás és a fizikai összeomlás határára jutottak, lassan összeszedték magukat. Addigra normalizálódott a karpaszományos szakasz élete, amikor a napi parancsban felolvasták, hogy engem áthelyeznek a kolozsvári 27. gyalogezred II. zászlóaljához. Ezt már vártam, mert apám a bevonulásom előtt megtette a lépéseket, hogy Kolozsvárra kerüljek, ahol ő a IX. hadtestparancsnokságon teljesített szolgálatot.

1941. június 7-én, szombaton indultam el Esztergomtáborból Budapestre, hogy a Ferenc József laktanyában leadjam az ott vételezett kincstári holmit. Budapesten a Ráday utcai kollégiumban szálltam meg, és mint „vén obsitos” meséltem el az esztergomtábori katonaélményeimet.

Katonaládámmal és a laktanyában visszakapott civil ruhámban vonattal utaztam Kolozsvárra. Miután a szüleim Tompa Mihály utcai lakásában kipihentem az utazás fáradalmait, beszámoltam az elmúlt hetek történéseiről, jelentkeztem a Honvéd utcában – a Nemzeti Színházon és görögkeleti bazilikán túl – a 27. gyalogezred II. zászlóaljának laktanyájában, Bohéza alezredes zászlóaljparancsnoknál. Román származású, jóindulatú ember volt, akit mindenki kedvelt. Jelentkezésem után Gáspár Dániel százados századához irányított, ahol a kolozsvári egyetem néhány hasonlóan harmadévet végzett karpaszományosát találtam, akiket szintén négy és fél hónapos alapkiképzésre hívtak be.

A kis karpaszományos csoport egyik vezéralakja Balogh Ernő volt: alacsony, szőke, jókedvű fiú, aki elsősorban humorérzékekével tűnt ki a társaságból. A másik jellegzetes figura Kelemen Attila volt: magas, kispórtolt alak, akit irigyelhettünk, mert, mint kiváló úszót, gyakran elengedték a versenyekre. A nehéz menetgyakorlatokon gyakran vette át a gyengébb fizikumú katonáktól a golyószórót. A cingár, vörös hajú Gyergyay Árpád, a fényképezés mellett a kopaszodás örök problémájával foglalkozott: elsősorban saját érdekében. Az akkurátus Győr bíró mellett három román fiú is tartozott a csoportba: Gerasin, Vlajk és Vermes.

A hatalmas sárga laktanyaépület második emeletén, a sarokban volt az orvos karpaszományosok szobája, ahol Soós szakaszvezető volt a szobaparancsnok. Kolozsváron más szellem uralkodott a zászlóaljon belül, mint Esztergomtáborban. Ez a zászlóalj tavasszal részt vett a Délvidék megszállásában. A raktárból én is olyan sapkát kaptam, amelyet a sapkarózsa mögött egy lövedék ütött át. A harcok résztvevői, az idősebb katonák elmondták, hogy az előrenyomulás alkalmával nem egy tiszt, vagy altiszt holttestét látták, akik hátulról kapták a golyót, nem az ellenség

felől. Ezek az esetek meggondolásra készítették a legénységgel szemben esetenként kegyetlenkedő tiszteket és altiszteket.

Soós szakaszvezetővel jól kijöttünk: ő nem gyűlölte a karpaszományosokat. Velünk szemben csak ritkán emelte fel a hangját. Például olyankor, amikor a szobában véletlenül kinyitotta a kályha alsó ajtaját, s abból nagymennyiségű, beletömött szemét hullott ki. Kiszórta a többit is, és nekünk a fogkeféinkkel kellett összeperni. Szombatonként, ebéd után szótlanul tett egy gyufásdobozt a szoba közepére –, és mi tudtuk, hogy addig nincs eltávozás, amíg a vaságyunkon (mert itt ágyunk volt) a szalmazsák nem olyan „sarkos”, mint a gyufásdoboz. Seprűnyéllel alakítottuk ki a szalmazsák négy sarkát szabályos téglafomára, és még egyszer belenéztünk a puskáink csövébe, hogy elég fényes-e.

Gáspár Dániel százados, akit Balogh Ernő után mi is „szépszavú Dan”-nak nevezünk magunk között, közel mázsás súlyával és hatalmas hangjával kedélyesen lovagolt a század előtt, s bennünket, karpaszományosokat tulajdonképpen kedvelt. Itt az alacsony létszámunk miatt nem alkottunk külön egységet, hanem a századtörzshöz tartoztunk. Menetgyakorlatok alkalmával azonban a század egyes rajaiba nyertünk beosztást, és ugyanúgy cipeltük a puskáink mellett a nehézpuskát, vagy a golyószórót, mint a raj többi tagja. Amikor azonban a század alaki-, vagy harcászati gyakorlatot végzett, Gáspár százados gyakran maga mellé rendelt bennünket, és a szolgálati-, vagy a harcászati-szabályzat ismertetését végezte nekünk. A századhoz beosztott karpaszományos őrmester és a zászlósok viszont alig álltak szóba velünk.

Itt az élet barátságosabb volt, mint Esztergomtáborban. Azok a kis kellemetlenségek, amiket a laktanya ügyeletes tisztje, különösen a hírhedt Fodor hadnagy, vagy a tiszthelyettesek szereztek nekünk, ha történetesen laktanyaafogságban voltunk, könnyen elviselhetők voltak, sőt néha szórakoztatók: kürtszóra gyülekeztünk a kapuőrségnél, majd a laktanyaügyeletes altiszt parancsára tíz perc múlva kifordított menet öltözetben, máskor öt perc múlva fehér bakancsszíjjal sorakoztunk újból. Egyébként vacsora után a kintinban töltöttük az időnket, ha nem voltunk eltávozáson a városban. Ilyenkor franciakrémest ettünk és vermutot ittunk.

Természetesen komolyabb italozásról szó sem lehetett.

A karpaszományos társakkal folytatott beszélgetések és viták ott Erdélyben igazolták azt, hogy a visszacsatolt területek magyarjai és az anyaországi „ejtőernyősök” mentalitása között milyen nagy különbség van. Kiderült, hogy az erdélyi magyarok mást vártak. Az anyaországiak minden igyekezetük ellenére sem tudták szimpatikussá tenni magukat. Legnagyobb ellentét a demokrácia megélésében volt: úgy tűnt, az erdélyi fiatalok jobban megélik a demokráciát, mint az anyaországiak. Itt a magyar-román ellentét egységesebbé tette a magyarságot. A kisebbségi sors különben is magasabb műveltségi szintre szorította őket: az ősi kulturális hagyományok, a népművészetek és a népviseletek ápolása, s főként a könyv tisztelete magyarságuk védelmét jelentette. Ugyanakkor értetlenül néztek rám, amikor szóvá tettem az operaelőadás második sorában ülő nézőnek pulóver-viseletét.

Külön élvezet volt számomra jóízű beszédüket hallani. Szókincsük, meglepő fordulataik és szóképek gazdagsága, szokatlan, plasztikus szavaik hallatlanul kifejezővé tették beszédüket. Feltűnően rövid mondatokban az anyaországi komplikált szöveg helyett. Beszédükben kevés volt a névelő, az igekötők, valamint az „és” helyett

inkább csak „s” hangzott. A beszéd hangsúlya – amikor ismerősnek tűnt – az Alföldön és a szilágysági rokonaimnál megszokott magánhangzóejtésre emlékeztetett, ugyanakkor idegennek is tűnt a román nyelvből átvett mondatvégi felvitt hangsúly, a latin nyelvből átvett szavak c-betűinek cs-ként való ejtése miatt, ami lággyá és kissé éneklővé tette a hanghordozásukat.

Kolozsváron egyetlen társaságom a katonacimborák voltak, mert egyébként a városban nem ismertem senkit. Közben a lakásban is egyedül maradtam, mert apámat Tusnád-fürdőre vezényelték, ahol egy tartalékos tiszti tanfolyam vezetője lett, s anyám is vele ment. Így az eltávozások alkalmával egyedül tettem nagy sétákat és sokat olvastam. Néha Balogh Ernővel csináltunk közös programot. Legemlékezetesebb egy antibolsevista kiállítás megtekintése volt, ahol a GPU kínzókamráit, kínzó módszereit mutatták be.

Csakhamar jelentkezett a „történelem”. Az 1939. évi IV. törvénycikk végrehajtása kapcsán, mint jövőendő tartalékos tisztnek, nekünk is igazolni kellett árszármazásunkat. Én könnyű helyzetben voltam, mert apám hasonló kötelezettségnek eleget téve összegyűjtötte az erre vonatkozó születési anyakönyvi kivonatokat, amelyek nekem is megfeleltek. A „történelem” másik jelentkezéséről az első pillanatban nem hittük, hogy életünk milyen tragikus meghatározója lesz.

1941. június 22-én, vasárnap, ragyogó időben a kolozsvári egyetemi park strandján napoztam, amikor a déli harangszó előtt a hangosbemondó közvetítette a rádió rendkívüli adását: hajnalban a Német Birodalom és a Szovjetunió között kitört a háború. A támadást a német csapatok indították a román és finn erők részvételével.

Ennek a háborúnak a lehetőségét már hetek óta latolgatta a közvélemény, de akik olvasták Hitler *Mein Kampf* című könyvét, fölényesen elutasították a lehetőséget: abban Hitler leírta, hogy Németországnak nem szabad egy időben nyugaton és keleten háborúba bocsátkoznia. Az ellenvetés viszont az volt, hogy a németek nyugaton a franciák lerohanásával befejezték a nyugati hadműveleteket, s minden erejüket kelet felé fordíthatják az ukrajnai gabonaföldek és a kaukázusi olajkútak birtoklásáért.

Úgy tűnt, Hitler az időt alkalmasnak találta ahhoz, hogy a szokásos villámháborúval rövid idő alatt térdre kényszerítse a meg nem támadási szerződéssel elaltatott figyelmű Szovjetuniót. Sokan úgy sejtették – főként az első napok sikerei után –, hogy most is villámháború lesz, s a szinte ellenállás nélkül kelet felé előretörő német hadsereg két hét alatt Moszkvába ér. „Nem a szovjet hadsereget, hanem a távolságot kell csak legyőzni.”

Környezetemben mindenki reménykedett, hogy Magyarország kimarad ebből a háborúból. Bennünket nem lehet belekényszeríteni, hiszen nekünk semmi követelésünk sincs a Szovjetunióval szemben.

Amikor azonban június 24-én Magyarország megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval, rossz sejtések kezdtek lábra kapni, a remények kezdtek foszladozni. Mindenki érezte, hogy az ország távoli jövőjét illetően is döntő napokat élünk át. A történelem utólag igazolta a nemzet aggodalmát. De a háború után kiderült az is, hogy azokban a napokban egy lelkiismeretlen manőver történt a magyar diplomácia részéről: nemcsak a közvélemény, de állítólag az ország vezetői

sem értesültek arról a nyilatkozatról, amit a Szovjetunió külügyi-népbiztosa június 23-án tett Moszkvában a moszkvai magyar követ elé. Az elsikkasztott nyilatkozat arról szólt, hogy a Szovjetuniónak nincs támadási szándéka Magyarország ellen: nem ellenzi, hogy megvalósultak a magyar területi igények Romániával szemben, és ezt a jövőben sem észrevételezi.

A szovjet nyilatkozat – egy szabotázs következtében – válasz nélkül maradt. A nyilatkozat ismeretében pedig talán az ország vezetői másképpen reagálnak a június 26-án törtétekre, amikor – a híradások szerint – szovjet gépek bombázták Kassát, Munkácsot és Rahót. A nyilatkozat ismeretében nyilván felerősödtek volna azok a suttogó hangok az országban, amelyek a következő napokban úgy tudták, hogy provokáció történt, a szovjet felségjelű gépek német harci gépek (más verziók szerint román gépek) voltak.

Június 27-én Magyarország is belépett a németek oldalán a támadó háborúba. A vonakodó országot a német hadviselés így állította csatasorba maga mellé, ezzel a – nyilván német intencióra történt – diplomáciai árulással. A magyar gyorsan mozgó alakulatok támadása a Kárpátokon át július 1-én indult meg, és szinte ellenállás nélkül haladt kelet felé. Ezek a sikerek engem, az esztergomtábori gyorsan mozgó alakulattal kapcsolatos tapasztalataim alapján, nem kis csodálkozással töltöttek el.

A háború az elrendelt elsötétítésen túl másban is megváltoztatta az életünket. A kapuügyeletesek a szolgálat idejére látszóvet kaptak, és minden – a város felett elhaladó – repülőgép adatait fel kellett jegyezniük. Észrevehetően feszesebb lett a század harci kiképzése. A város Hochstadt városrészén át a város széli gyakorlótérre kijutva keményebbek lettek a gyakorlatok.

Szinte hetenként jártunk Szászfenesre, éleslövészetre.

Már július közepe volt, amikor szüleim Tusnád-fürdőről hazaérkeztek. Apám akkor szabadságot vett ki, én is Bohéza alezredestől zászlóalj kihallgatáson szabadságot kértem és kaptam. Így hárman indultunk el Szilágyba, rokoni látogatásra. Az én szabadságom alatt jelentős esemény történt a zászlóalj életében, nevezetesen az, hogy néhánynapos „háborút” viseltek a románok ellen.

Az új országhatár nem messze Kolozsvártól délre húzódott, és a Tordára vezető országutat egy olyan lejtős ponton keresztezte, ahol járművekkal a sorompó előtt alig lehetett megállni. A magyar-román határügyi bizottság ezért néhány száz méterrel román területre helyezte át a határt, ahol a sorompó vízszintes területre esett. Ennek megfelelően a határköveket is új helyre, román területre helyezték. Éjszaka a románok kiásták a határköveket és előbbi helyükre ásták vissza. „Többet egy barátját sem!” volt abban az időben a román hazafiak jelszava.

A határköveket nappal ismét az új helyükre tették vissza: éjszaka megint visszakerültek. Ebből a határkö-ügyből végül is az lett, hogy a határ két oldalán zászlóaljnyi erők vonultak fel egymással szemben, a két németekkel szövetséges hadseregből!

A csapatok beásták magukat. A magyar oldalon természetesen az én kolozsvári zászlóalj volt. Az időnkénti lövöldözés eredményként egy román tábornokot halálos találat ért. Az összeülő határügyi bizottság azután elsimította a dolgot, a mi zászlóaljunk is visszatért a laktanyába amire én a szabadságról megérkeztem.

A szabadságom után már könnyebb volt a kolozsvári életem.

Amikor a laktanyából kimenőre mehettem, szüleimet találtam a Tompa Mihály utcai lakásban, s már nem voltam egyedül. Apámmal nagy politikai, háborús beszélgetéseket folytattunk, s tulajdonképpen mindketten optimistán néztünk a jövőbe. Az egész országot elborító lelkes hangulat kerített hatalmába bennünket is, amit az ország területi gyarapodása, néhol az ezeréves határok birtoklása idézett elő.

A város egy-két részét a katonaélet tette emlékezetessé. A Házsongárdi temetőhöz vezető utcák meredekségét akkor ismertem meg igazán, amikor a városon áthaladó német sebesültszállító vonatból letett halott német katonák katonai tiszteletadással történő eltemetésére került sor. Ha mi adtuk a díszszakaszt, az egyetemi klinikák melletti hullaházból az emelkedő úton végig, lassú díszlépésben haladtunk a temetőbe, a sírgödörig. A meredek úton való díszmenet nem könnyű dolog. A földnek „remegni” kellett a bakancsaink alatt, nehogy azt higgyék a civilek, hogy „lopni megyünk”, szólt a szakaszvezető utasítása.

A Fellegvár körüli utcákat, a villanegyedet Balogh Ernő mutatta meg, ahol a családi házuk állt. Megálltunk az előtt a raktár előtt, amelynek feltörésére az egyik éjszaka egy részeg német őrmester őt akarta kényszeríteni. Az oldalának szegezett revolver csöve előtt is igyekezett hangsúlyozni a felnyitás következményét, mert nemcsak a német, de ő is tudta, hogy az elsötétítés alatt végzett fosztogatásért hadbírótság és főbelövés jár. Végül egy közeledő német járőr mentette meg a helyzetet, mivel így mindketten gyorsan eltűntek a helyszínről.

Augusztus közepe táján századunk Kolozsvárból nyugat felé indult el azon az úton, amely a Királyhágón át Nagyváradra vezet. Végcélunk Bánffyhunyard volt. A közel ötven kilométeres távolság kétharmadát folyamatos gyalogmenetben az országúton, hátunkon a teljes menetszereléssel tettük meg. Alkonyat táján értünk Sztánára, ahol az előreküldött szállás csinálók mindent rendben előkészítettek.

A falu lakossága örömmel fogadott és a bíró a századparancsnokot, a helyettesét és bennünket, karpaszományosokat vacsorára látott vendégül. A vacsora fő slágere a jellegzetes erdélyi étel, a kürtöskalács volt. Vacsora után a falu egyik nagy termébe vonultunk át, ahol a század tiszteletére bált rendeztek. A földes helyiséget petróleumlámpa világította meg. A cigányzenekar nemcsak csárdást, de divatos táncszámokat is játszott. Hajnalig táncoltunk volna, de fél négykor mégiscsak abba kellett hagyni a bált, mert négykor fújta a kürtös az ébresztőt.

Alvás nélkül vettük magunkra a menetszerelés nehéz terhét, amikor sorakozót fújta a kürtös a gyors reggeli után. Most már gyakorlatozva, szökdelve, támadást imitálva haladtunk a még tizenöt kilométerre lévő Bánffyhunyard felé.

Végül is szemetelő esőben, halálosan fáradtan – de természetesen érces nótaszóval – érkeztünk be Bánffyhunyardra. Az előző napi menetelés, az áttáncolt éjszaka, a délelőtti megerőltető gyakorlat után alig vártuk, hogy a szálásunkon lerogyhassunk. Tudtuk, hogy kétnapos pihenő vár ránk. Az egyik nap Szent István napja volt.

Már éppen elhangzott az „Oszolj!” vezényszó az eligazítás után, amikor a századírnök rohanva érkezett Gáspár századoshoz. Távmondattal érkezett Kolozsvárról: a század erőltetett menetben azonnal induljon vissza! A menetszerelésünk mellett ettük meg a csajkából az ebédet, és félóra múlva már útban voltunk Kolozsvár felé. Mondani sem kell, hogy milyen hangulatban és fizikai állapotban.

Az országúton haladtunk most is. Elöl Gáspár százados hatalmas, erős lován, az oszlop végén pedig a két anyagot szállító szekér és a mozgókonyha, a „gulyáságyú”.

A két nap fáradalmi, a párás, meleg időjárás következtében már pár órai menetelés után a súlyos fáradtság jelei mutatkoztak a századon. A kemény burkolatú, emelkedőkkel és lejtőkkel tarkított országúton a vasalt bakancsban való menetelés csakhamar a század tekintélyes részénél lábfeltörést okozott. Hiába volt az első kilométerek után a „Kapcát igazíts!” vezényszó néhány perces pihenővel. Már senki sem erőltette az éneklést, a lépéstartást.

A jobb fizikumúak a gyengébbektől átvették a nehéz puskát, de az átázott szerelvény így is súlyos maradt. Mint az alvajáró, halálos fáradtságban, szinte öntudatlanul haladtunk előre.

Az óránkénti ötperces pihenő alatt, mint egy darab fa, vágódtunk végig az árokparton. Az ebéd alatti pihenő alig javított a helyzeten.

Alkonyatkor végre megérkeztünk abba a kis faluba, ahol az előre küldött szállásosok éjszakai szállást biztosítottak a század részére. Az „Oszolj!” után a kuktánál lábat mostunk. A hideg víz jól hűsítette az átforrósodott, feltört lábakat. Mielőtt újból felhúztuk a bakancsot, faggyúval jól bekentük elsősorban a talpukat és a sarkukat. A kúrtszóra nem sokan sorakoztak a vacsorához. A házigazdától vettünk egy liter bivalytejet a csajkánkba. A sűrű, szinte tejszínszerű tej bőven pótolta a kalóriaigényünket. Miután megittuk, vetkőzés nélkül, szótlanul zuhantunk a szénapadlás illatos szénájába.

Mély álmunkból az ébresztő kúrtszó riasztott fel, és tagjaink alig engedelmeskedtek. Rövid mosakodás után gyors reggeli következett, s már indultunk is tovább a végtelennek látszó országúton, kelet felé. A feltört lábak, az alig kipihent fáradtság néhány óra múlva súlyos helyzetet teremtett.

Az egyik román karpaszományos, Gerasin összeesett, és az út hátralévő részét az egyik szekér tetején tette meg.

A délutáni órákról, az út utolsó szakaszáról már alig volt emlékünks. Kolozsvár előtt egy félóra pihenőt kaptunk. A lehetőség szerint összeszedtük magunkat, megigazítottuk felszerelésünket, és nótaszóval, „délcegen” vonultunk be alkonyatkor a laktanya kapuján. Gerasint azonnal kórházba szállították, ahol napokig súlyos állapotban volt. Csak a leszerelés előtt jött onnan ki.

A századnak erőltetett menetben való visszarendelésére egy újabb határincidens adott okot, amely súlyosabbnak indult, mint a hetekkel előbbi, de végül ez is megoldódott tárgyalásokkal.

Az ukrainai harcterről közben állandóan érkeztek a jobbnál-jobb hírek – bár lassan kiderült, hogy a magyar csapatok előrenyomulása egyre nagyobb harcok és veszteségek árán valósul meg. Úgy tűnt, hogy a váratlan támadás meglepte a Szovjetuniót, de lassan összeszedi magát. Kerülő úton, apámtól azután más értesüléseim is lettek, amelyek nem mindig feleltek meg a hírlapok és a rádió jelentéseinek.

A magyar gyorsan mozgó hadtest felszerelése a hasonló német csapatokhoz viszonyítva siralmas volt. A gépkocsiállomány vegyes, nagyrészt behívott civil járművekből állt. Az alkatrész-utánpótlás megoldatlansága miatt cserére lehetőség nem volt, így a meghibásodott járművek használhatatlanná váltak. A kerékpáros alakulatok a kerékpárgumi-hiány miatt mozgásképtelenek lettek. Amint távolodott az arcvonal a Kárpátoktól, úgy vált egyre nehezebbé s bizonytalanabbá az utánpótlás. Egyedüli mozgóképes alakulatok egyelőre a huszárok voltak. Az Ansaldo

harckocsik nevetségessége a szovjet tankokkal szemben már a kezdet kezdetén nyilvánvalóvá vált.

A legnagyobb hiányt azonban a harcoló alakulatoknál a géppisztolyok okozták. Nekünk is csak mutatóba adtak a kezünkbe egyet-egyét. A géppisztoly abban az időben nem alkotta a magyar katona általános felszerelését – kivéve a tábori csendőrséget! A könnyű géppisztoly tűzereje a nehéz gyalogsági fegyver tűzkészségével szemben egyértelműen jobb volt.

A harctéren a magyar csapatok kapcsolatba kerültek a román alakulatokkal is, amelyek harci értéke, a jobb felszerelés ellenére is, elmaradt a magyaroké mögött. A magyar virtus az övékkel szemben töltötte csak el büszkeséggel az országot! A német katonákról most is a lengyel és nyugat-európai harcokban megszokott hírek érkeztek.

Különösen érdekes volt és tanulságos egy főhadnagy elbeszélése, aki a gyorsan mozgó hadtest egyik gépkocsizó alakulatával indult a frontra. Könnyű sebesülés után betegszabadságát töltötte egy kolozsvári rokoncsaládnál. Amikor annak idején a Kárpátokon átvonultak, nagyrészt behívott, civil teherautókkal, a hágók legmagasabb pontján a forgalomirányítók minden gépkocsihoz odamentek és kötelezték a gépkocsivezetőt, hogy kettes sebességgel haladjon tovább, amíg a szerpentin le nem ér a völgybe. A fékek rossz állapota miatt csak a motorfék akadályozhatta meg a balesetet. Nem egy fegyelmezetlen gépkocsivezető, vagy önkényeskedő kocsiparancsnok már a felvonulásnak ebben a szakaszában sok teherautó és gépkocsizó katona elvesztését okozta.

A sokféle civil gépkocsi alkatrészpótlásában a németek sem tudtak segíteni – mesélte a főhadnagy –, és a kerékpáros alakulatok a gumihány miatt használhatatlanná vált kerékpárjukat csak a szerelvényük szállítására, maguk mellett tolva, tudták hasznosítani. Amint múltak a hetek, a lovasság is egyre inkább a többiek sorsára jutott és gyaloglásra kényszerült. A lóállomány nemcsak a harci cselekmények, de a nagy igénybevétel miatt is pusztult.

A helyzetet még csak nehezítette a partizánok tevékenysége, amely szinte az első perctől kezdve végigkísérte a harcoló alakulatokat, főként mélyen a front mögötti területeken. Ez a tevékenység elsősorban a lemaradt, kisebb alakulatokat sújtotta. Ez a főhadnagy hozott hírt Csanády százados (gyerekkorom Pali bácsija) tragédiájáról. Mint egy partizánvadász egység parancsnoka, már az első feladat végrehajtásánál elesett: alakulata élén lovon(?) haladva a partizánok első célpontja volt. A lovasság a második világháborúban már korszerűtlen fegyvernem lett. Nemcsak a német harckocsik ellen (?) bevetett lengyel lovasság, de a partizánveszélyes területeken minden lovas.

Amikor katonáskodásom utolsó hónapjába léptünk, a századot Bonchidára helyezték ki két hétre. Zuhogó esőben, teljes menetfelszereléssel indultunk el, és Bohéza zászlóaljparancsnok dorgálást is kapott, hogy olyan időjárási körülmények között indította el a századot, amikor több kár keletkezett anyagban és emberben, mint amennyi haszonnal járt a gyakorlat. Mi pedig teljesen átázva és a hűvösre fordult időben dideregve érkeztünk meg Bonchidára, amely mintegy 20–25 kilométerre van észak-keletre Kolozsvártól, a Szamos partján.

Bennünket karpaszományosokat most egyenként osztottak szét a rajokhoz, és külön-külön helyezkedtünk el a falu házainál a csűrökben és pajtákbán. Kizárólag

egészségügyi feladatot láttunk el, menetelés közben cipeltük a hordágyakat. Az én rajom különlegesen mostoha körülmények közé került: a szinte állandóan zuhogó esőben a csűr közepén patakokban folyt át a víz. Ruházatunk csak a test melegétől száradt.

Élelmezésünk az első napokban nem volt valami jó. Útközben sok anyag ment tönkre, így esténként tojást vettünk és kukoricaliszttel dúsított rántottát ettünk még vacsora után. A vendéglőben vermutot ittunk, azzal igyekeztünk felmelegíteni magunkat.

Bonchida nagy falu volt, benne a szép, barokk Bánffy kastéllyal. Az egykor tiszta magyar falu elrománosodott: a kövezetlen utcán előttünk elhaladó szekerek oldalán a táblán Babos, Kovács, Szekeres stb. neveket olvastunk, de a szekér gazdája csak románul tudott. Ennek ellenére barátsággal fogadtak, s itt is bált rendeztek a tiszteletünkre. Itt is földes helyiségben, petróleumlámpa fényében táncoltunk, de nem hajnalig.

Az első hetet töltöttük Bonchidán, amikor megérkezett az orvos karpaszományosok egy részének örvezetővé való előléptetése. A két román fiú, valamint Gerasin a kórházban nem kapott csillagot. Egy csillag birtokában hihetetlenül nagyot léptünk előre a katonai hierarchia lépcsőin: tisztesek lettünk! Felvarrtuk hajtókánkra a csont-csillagot, a „krumpli-virág”-ot, és a „szél már megakadt benne”. Mindennapi eltávozás járt vele.

XI. Londonban (1951)

Lenkeyek Gömörben és Egerben

Mielőtt a fent említett témát kezdenénk elemezni, ismerkedjünk meg a Lenkey családdal. Ila Bálint így ír róluk és a nevüket adó településről.

„Nenke területe a Sajó menti Keszi-törzsi szállásföldhöz tartozott és legkorábbi lakosai is e törzstörzsedék elemeiből kerültek ki.

A királyi várgazdaság megszervezése után a gömöri várispánsággal függő viszonyba kerültek. Szolgálatuk minőségét nem ismerjük. A XIII. század végén maga a társadalmi fejlődés állítja vissza részükre az eredeti szabad állapotot és a Lenkei-(Nenkei-) nemzetség minden felszabadító oklevél nélkül a királyi szerviensek, illetve a nemesek rendjébe jut.

...Területét (Sajólenke) 1232-ben, a Sajókeszi határjárásban, név nélkül Hubóval együtt udvarnokföldként említik. Forrásainkban a neve először 1323-ban jelenik meg (Recske és Keszi határjárásban szomszédos „terra”), az egyszerű személynévi névadás („Nenke” Árpád-kori magyar személynév. 1298-ban például a Balognembéli Oth fia Henrik serviensét Nenkének nevezik. A név a XIV. századtól többé nem használatos, talán ennek következtében tért át a köznyelv a könnyebben kimondható és ismert Lenke névre.) azonban azt mutatja, hogy a név már korábban is élt.

...A Lenkey-nemzetség nagyon elszaporodott, és a határt saját ekéivel művelte. (Tehát a Lenkey családot is az úgynevezett hétszilvafás nemesek közé sorolhatjuk, akiknek nem voltak jobbágyaik. Nemesi kiváltságaikból csak a „kutyabőr” maradt.) A török alatti nagy ínség idején zálogjogon megyebéli armalista nemesek is részeseket szereztek benne (Sajólenkén)... A XVI. századtól református község, előbb Kerepechez, majd Sajókeszihez tartozott.¹

Forgon Mihály szerint „Még az 1549-i összeírás is csak „Nenkey” néven említi őket, amikor Nenkey István, Miklós, Urbán, Tamás, Márk, Miklós, Zsigmond és Gáspár éltek a családból. Nenkey Miklós 1566–67-ben szolgabírája volt megyénknek. 1588-tól már Lenkey néven fordulnak elő az okiratokban.

...A következő században kivált a családból Lenkey Pál, aki 1648-ban esküdt, 1653–1655 között pedig szolgabíró volt. Rákóczi küzdelmei alatt Lenkey János az 1704-ben felkelő gömöri nemesség tizedese volt. Lenkey János, András és Péter szintén mint derék kurucok harcoltak a nemzeti zászlók alatt”.²

A Lenkey család címerét Nagy Iván családtörténeti művében így írta le: „Czímere függőlegesen kétfelé osztott paizs, a jobboldali osztályban két vízirányosan egymás fölött fekvő csíkolat látszik, a baloldali osztályban hátulsó lábain oroslán ágaskodik, első jobb lábával kivont kardot tartva. Ugyanilyen oroslán emelkedik ki a paizs fölötti sisak koronájából is. A pajzsot két oldalról foszladék (barokkos kartus!) veszi körül.”³

A család címerére nézve meg kell jegyezni, hogy egyes ágai más-más címet használtak, de az oroslán majdnem mindenikben előfordul. Lenkey Zsigmond 1661-ben ily címet használ: a paizsban ágaskodó oroslán; sisakdísz: ugyanaz.

Lenkey Pál esküdt (1676–80) pecsétjén ily címer látható: a paizsban csillag, mellette jobbra fordult holdsarló (lebegőben); sisakdísz: kardot tartó kar. A zádorfalusi ág már 1787-ben is a következő címet használja: hasított paizsban egymás felé néző két oroslán; sisakdísz: növekvő vitéz jobbában kardot tart; vállai felet jobbról, balról csillagtól kísérvé.⁴

De ugorjunk néhány évtizedet. Lenkey Mihály (Lenkey János honvéd tábornok és Lenkey Károly honvéd ezredes, az 1848-as szabadságharc katonáinak nagyapja) Sajólenkéről Lénárddarócra, majd Apátfalvára költözött (a mai Bélapátfalva). 1772. január 12-én Lénárddarócon feleségül vette Bárdos Apollóniát, a helybéli köznemes Bárdos István és Murányi Katalin leányát. Feltehetően e házasságkötés kapcsán tért át a római katolikus vallásra. Az anyakönyvi adatok tanúsága szerint négy fiuk és négy leányuk született.⁵

A négy fiú közül hárman – apjuk példáját követve – a katonai pályát választották. A legidősebb, Károly, aki 1775. február 7-én született Lénárddarócon, a polgári életből – jogi tanulmányokat végzett – került a testőrséghez, ahol 1795. január 21-től 1798. február 2-ig szolgált Borsod vármegye ajánlatára.⁶ Antal huszár ezredesként, Lajos gyalogos kapitányként vonult nyugalomba. Utóbbi Bécsből hozott feleséget, Marianna Wolfot, s 1827-ben megvette a mai Úri u. 19 szám alatti házat (budai vár) báró Eötvös Ignác alkancellártól. Ebben a házban született báró Eötvös József – a Batthyány-kormány kultuszminisztere, *A falu jegyzője* című regény írója – 1813-ban. Lánya, Lenkey Emma dr. Peregriny Elek neves pedagógiai szakíróhoz, az MTA tagjához ment feleségül. Peregriny lengyel menekült család sarja. Apja, dr. Peregriny György Máramaros vármegye főorvosa volt. Peregriny Elek 1849 tavaszán kultuszminisztériumi tanácsos lett. Korábban gróf Andrássy Gyula, a későbbi külügyminiszter, majd Petőfi Zoltán (Petőfi Sándor fia) nevelője. Emma 1850 októberében Csejte határában halt meg a kocsiban három kislányuk szemeláttára tüdőbajban. Ide, az Andrássyak birtokára szerettek volna menekülni Haynau vérbosszúja elől.⁷

A negyedik Lenkey-fivér, Ákos József polgári pályát választott, ügyvéd lett, s Egerben kezdte meg praxisát. Miért éppen Egerben? Mert apjuk, Lenkey Mihály az Egri Papnevelő szeminárium uradalmánál vállalt munkát. 1791-ben provizorként, '92 és '94 között számtartóként, majd 1816-ban gazdatisztként említik a Heves Megyei Levéltárban őrzött okiratok.⁸ Feltehetően az 1790-es években telepedet le családjával Egerben. Erről tanúskodik unokája, Lenkey Károly Egervári Ödönhöz írott levele is.

„Apám úgy jutott a bécsi lakáshoz, hogy a magyar gárdánál szolgálván 1799-ben szabadságra jött haza Egerbe, megismerkedett Keszlerffy Theresia édesanyámmal, 1800-ba otthagyta a gárdát, és anyámat nőül vette, és Bécsbe vitte, hol az ismeretes magyar borkereskedést indította meg, így születtem én Bécsbe 1803-ban február 27-én. A franciák 1805-ben anyámat Bécsből Egerbe szalajtották, ahol mindaddig maradt, míg 1807-ben öcsém, János nem született, aztán ismét Bécsbe mentünk, és 1809-ig, míg a franciák Bécsset újra meg nem látogatták, mire anyám velünk újra megszaladt. Egerbe haza jött, és többé vissza se ment, mert a franciák sok károkat okoztak apám pincéibe, és anyám csak azon volt, hogy a kereskedéssel felhagyjon.”

Közben hadd idézzünk egy kortársat, Franz Graffert a Lenkey-féle bécsi borkereskedésről. „...Mindenki Lenkey-féle borokat akart fogyasztani, mindenki ezekkel kedveskedett családjának, barátainak. A helyiségek a nap minden órájában, főleg a

délutáni és esti órákban teljesen megteltek, vasárnapokon, ünnepnapokon akkora volt a zsúfoltság, hogy a bécsiek sokszor száz szám kényszerültek visszafordulni, mert nem jutottak helyhez... A Lenkey-cég csakis és kizárólag magyar borok eladására rendezkedett be. A Lenkey-féle vállalat a birodalom egyik legjelentősebb cégének számít. (Az üzlet először Trattnerhofban, majd a Singerstrassén volt, végül a Liliengasse egyik patinás öreg házának földszintjét foglalta el. A később oly híressé vált üzlet előbb csak kis boltként létezett, majd kibővült és a választéka egyre növekedett, kimért és butéliás borok árusításával egyaránt foglalkozott. Néhány évvel később pedig saját éttermet is nyitottak.) Ez idő szerint tulajdonosa Lenkey Ákos úr, kiváló neveltetésben részesült, magas képzettségű férfiú, rendkívüli adottságú és fölöttébb szeretetreméltó egyéniség...”⁹

S folytatva Lenkey levelét: „Apám Lenkey Ákos öccsét már 1801-ben felvitte magához, és bevezette a borkereskedésbe, 1810-ben megbízta őt a kereskedés vite-lével, és engedve anyám akarátának, lejött lakni Egerbe, azon tervvel, hogy öccse, Ákos Bécsbe, és apám pedig az országból szedje és küldje fel a borokat, így kívánva folytatni a kereskedést. Így történt tehát, hogy én Bécsben, öcsém pedig Egerben jött a világra. – 1812-ben, míg apám borokat vásárolni volt az országba – megha-sonlás jött létre anyám és apám között – mire apánk hazajött, csak kettőnket talált honn cselédekkel, mert anyánk elhagyott – és szülőihez költözött. Apám elkesere-désébe rögtön mindent dobra veretett, és bennünket felpakolt, és elmentünk Aradra lakni, és így jutottunk 1812-ben Aradra. Öcsém midőn hétesztendős korát elérte, Bécsbe vitetett Ákos nagybátyámhoz, aki őt a Löwenburg intézetbe adta.”¹⁰

Ki volt az az asszony, aki annyira megbántódott, hogy nemcsak a férjét, hanem a két apró gyermekét is eldobta magától? Amint Károly fia fenti levelében is olvas-hattuk, id. Lenkey Károly testőrként szolgálván Bécsben, szabadságra érkezett a szüleihez Egerbe, s itt ismerkedett meg az egri sebész főorvos, Keszlerffy János és Dreszler Anna, Terézia Jozefa Anna Mária nevű leányával, akit a Heves Megyei Levéltár adatai szerint 1780. december 14-én tartottak keresztvíz alá. Egerben volt az esküvőjük is 1800. december 9-én. Házasságukból három fiúgyermek született. Bécsben 1803. február 27-én Károly János Szaniszló, Egerben 1807. szeptember 7-én „Joannes Nepomuk”, azaz Nepomuk János (aki nyilván anyai nagyapja után kapta a Nepomuk János nevet. Ezért olvasható az egri Kisasszony-temetőben található síremléken a Lenkey N. János név), majd ugyancsak Egerben 1809. december 17-én Antal Lajos Bertalan, aki mindössze két napot élt.

A Keszlerffy család korántsem mondhatta magát olyan tősgyökeresnek a vidé-ken, mint a Lenkeyek. Keszlerffy János ugyanis Keszler (Nepomuk) János névvel született 1748-ban. Gimnáziumi tanulmányait Rozsnyón és Győrben végezte, majd a bécsi egyetemen sebészorvosi diplomát szerzett. Heves vármegye sebész orvosává nevezték ki, majd az 1797-es nemesi felkelésben való részvételéért (ahol főhadnagyi rangban szolgált) az év december 15-én magyar nemesi címet kapott I. Ferenc ki-rálytól.¹¹ Ekkor cserélte fel a német hangzású Keszler nevet a magyaros csengésű, magyar nemeshez illő Keszlerffy-re.

Jómódú ember volt Keszlerffy János. Részvény érdekeltsége volt az 1778-ban Parádon, az országban elsőként felállított timsófőző manufaktúránál, sőt 1797–1805 között vezette is ennek a cégnek az ügyeit. Miután a parádi timsótársulatnak az

érdekeltségi körébe tartozott a dédesi vasgyár, 1789-től az ottani vasgyár igazgatói tisztét is betöltötte.

1810-ben a városi összeírás tanúsága szerint, Keszlerffy főorvosnak volt Eger határában (Kocson) 38,5 kapás szőlője, amely 36 urna bort termelt, rendelkezett egy 335 négyszögöles belső telekkel, hadiadója 1 frt 48 krajcár, házadója 3 frt 36 krajcár volt, míg taksája 1 frt 51 krajcárt tett ki.¹² A két fiatal érzelmeinek tisztaságában nem kételkedve tény, hogy e vagyon mellé nagyon jól illett a Lenkeyek ősi nemessége.

Ennyi idő távlatából nagyon nehéz lenne megállapítani a házastársak elhidegülésének okát. Feltehetően a többszöri költözködés, „megfutas” Bécs és Eger között is jócskán adhatott okot vitára, nézeteltérésre köztük, s mély nyomot hagyott – főleg az anya lelkében – a harmadik gyermekük, Antal Lajos Bertalan elvesztése. Ő – mint fentebb már említettük – 1809. december 17-én született Egerben, s mindössze két napot élt.¹³ Tény, hogy a válóper, mely az egri érsekségen báró Fischer István egri érsek előtt folyt, 1817-ig húzódott, és meglehetősen barátságtalan hangnemben folyt.¹⁴ Az viszont nem is szorul bizonyításra, milyen romboló hatással volt a két Lenkey-fivér lelki fejlődésére. Egyetlen idézet Lenkey János 1840. október 22-én Radautz-ból bátyjához írott leveléből.

„Anyánk kapitányi előléptetésem alkalmával írt utoljára, inkább fájdalmasan, mint örömmel nyilatkozott a dologról, és szerencsekívánatot helyett inkább átkot szórt ártatlan fejemre csak azért, mert engem is, mint tudod, Lenkeynek hívnak, és mert nem hagyom drága apámat a sírban sem szidalmazni. (1836. június 19-én hunyt el Budán.) Ennek ellenére minden évben kétszer írok neki anélkül, hogy választ várnék, így szeretném elkerülni, hogy panaszra legyen oka. Mint anyámat szeretem, csak sorsomon és a szomorú körülményeken szánakozom. Isten tartsa meg őt sokáig, és tegye őt a maga módján boldoggá.”¹⁵

De térjünk vissza Bécsbe, a Löwenburg intézetbe. Szilágyi Sándor szerint „Ott is szeretett dolmányban járni, miért gyakran térdepelni kénytetett”¹⁶. Bátyja, Károly, Potemkinnek írott levelében azt olvashatjuk, hogy „...a Löwenburg intézetbe nyerte ifjúkori neveltetését, úgy annyira, hogy az apa megütközésére a magyar nyelvet végképp elfelejtette”¹⁷.

1822-ben bevonult hadapródnak a 33. Bakonyi magyar gyalogezredhez, majd elvégezte (kitűnő eredménnyel) a korneuburgi utászkaris iskolát. 1827-től hadapród a 6. Württembergi huszárezrednél. Ugyanitt 1828. január 28-tól alhadnagy, majd dandársegédtiszt Prágában Hammerstein tábornok mellett. 1832-ben egy éves szolgálatra Bécsbe helyezték át az ezredet, ahol 1832. október 1-én főhadnaggyá léptették elő. 1833-ban Brünnbe helyezték az ezredtörzshöz, ahol gróf Esterházy Vince tábornok dandárparancsnok segédtisztje lett Esterházy haláláig. 1839. április 1-től másodkapitány, 1843. január. 16-tól első osztályú kapitány, századparancsnok.

Közben a bátyja, Károly is befejezte a tanulmányait az aradi minorita gimnáziumban, s 1819-ben bevonult a 2., József huszárezredhez hadapródnak. 1824-ben hadnaggyá, 1829-ben főhadnaggyá léptették elő. 1836-tól százados és századparancsnok. Szlavóniában beleszeretett egy hozzá hasonlóan szegény, de szép polgárleányba, Preidigo Máriába, aki egy postatiszt leánya volt. Miután nem tudta letenni a korban szokásos cautiót, melyet a császári-királyi hadsereg tisztjeinek kellett letenniük nősülés esetén, 1839-ben lemondott tiszti rangjáról és kilépett a hadseregből. Házasságkötése után egy ideig Vukováron élt. Itt született Albin fia és Emma lánya is.

Édesanyja halála után (1845) visszaköltözik családjával Egerbe, s itt gazdálkodik. János (a már említett 1840. október 22-én Radautzból írott) levelében olvashatjuk a következőket: „Emma (a budai várban lakó Lenkey Lajos lánya), kedves kis unokahúgunk nemrég egy aranyos levelet küldött Budáról. Leírja benne elutazásodat Máriádhoz. Biztosított arról, hogy jól nézel ki és vidám vagy, megírta, hogy örült a viszontlátásnak és sajnálja, hogy elmész. Én pedig kétszeresen örültem, mert megemlítette, hogy fiad, Albin is ott volt.” Lenkey Károly ekkor 37, a felesége 19 éves.

Bármennyire isten háta mögötti hely is a galíciai garnizon, ahol Lenkey János 1848. tavaszán a huszárjait gyakorlatoztatja, ide is eljut az európai szabadságmozgalmak szele, sőt Magyarországról is érkeznek levelek, röpiratok. Az ezredtörzs Brzezányban, az ezredesi osztály 2. százada (az élén Lenkey János első osztályú kapitánnyal) Maryampolban állomásozik. Áprilisban Stanislauba rendelik a századot a helyőrség megerősítésére, mert ott is zavargások törtek ki. A huszárok kezdetben rossz néven vették, hogy a civilek is fegyvert viselnek, s időnként össze is akaszkodtak velük, „míg végre vitéz kapitányunk parancsba kiadta, hogy senkit ne merészeljünk bántalmazni, ha mindjárt fegyvert viselne is, mert a lengyeleknek ezen szabadságot ő Felsége adományozta, s nekik magokat fegyverben gyakorolni szabad”¹⁸.

(A Lenkey huszárok és Lenkey János galíciai tevékenységével, hazatérésével külön tanulmányban foglalkozunk.) Kossuth hívó szavára a „Lenkey huszárszázad” 1848. május 31-én a Kárpátokon átkelve hazaszökött a forradalom védelmére. A Hadügyminisztérium vizsgálatot indított ellenük, majd ennek befejeztével „gyors menetben” Verbászra vezényelték a századot a Délvidéken garázdálkodó rácok ellen.¹⁹ A huszárok itt is megállták a helyüket, a szabadságharc idején többen lettek közülük kiképző altisztek, sőt nem egy a tiszti rangig emelkedett.

Lenkeyt október 9-én kinevezték a Lehel huszárok őrnagyává²⁰, majd október 16-án a Nagykőrösön alakuló Hunyadi huszárezred parancsnokává.²¹ Decemberben újra az al-dunai táborban találjuk, ahol Vécsey Károly tábornokkal megakadályozzák az Esterházy Sándor gróf árulása következtében bomlásnak indult sereg szétzüllését.²² Az 1849. március 12-i hadrend mint a Damjanich-féle III. hadtest hadosztályparancsnokát említi, majd március 15-én Kossuth saját kézírású kinevezésével emeli tábornoki rangra.²³ Ő lett a komáromi őrség²⁴, s tíz napra – Guyon megérkezéséig – a vár parancsnoka is. Május végén a Feldunai Hadsereg lovasságát vezette, majd bátyjával, Károlyval és Perczel Mórral közösen szervezték meg a tartalék sereget²⁵, melyből 1849. júliusában alakult meg a Tiszai Hadsereg. Ő azonban hamarosan megbetegedett és a nagyváradi katonai kórházba került. Innét egyenesen vezetett az útja Aradra, majd Világosra, s fogolyként újra Aradra. Őt is hadbíróság elé állították a többi „lázas vezérrel” együtt, de a második tárgyalás után – miközben a hadbíró közölte vele, hogy bárki kaphat kegyelmet, de őt bizonyosan fölakasztják a százada galíciai szökése miatt – szeptember 15-én megőrült, így nem végezhették ki a többi aradi vértanúval. Karl Ernst törzshadbíró jelentése szerint 1850. február 9-én (más források szerint 7-én) halt meg a börtöncellában.

Az ugyancsak Aradon raboskodó bátyja, Károly temettette el az akasztófák tövében megásott sír helyett az aradi katonai temetőben. Hamvait 1936-ban hozták haza, s Egerben, a Kisasszony temetőben helyezték örök nyugalomra. Nőtlen emberként, utód nélkül halt meg.

Keszlerffy Terézia 1845-ben halt meg Egerben. Vagyonát a két fia, Károly és János örökölte. Az idősebb fivér megváltotta öccse örökrészét, s ez módot adott arra, hogy családjával – ekkor még csak két gyermekük volt: Albin és Mária – Vukovárról Egerbe költözzön, s a gazdaságából tartsa el őket. Ezt követően még öt gyermekük született. Vilmos 1846. szeptember 27-én, Károly 1848. július 29-én, Vilma 1850. május 5-én, majd Ilona és Johanna.²⁶

Amikor 1839-ben lemondott tiszti rangjáról, s nyugalomba vonult, úgy gondolta, végleg búcsút mondott a hadseregnek. A sors azonban másképp határozott. Az 1848. márciusi események, a forradalmi lelkesedés őt is magával ragadta, s mint megannyi kortársa, ő is belépett a nemzetőrségbe, s március 18-tól részt vett a nemzetőrök kiképzésében. Május 1-jén a vármegyei közgyűlés beválasztotta az 1848. évi 16. törvénycikk értelmében Heves és Külső-Szolnok megyék Állandó Bizottmányi tagjainak sorába.²⁷

1848. június 19-től Heves megye egyik nemzetőr őrnagya. Augusztustól részt vesz a délvidéki harcokban. December 23-tól alezredes. 1849. január 25-én lemond a tiszti rangjáról. Április 2-től ezredes, a 10. huszárezred (Vilmos huszárok), május 2-től a 13. huszárezred (Hunyadi huszárok) parancsnoka. Június végétől hadosztályparancsnok a 10. hadtestben. A szabadságharc bukása után gyalog indul haza Egerbe, ahol két hónapig bujkál, majd önként jelentkezik a német városparancsnoknál. Aradon először golyó általi halálra ítélik, majd ezt 12 évi vasban töltendő fogságra változtatják. Kegyelem folytán 1853. december 19-én szabadul.²⁸

Kiszabadulása után – mivel saját vagyonát elkobozta a császár – földet bérelt, s azon gazdálkodott. 1861-től az egri ellenzék egyik vezéralakja. 1867-től haláláig, 1874. május 18-ig megyei számvevő, az Országos és a Hevesi Honvédegylet tagja.²⁹

A felesége, Preidigo Mária 1885. október 1-jén Pusztá Taskonyban halt meg a halotti anyakönyvi kivonat tanúsága szerint szívszélhűdésben. Tiszaszalókon temették el október 3-án.³⁰

Hét gyermekük közül kettő, Vilmos és Vilma apró gyermekként (kétéves korukban), Ilona 29 éves felnőtt hajadonként halt meg. Emma burai Böck Bertalan felesége lett, aki Pusztá Taskonyban volt jószágigazgató. Bárdos József adatai szerint kilenc gyermekük született. Leszármazottaik ma is élnek Egerben és környékén. Emma Tiszaburán halt meg 1896. május 24-én. Johanna lányuk Vetrán Istvánhoz ment férjhez, aki Bárdos József adatai szerint fakereskedő volt. A legidősebb fiuk, Albin a szabadságharc idején már katonanövendék volt Nagyváradon, a 74. honvédszászlóalj katonanevelő intézetében. A családi hagyományokat követve huszártiszti pályára lépett. Részt vett 1865-ben Miksa osztrák herceg mexikói expedíciójában, majd 1867-ben Miksa császár kivégzése után nem szállt föl a holttestet szállító hajóra, mint az életben maradt bajtársai, hanem gyalog átment Clevelandbe és felcsapott vadásznak. Állítólag az indiánok ölték meg egy fegyveres összetűzés során. Szülei soha többé nem kaptak hírt felőle.³¹

Károly postatiszt lett, s felnőtt korában Budapesten telepedett le. Öt gyermeke közül Bertalan ajándékozta meg két leányunokával. Ágnesnek (Czagányi Lászlóné) ugyancsak két leánya született. Ő volt az utolsó, aki a leszármazottak közül a Lenkey nevet viselte.

JEGYZETEK:

1. ILA Bálint: *Gömör megye*. 4. köt., 26.
2. Dr. MIHÁLYFALUSI FORGON Mihály: *Gömör-Kishont vármegye nemes családjai*. II. köt., Kolozsvár, 1909, 71.
3. CSIFFÁRY Gergely: *A másik Lenkey*. *Új Hevesi Napló*, 2000. október, 53.
4. Dr. MIHÁLYFALUSI FORGON Mihály: *Gömör-kishont vármegye nemes családjai*. II. köt., Kolozsvár, 1909, 71-72.
5. MERÉNYI-METZGER Gábor: *Lenkey tábornok származása*. *Új Hevesi Napló*, 2001. február, 55.
6. HELLEBRONTH Kálmán: *A magyar testőrsek névkönyve 1760-1918*. Stádium Sajtóvállalt Rt., Budapest, 1940, 236-237.
7. Dr. NĚY Klára Mária – Peregriny Elek dédunokája – által rendelkezésre bocsátott családi emlékiratok, feljegyzések alapján.
8. CSIFFÁRY Gergely: *A másik Lenkey*. *Új Hevesi Napló*, 2000. október, 54.
9. CSIFFÁRY Gergely: *A másik Lenkey*. *Új Hevesi Napló*, 2000. október, 54.
10. Lenkey Károly Egervári (Potemkin) Ödönnek írott, 1868. december 19-i keltű levele. In: Katona Tamás: *Az aradi vértanúk*. I. köt., Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1979, 53-54.
A szülők találkozását illetően feltehetően kiigazításra szorul a fenti adat, s az idősebb Lenkey Károly testőrségből való távozásának időpontját Hellebront Kálmán határozza meg pontosabban. Annál is inkább, mert 1800. december 9-én az esküvőt is megtartották Egerben.
11. ÁLDÁSY Antal – CZOBOR Alfréd: *A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárának címerlevelei*. IV. köt., Budapest, 1940, 481-482.
12. CSIFFÁRY Gergely: *A másik Lenkey*. *Új Hevesi Napló*, 2000. október, 54-55.
13. MERÉNYI-METZGER Gábor: *Lenkey tábornok származása*. *Új Hevesi Napló*, 2001. március, 58.
14. A válóperi okirat Czagányi Lászlóné, szül. Lenkey Ágnes tulajdona.
15. Az eredeti, német nyelvű levelet, mely Czagányi Lászlóné, szül. Lenkey Ágnes tulajdona, Katona Tamás fordította.
16. SZILÁGYI Sándor: *A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből*. Pest, 1850, 137.
17. *Lenkey Károly levele Egervári (Potemkin) Ödönhöz*. Eger, 1873. június 6. O.Lt. R. 153. Egervári Potemkin iratok.
18. *Egy Lenkey-huszár visszaemlékezései*. *A Honvéd*, 1869.
19. O.Lt. H. 6. 1848/1534.
20. Közlöny, 1848. október 12., 124. sz.
21. Közlöny, 1848/139, 1.
22. O.Lt. OHB. 1849: 876, 877.
23. Közlöny 1849. április 8., 74. sz.
24. O.Lt. OHB. 1849: 3160
25. O.Lt. Dembinski iratok. III. köt., 129. sz.
26. CSIFFÁRY Gergely: *A másik Lenkey*. *Új Hevesi Napló*, 2000. december, 43.
27. U. a. november, 34.
28. BONA Gábor: *Tábornok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983, 221.
29. CSIFFÁRY Gergely: *A másik Lenkey*. *Új Hevesi Napló*, 2000. december, 42-43.
30. A halotti anyakönyvi kivonat Czagányi Lászlóné, szül. Lenkey Ágnes tulajdona.
31. Családi iratok.
Csiffary Gergely: *A másik Lenkey*. *Új Hevesi Napló*, 2000. december, 43.
A Honvéd 1869. Tárcza. Lenkey Károly honvéd-huszár ezredes emlékirataiból. XI. rész, 201.

Képviselőházi vita 1866-ból: Sebestény László és képviselőtársainak véleménye a losonci választások tisztaságáról

A Habsburg-birodalom politikai vonalvezetésében, 1865-ben egy fordulat kimmunkálása kezdődött meg. Anton Schmerling provizóriumának felszámolása és Richard Belcredi kormányának hivatalba lépése azonban a gyakorlatban még mindig azt jelentette, hogy Bécs abszolutista eszközökkel fogott hozzá az alkotmányos rendszer bevezetéséhez. Ennek személyi következményei is voltak: magyar udvari főkancellárnak Mailáth Györgyöt (Pozsony, 1818. dec. 3. – Budapest, 1883. márc. 29-én gyilkosság áldozata lett), a Helytartótanács elnökének a kir. főtárnokmestert, a szintén konzervatív aulikus magyar főurat, báró Sennyey Pált (Buda, 1824. ápr. 24. – Budapest, 1888. jan. 3.) nevezte ki az uralkodó. Az 1865 szeptemberében kibocsátott uralkodói manifesztum felfüggesztette a birodalmi centralizációt szolgáló 1861-es Februári Pátenst és szüneteltette a Birodalmi Tanács (Reichsrat) működését, s lehetővé tette, hogy a birodalom tartománygyűléseit (Landtag) összehívhassák.

Így került sor – 1865. december 10-re meghirdetve – a magyar országgyűlés összehívására. Az önkényuralmi módszerek azonban még mindig tovább éltek (e téren a sajtó működésének szabályozása sem volt kivétel). Továbbra is érvényben voltak az 1852-ben bevezetett sajtórendszabályok, a szigorú cenzúra. Emellett a hatalom a megyei önkormányzatok választások útján való újraélesztésétől is elzárkózott. A mérsékelt politikai lépések taktikusa, Deák Ferenc és köre számára ez komoly politikai akadályt jelentett, különösen a választásokat lebonyolító ún. középponti választmányok tagjainak hatósági kinevezését kifogásolták. Végül elérték azt a „kompromisszum”-os megoldást, hogy a karhatalmi felügyelet mellett, egyszeri alkalomra összeülhettek a megyei közgyűlések, de politikai vitát nem folytathattak.

Érdekes elvi tanulságokkal szolgál a losonci (a történeti Nógrád vármegye) választókerületben lefolytatott országgyűlési választás 1865-ben, ahol a provizórium idején kinevezett főispán, gróf Forgách Imre által támogatott gróf Czebrián László szerezte meg a mandátumot. (A parlamenti jegyzőkönyv mindenhol következetesen cz-vel írja nevét, valójában spanyol eredetű család sarja volt.)

Czebrián László édesapja, Antal gróf cs. és kir. kamarás, vezérőrnagy volt az osztrák császári hadseregben. László Füleken született 1801. október 11-én. A Cebrian-Figuerollas-családból Antal és gyermekei az 1827. XLII. tc. alapján „honfiúsítottak”. Czebrián László elvégezte a katonai akadémiát, azonban a kapitányi rendfokozatot elérve leszerelt. Kis-Szalatnyán (ma Szlovák Köztársaság) telepedett le, a vármegyei közéletbe bekapcsolódott. 1861-ben tagja lett az Országgyűlés Főrendi Házának, és 1865-ben választották meg a losonci választókerületben országgyűlési képviselőnek, és ebből származott a parlamenti vita. A kisebbségben

maradt Kubinyi Ferenc párthíveivel ugyanis petíciót nyújtott be, vagyis panaszt tett – állításuk szerint – a hatóságok tisztviselői által gyakorolt törvénytelen nyomás-gyakorlás, az akkori szóhasználat szerint presszió miatt.

Kubinyi Ferenc nevezetes személyiség volt, a Losonc melletti kis faluban, Videfalván született, nemesi, evangélikus családban. (Ferenc öccse, Ágoston pályája csúcsát akkor érte el, amikor 1843 és 1869. között a Nemzeti Múzeum igazgatója volt.) Ferenc 1819-ben befejezte jogi tanulmányait Pesten, majd két éves jurátuskodás után a pesti Királyi Ítéltáblánál lett jegyző. Az országos politikába az 1825–27-es első reformkori országgyűlés tett számára betekintést, amikor két ideiglenesen távol levő követ megbízásából kísérte figyelemmel az országgyűlés eseményeit. Az országgyűlés berekesztése után Pest vármegyében lett jegyző, retorikai tehetségét József főherceg is nagyra értékelte. Szülőföldje haza vonzotta, 1828. október 8-án losonci főszolgabíró lett, e tisztében 1842-ben is megerősítették. Országgyűlési követnek először az 1832/36-os országgyűlésre delegálták Prónay János helyett, aki összekülönbözött József nádorral, a Lánchíd építését illetően is támaszkodott. Kubinyi hamar felhívta magára a figyelmet, mert a Bars vármegye főispánjával szembehelyezkedő Balogh János követársa mellé állt a diétán. (Balogh 1835. június 22-én Wesselényi Miklós mellett szólt, a szatmári közgyűlésen elmondott szavait idézte, mely miatt a személynök ellene hűtlenségi pert indított.) Kubinyi az adómegajánlási vitában a nép nyomorára hívta fel a figyelmet, a nagy létszámú császári hadseregben, annak fenntartási költségeinek nagyságában és a magyar katonák külföldi állomásoztatásában látta a bajok fő okát. Jelentős szerepe volt Kubinyinek abban, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum végre telekhez juthatott és az épület felépítésére félmillió forintot megszavazott az országgyűlés.

A diéta berekesztése után Kubinyi Ferenc hazatért és mivel Nógrád megyében az ellenzék 1836. július 20-án megnyerte a tisztújítást, Kubinyi főszolgabíró lett. (1839-ben újraválasztották, noha a követválasztáson alulmaradt a kormánypárti jelölttel szemben.) Feleségével, Gyürky Franciskával számos helyi karitatív akciót kezdeményezett, kaszinót, kisdédóvót, könyvtárat alapítottak Losoncon. Az MTA 1841-ben levelező tagjává választotta, elsősorban őslénytani kutatásaiért.

Az 1843. május 18-án megnyílt pozsonyi diétára ismét képviselőként utazhatott. Az 1847/1848-as országgyűlésbe viszont előbb nem választották be, de mivel az 1848-as forradalom után Károlyi János lemondott, helyére Kubinyit delegálta a vármegye. A Balassagyarmaton 1848. március 24-én tartott választáson nem jelentéktelen segítséget nyújtott neki Madách Imre és köre. Egyúttal a 300 fős nemzetőrség parancsnoka is lett. Március 31-én érkezett meg Pozsonyba, még részt vett az áprilisi sarkalatos törvények megszavazásában.

Ezt követően hazatért: az első népképviseleti országgyűlésre ismét jelölték és meg is választották 1848 júniusában Losoncon. A képviselőházban tekintélyt szerzett, előbb a válaszfelirati, majd a kérvényi bizottság tagja, illetve a költségvetést tárgyaló számvizsgáló bizottság elnöke lett. Az országgyűlést 1849 januárjában Debrecenbe is követte, állásfoglalásai inkább a Békepártot erősítették. Így ellenezte a Függetlenségi Nyilatkozat kiadását az 1849. április 13-i zárt ülésen. (Valóban elhibázott és taktikátlan lépés volt.)

A világosi fegyverletétel után Kubinyi egy ideig bujdosott, de tartózkodási helye ismert lett és 1850 januárjában rendőrségi vizsgálat indult ellene. A pesti cs. és kir.

hadbíróóság halálos ítéletet és teljes vagyonekbezárást mondott ki reá, melyet az uralkodó 3 évi várfogságra enyhített. A budai börtönből 1852-ben szabadult ki, Losoncra nem kívánt hazatérni (az orosz csapatok a várost 1849. augusztus 7-én feldúlták, értékes gyűjteménye is a gyújtogatás áldozata lett a házában.) Ezután inkább Pesten, Pest megyei birtokán Tázlárán és Vidéfalván élt. 1858-ban az MTA tiszteleti tagjává választotta, a matematikai és természettudományi bizottság elnöke volt 1870-ig. 1861-ben ismét vállalt politikai szerepet, a losonci választókerület képviselőjeként a Határozati Párt híve lett. Az 1865-ös országgyűlési választáson viszont alulmaradt gróf Czebrián Lászlóval szemben.

Érdekes adalék Kubinyi Ferenc politikai pályaképéhez, hogy 1862-ben a neves paptudóssal, Ipolyi Arnolddal és Henszlmann Imrével Törökországba, Isztambulba utazott, ahol az ott őrzött Corvinákat tekintették meg. Kubinyi néhány példányt megvásárolt és a MTA könyvtárának adományozta.

Az 1865-ös országgyűlési választás ügyében a képviselőházban a III. igazoló osztály 14 szóval 11 ellenében úgy foglalt állást, hogy kivizsgálhatja a losonci szavazást, de nem vette figyelembe azokat a panaszpontokat, melyek „az ideiglenes megyei hivatalnokok befolyása s a hatósági nyomás ellen hozatnak fel”. Ezeket a nyertes párt ellenadatokkal cáfolta meg, „számos községbeli, s hiteles alakban kiállított bizonyítványok” tanúsítják ezt – áll a jelentésben. A bizottság azt is kimondta, hogy nem tartja értékelhetőnek a „kérvényezők panaszainak a vesztegetéseket illető részét, amennyiben az előadottakban semmi által sincs bizonyítva, hogy ezen panaszolt, s eléggé nem rosszallható lélekvásárlásokban maga gr. Czebrián László vett volna részt, avagy párthívei az ő tudtával és hozzájárulásával vitték volna azokat végbe”.

A vizsgálatot Szmrecsányi Dárius képviselő kellő alapossággal folytatta le a helyszínen. 1866. március 26-án kelt, Losoncról keltezett levelében megemlítette, hogy a panaszosok megbízottja és gr. Czebrián László képviselő érdekében a házhoz folyamadó gr. Forgács Jenő, akit érkezéséről előre értesített, tanúkat állítottak: a panaszosok közül 80 személyt, a bepanaszoltak oldaláról kb. 100 tanút hallgatott ki. Szmrecsányi a kihallgatásokat nyilvánosan folytatta le, úgy vélte e módszerrel lehet „a mindekkoráig tapasztalható ingerültségnek és izgatottságnak megszüntére hatni..., ha a pártok a vizsgálat folyamának részrehajlatlanságáról önmagok győződnek meg.” A vizsgálóbiztos figyelme a pénzzel való vesztegetésre is kiterjedt. A két fél tanúvallomásaiból az tűnt ki, hogy a kortesek követték el a cselekményt, a képviselő maga nem. Csupán egy Czebrián-párti tanú vallotta, hogy Szilasy Ferenc a képviselő jelenlétében a daróci bírónak húsz forintot adott italvétetre. Az állandó igazolási bizottság ezt sem róttá a képviselő terhére, a III. igazoló osztályhoz hasonlóan csak azt állapította meg, hogy „sehol sincs a tanúk által bizonyítva, hogy ezen fizetéseket a megválasztott képviselő tudomásával vagy annak meghatalmázása folytán tették volna.”

Királyi Pál, az ügy előadója a képviselőház 1866. április 23-i ülésén, amikor felolvasta az állandó igazolóbizottság jelentését, mely tartalmazta Szmrecsányi Dárius vizsgálatát, igen nagy vihart kavart. A bizottság Czebriánt igazolt képviselőnek javasolta, a költségvetési bizottság a veszteséget, Kubinyi Ferencet a vizsgálati költségek megtérítésére utasította.

Erre felállt Prónay József képviselő és követelte, hogy olvassák fel azokat az okmányokat, melyekből meg lehet ítélni, „vajon ezen ügyben gyakoroltatott-e

hivatalos nyomás vagy nem". Megelégszik 14 irat felolvasásával. Erre Vietorisz János rálicitált, ő az ügy tisztázására az összes irományok felolvasását kérte. Királyi Pál és gr. Ráday László jegyző erre elkezdte felolvasni az iratokat, mire olyan zaj támadt, hogy Vietorisz kijelentette, eláll az irományok további felolvastatásától, ha mások is követik példáját. Végül Huszár István is ráállt, hogy tekintsenek el a további iratismertetéstől.

Ezután az elnök elrendelte az ügy érdemi tárgyalását. Prónay Pál kijelentette, a meghallgatott 75 tanúvallomás számára azt bizonyítja, hogy „itt nem egyes tisztviselők, hanem úgyszólván egy egész járásnak beavatkozása és nyomása fejtetett ki”. Megvádolta a főbíró, a két szolgabíró, a három esküdtet, az útbiztost, a csendbiztost és a pandúrokat. Idézte a 21. tanúként meghallgatott polichnói lelkészt, aki azt vallotta, Vitális főszolgabíró elrendelte, hogy a bíróval együtt a lelkész írja össze a választókat, és a listát neki jutassák el. Arra is felszólítást kapott, hogy Czebrián Lászlónál tegyen tisztelgő látogatást. Prónay kiemelte, hogy a 23. tanú vallomása szerint, Forgách gróf főispán hatalmával fenyegetőzött a főszolgabíró. Beliczay mérnök viszont Buttler szolgabíró említette Lentováról, aki „a hivatalosan egybe parancsolt választókat Czebrián részére csábítgatta”. Kijelentette, hogy olyan országgyűlési követ kell, aki „minden áron ki akar békülni”. (Ez a kormányval való kiegyezés szándékát takarta.) Két tanú azt igazolta, hogy Buttler szolgabíró a malombér hátralékuk miatt beidézte őket, s Czebrián pártjára kívánta állítani a bérlőket, akik ezt megtagadták, erre a malombérletüket felmondta. Vatay Lajos földbirtokos azt vallotta, hogy Szudy főszolgabíró Darócon a főispánra hivatkozva befolyásolta a választókat, azzal nyerte meg őket, hogy beígérte, a község által bérelt rét hasznobéri hátralékának rendezésében segíteni fog. A hatósági presszionálásban nem mindennapi fortéllyal élt Velding Péter útbiztos, aki egyrészt az 1848. és 1861. évi követeket „vészhozóknak” titulálta (Kubinyi Ferenc képviselő volt), majd Udornya község előljáróságát fenyegette meg „útkihasítással”, Lónyabányán pedig azt közölte, hogy a vetéseken fogja keresztül vezetetni az utat. Sülye község választóinak kijelentette, ha Kubinyire szavaznak, akkor a közmunkát lakóhelyüktől távol kötelesek leszolgálni, ha ellenben Czebriánra szavaznak, a közmunkát pénzzel megválthatják. A 30. tanúvallomás szerint Goldberger esküdt a választókat Turopolyán már a választás előtti napon „pandúrokkal hajtatta össze”. A csendbiztos viselt dolgaival fejezte be a tanúvallomások kivonatos ismertetését Prónay József képviselő. Ezekre az eseményekre ráillik az ősi latin közmondás: „Rustica natura sua tenet jura: és ökleikkel is igyekeztek a választókat capacitálni” – fejezte be hatásos beszédét. Javasolta a mandátum megsemmisítését.

Ezután Huszár István képviselő kért szót, aki ezzel ellentétesen vélekedett. Czebrián gróf nem vett részt a választási sárdobálásban, ezen a napon, Sülyén volt a választási bizottság elnöke.

Ezután kért szót Sebestény László (Aranyosmarót, 1814. július 13. – Budapest, 1882. május 20.), a Pozsony vármegyei galántai választókerület nagy tekintélyű, 1848-as országgyűlési képviselője. Elvi jellegű állásfoglalásával bebizonyította, hogy a napi politikán felülemelkedni képes. A főtisztelendő-képviselő így szólt: „A tisztviselők beavatkozását a választásoknál nem csak akkor nem helyeslem, ha az ideiglenes hivatalnokok követik el, hanem akkor sem, ha az alkotmányos tisztviselők követnék el.” A felolvasott tanúvallomások szerint bizonyos esküdtek már a képviselőjelöltek

fellépése előtt elmozdítottak állásaikból stb., ezért „még az alfája sincs bizonyítva a vesztegetési vádnak. Jogpolitikailag az a lényeg, hogy „a vesztegetésnél nem azt kell bizonyítani, hogy valaki pénzt osztogatott, hanem azt, hogy ezen osztogató maga az illető követjelölt megbízottja volt, különben meg lehet buktatni minden követjelöltet.” Ezért támogatja a parlamenti bizottság javaslatát, a mandátum törvényes igazolását.

Szavazásra még mindig nem került sor, mert hiába kiáltották többen, hogy „Szavazzunk!” – tanúsítja a hiteles jegyzőkönyv – Kudlik István követelte – hivatkozva a Hárszabály 42. pontjára –, hogy a bizottsági jelentést támogatók és ellenzők felváltva kapjanak szót. Erre meg kellett kérdeznie Tóth Vilmos jegyzőnek, nyilatkozzanak a felszólalásra előzetesen jelentkezett képviselők, hogy támogatják-e ezen a javaslatot vagy sem? A kérdések és feleletek elhangzása után ismét fellángolt a vita.

Figyelemre méltó Justh József magyarázata, aki a „hatósági nyomás” fogalmát definiálta. Szerinte: „a nyomást oly hatásnak tartom, mely által akár egyének, akár társaságok, akár a sajtó (a korszellemet is ide lehetne sorolni) az egyénekre oly szellemi hatást gyakorolnak, hogy azok, a hatás által meggyőződésükben megintgatva, nem cselekszik azt, mit különben meggyőződésük szerint tettek volna”. Ettől eltérő a pszichikai nyomás, ez utóbbi bíróság előtt mérlegelendő körülmény. A törvényhozás viszont politikai testület, tehát e szempontból kell megítélni a nógrádi esetet. Több hasonló esetből levont következtetése, hogy „a hivatalnok azért, mert hivatalnok, még polgári jogát nem veszítette el és bizonyos korlátok között még véleményét is terjesztheti..., oda szavazhat, ahová neki tetszik”. Hosszú bírói gyakorlatára hivatkozva konkrétan sorra vette a tanúvallomásokot. A tiszteletbeli esküdtek nem nevezhetők tisztviselőknek, mert a főispán megszüntette állásukat még a választás előtt. Nevetséges az útkaparót tisztviselőnek nevezni – mondotta –, az okmányokból láttuk, „midőn egy kissé hevesen beszélt, jól elverték” a haszon-talan, iszákos embert. A pandúrok a központi választási bizottság parancsa következtében jelentek meg a helységekben, annak határozatait és végzéseit kézbesítették, se nem tisztviselők, se nem hivatalnokok, erkölcsi nyomást nem „képesek gyakorolni”. (Ez persze csak részben volt igaz.) Ezek után nem meglepő, hogy a képviselő Czebrián igazolása mellett volt.

Geduly Lajos ezzel szemben különös érvelés nélkül, a választás megsemmisítését javasolta. Őt követte Zsámbokréthy József. Latinos stílusban kezdte beszédét: „Amicus Plato, amicus Aristoteles, sed magis amica veritas. Szeretem én gr. Czebrián urat, szeretem, sőt nagyon is tisztelem Kubinyi Ferenc urat, de legjobban szeretem az igazságot.” Ezért számára zsinórmértékül az szolgál, volt-e valóságos többsége Czebriánnak, valamint a választók akadályozva voltak-e a választás során? A többség jegyzőkönyvileg bizonyított, az „ijesztgetések és hivatalos nyomás” pedig nincsen kellően bizonyítva, ezért támogatta a mandátum igazolását.

Ezt követően a radikális Patay István képviselő kért szót, aki 1848-ban Pest katonai térparancsnoka, mérnökkari ezredes volt és hívatásos katonatiszt. Az egri Csiky Sándor jó barátja, a későbbi Szélsőbal Párt alapító hét vezérének egyike. (1861-ben került be először a parlamentbe, mint Debrecen országgyűlési képviselője.) Czebrián grófot „nem ismerem” – kezdte felkorbácsolni a hangulatot, derűtséget okozva, „csak hallottam, hogy volt osztrák tiszt.” Beszédét így folytatta: „Ebben a

minőségben (Nagy zaj. Rendre! Nem ide tartozik!) miket követett el, az nem tartozik ide, hanem, hogy a haza oltárához egy árva szóval, tettel sem járult, azt igazolni nem tudom." Ekkor az ülésvezető elnök kénytelen volt csengetni a bekiabálások miatt. Patay ezután nyíltan Kubinyi Ferenc mellé állt, aki „teljes életét a hazának szentelé”. Vármegyéjének követe volt 1832 óta, 1848-ban és 1861-ben is „közmegelegedéssel” képviselte választóit. Patay szerint a választáskor „a vesztegetés bebizonyult”, elismeri, hogy nem maga Czebrián tette, ő „mások által vesztegetett.” Szerencsétlen melléfogás volt Patay beszédének az a része, amelyben a vallás ügyét hozta szóba, és példaként említette, hogy „egy főtisztelendő úr még a születendő kisdéd keresztelését is megtagadta, előre mondván: Eredjetekek keresztelni a Kubinyistákhoz, ti hitetlenek, térjetekek vissza hitetekekhez”. (E történeti példák is mutatják, hogy II. János Pál pápa dekrétumában, melyben a katolikus papoknak politikai szerepvállalást, képviselői tisztség betöltését megtiltotta, sok negatív következménytől óvta meg az 1980-as évektől az anyaszentegyházat. Ugyanakkor azt is el kell ismerni, hogy igen kiváló papképviselek dolgoztak a törvényhozásban a múlt században is, akik kellő mértéktartást tudtak tartani. Az imént említett Sebestény László főtisztelendő úr élete és iménti felszólalása is erre példa!) Patay a szavazás megsemmisítését javasolta.

A hozzászólók sorából idézzük még Halász Boldizsár szavait, aki Huszár István és Sebestény László képviselő urakat név szerint is megemlítette, vitatkozva velük: „Czebrián részén voltak pedig a hivatalos tekintélyt, mint Brennus a maga kardját, vetették a mérlegbe, ahová már különben is egy igen hatalmas súly, a pénzzel való működés is alkalmazva volt.” Beszédét így folytatta: „Sebestény képviselőtársam a tisztviselők nyomásának némi kimentésére még felhozta, hogy a főispán úr is annyira nem akarta, hogy a tisztviselők a választásba befolyjanak (mire különben is, ha jól tudom, felső helyről volt utasítva), hogy e végből három esküdtet hivatalától függesztett fel.” Ez igaz, de utólag visszahelyezte őket tisztükbe, közülük egy személyt szolgabírónak léptetett elő. Kéri a választás megsemmisítését. A daróci esetre hivatkozva vélte megállapíthatónak, hogy a képviselő tudtával történt a vesztegetés (a bíró italra 20 forintot adott), a ház többsége azonban a bizottság álláspontját tette magáévá.

A vita már kezdett ellaposodni, amikor Mocsáry Lajos, Borsod megyei földbirtokos kért szót. Rá oly benyomást tett a vita, mintha azt a közkeletű véleményt igazolná, hogy a „szabad népeknek eredendő bűne a hálátlanság”. E meghökkentő kijelentés azzal indokolta, hogy a provizórikus hatalom hivatalnokainak „igen gyűlöletes befolyása és beavatkozása” került megemlítésre, de ő, mint bíró átvizsgálván részrehajlás nélkül az iratokat, megállapítja, hogy az érvek „nem ütnek meg a kellő mértéket arra nézve, hogy e választás megsemmisítessék.”

Természetesen a következő hozzászóló, Dessewffy Ottó ezzel ellentétesen foglalt állást: azt azért megemlítette, hogy a központi választási bizottság a fegyveres erő alkalmazását csak utolsó gyűlései egyikében vette igénybe, „midőn látta, hogy az ingerültség némely választókerületben igen magas fokra emelkedett és a személybátorságot veszélyeztettnék lehetett tartani”.

Dedinszky József következett; felszólalása azért érdekes, mert ő a parlamenti munkában jelentős jártassággal rendelkezett, több bizottsági előterjesztés előadója volt (pl. Sebestény Lászlónak a galántai választókerületben szerzett mandátumának

megsemmisítését 1866. januárjában ő terjesztette elő). A hatalom felé most lojalitásának adott hangot, amikor kijelentette, a két utolsó választás (1861. és 1865.) bizonyítja, hogy „a kormány mindkét esetben tartózkodása által arra adott alkalmat, hogy a választások a közvélemény tiszta kifejezését mutassák elő. Sőt maga azon körülmény, hogy az országgyűlés szótárában mely pedig elég bő, mai napig sincs e fogalom kifejezésére magyar szavunk, s kénytelenek vagyunk a pressiót használni, mutatja, hogy a választásoknál, országszerte és általánosan értve, nem sok bajunk volt vele”. Dedinszky a Sebestény-ügyben való eljárásával nem éppen ezt bizonyította (igaz, ott valóban volt verekedés is), s ezt talán érezvén, úgy bújta ki a konkrét állásfoglalás alól, hogy Kende Kanut képviselőtársát idézte, akinek „vizsgálati esete megmutatta, hol 30–40 ember ugyanazon tények fölött ellenkezőkép tanúskodott.”

Az érvek és ellenérvek annyira kezdtek összecsapni, hogy Rudnyánszky Flórián Patay Istvánhoz fordult, kijelentve, „azt veti szemére Czebrián grófnak, hogy cs. kir. katonatiszt volt, ki kell jelentenem, hogy nagy emberünk, nagy magyarunk, a dicső emlékezetű Széchenyi István szintén cs. katonatiszt volt”. (Azt persze elfelejtette hozzátenni, hogy 1848 előtt önálló nemzeti haderő nem létezhetett, hol szolgált volna a magyar.) Tisza Kálmán, a későbbi Balközép Párt vezére szintén a mandátum megsemmisítését támogatta. Végül Dimitrievics Milos jegyző az írásban jelentkezőket megkérdezte, elállnak-e a felszólalástól, mindenki igent mondott, még az egri Csiky Sándor is, őt pedig ritkán lehetett lebeszélni. Valójában a vita megmutatta, a vizsgálati vallomásokból szinte mindenki azt olvasta ki, ami neki tetszett, elvi értékű állásfoglalásra alig került sor.

Ezután az elnök feltette szavazásra a mandátumvizsgáló bizottság állásfoglalását. A támogatókat felkérte, hogy álljanak fel igenlő szavazatuk kifejezésére, majd a nemmel szavazókat kérte ugyanerre. Oly zavar és bekiabálások történtek, hogy megismételte a szavazást. A látható többség nem egyértelmű volt, ezért korrekten közölte, mivel „tökéletes megnyugvással ki nem mondhatván a határozatot”, elrendelem a golyókkal történő szavazást.

Tóth Vilmos jegyző név szerint szólította a képviselőket, a bizottság véleményét támogatók az „Igen” oldalra, a „Nem”-mel szavazók a másik oldalra vetették a golyót. Ezután gróf Ráday László jegyző elvégezte a számolást, és az elnöklő Szentiványi Károly kihirdette: „Czebrián László gr. igazolt képviselőnek mondatik ki, miután 126 mellette szavazott, 121 ellenében.”

A győztes és vesztes képviselő utóéletéhez még hozzátartozik, hogy Czebrián László még hosszú aktív pályafutás után 1901. október 11-én, Budapesten hunyt el. Kubinyi Ferencet 1874. március 28-án szülőfalujában érte a halál.

A zlatnói üveghuta

(Báró Eötvös Loránd 1864-es feljegyzései alapján)

„Ma adtam először 150 frtot fiamnak, ki holnapután geologicus utazásra megy. Ha gyermekeimre nézek, elfeledek minden keserőséget, melyet életemben találtam; de látni fogom-e őket felnőve boldogan? Őszi napjaim eljöttek a sokszor fáradtan, kimerülve érzem magamat. Ha isten még néhány évet ad s csak középszerű egészséget s alkalmat, még sokat tehetnék a gyermekeim boldogságán kívül nincs semmi, mit annyira kívánok.”

(Báró Eötvös József 1864. szeptember 3-án, az e napon betöltött ötvenkettedik születésnapjáról is megemlékezve írta ezeket a sorokat.)¹

Báró Eötvös Loránd 1864 szeptemberében kisebb geológiai-mineralógiai utazást tesz két nevelőjével, a későbbi tudós mineralógussal, Krenner József Sándorral és a rövidesen közismert tájképfestő, Keleti Gusztávval.² (Eötvös Loránd ekkor 16 éves múlt. Kicsit korábról nem egy meglehetősen jól sikerült verse ismeretes.³ Érdeklődése, egyik nevelője hatására, mint majd látjuk is, ekkor még főleg a geológia s az ásványtan felé fordul.) Útjukon Vác mellett elhaladva (a Naszályt is említi Loránd sötétzöld vászonkötésű jegyzetkönyvecskébe följegyzett, ekkor még igen részletes földrajzi leírásokat tartalmazó naplójában), Losonc és Tiszolc közt a zlatnói üveghutát is fölkeresték, majd a festői látványt nyújtó Sztracenai völgyet, ahol a híres sziklakapun is áthaladtak. Murány várát is megnézik, Kapsdorf, azaz Káposztafalva, a mai Hrabušice, környékén kirándulnak, majd Schmecks vagy Tátrafüred következik, s Alsó-Kubin melletti Árva vára. Beszterce-, Selmec- és Körmöcbánya sem maradhat el.⁴ Gyakorlatilag bejárják a Gömör-Szepesi-Érchegység és az Alacsony-Tátra egy részét. Napról-napra följegyzik a barométer állását s a hőmérsékletet: például a Garam forrásánál a víz hőmérséklete 1864. szept. 11-én reggel 9-kor 6,4, a levegőé 15,3.⁵ A napló így kezdődik: „Sept. 5. – 10. indulás. Duna jobb partján eleinte harmadkori képletek, melyekből egyes Jura csúcsok magaslanak ki; (...) Vácznál egy harmadkori képződmény, a Naszál emelkedik ki.”⁶ Egy későbbi naplójának elejére is érdemesnek tartotta, hogy ezen útjának főbb állomásait feljegyezze. Itt így kezdődik: „Sept.

5. Pest–Vác, onnét kocsin Balassa Gyarmat,

6. Gyarmat–Losoncz, onnét Zlatnóba Zaln üveggyárába. –

7. Zlatnó

8. Zlatnó–Tiszolcz (gyalog).”⁷

Elérkeztünk hát az üveggyárhoz. A helységről utazónktól nem sokat tudhatunk meg, csak a hely részletes geológiai leírását adja⁸ (megtalálható a tanulmány végén közölt naplórészletben; szerk.).

A tulajdonosról, Zahn úrról itt egy árva szót se szól. A ma viszonylag kevésbé ismert helyről nehéz valamit kideríteni. Zlatno néven csak egy másik, a Bars megyében

lévő kis, mindössze 250 katolikus lakost számláló szlovák faluról szól Fényes Elek. S habár a hely nem azonos az itt tárgyalttal, s természetesen üveghutáról mégcsak említést se tesz, mégis egy esetleges huta mondhatni egyik legfőbb kelléke itt is adva volt: „Fő gazdagsága roppant erdejében áll.”⁹ A vidék adottságaiból ítélve hasonló lehetett a mi helységünk is. Az üvegyártáshoz szükséges hamuzsír vagy tengerparti növények vagy bükkfa hamujából nyerték, ezért a magyarországi huták is nagy bükkerdőkbe települtek.¹⁰ „A Kali üveghez hamuzsír használtatik és ez az elégett fának hamujából nyeretik: közönséges kidolgozás által” – jegyzi meg Eötvös, ezen üvegfajta előállításának részletesebb tárgyalása után.¹¹ A hely „Cseh-Brezóhoz tartozó üvegyártelep Nógrád vármegye losonci járásában” – tudhatjuk meg a *Pallas Nagylexikon*ából.¹² Erről a Cseh-Brezóról meg azt találjuk a nagyjából korabeli, 1851-es, „geographiai szótár”-ban, hogy „Bél Mátyás azt írta, hogy ezen a környéken itt is Uhorszkán van a legszebb asszonyi nem”.¹³ Pedig a zlatnói híres üvegyár már 1807 óta töretlenül működik, Zahn János György üvegyáros vezetésével.¹⁴ Tehát nem a véletlen vezette utazóinkat e helyre, s nem csak a környéken állítólag párját ritkító szebbik nem miatt érkeztek ide. Ez a huta élen járt az öblös-üveg minden nemének előállításában a maga korában: az átlátszó szivárvány színekkel játszó, úgynevezett *iris-üveget*, melyet a felület mesterséges oxidációja által állítottak elő, ez az üvegyár hozta először forgalomba. Ezt az üvegfajtát a gyár kitűnő vegyésze, a Lengyelországból hazánkba települt dr. Pantotschek Valentin Leó tanár találta fel 1856-ban.¹⁵ Az eredetileg orvos végzettségű gyógyszerész, mint vegyész, egyúttal a magyarországi fotográfia egyik legelső képviselője. Ő volt az első, ki még az 1840-es évek elején daguerrotípiával, később, az 50-es években fotográfiával foglalkozott.¹⁶ A köszörülés és csiszolás terén is élen járt Zahn üvegyára.¹⁷ Itt készülnek az első magyar tükrök és üvegfestmények. Fehér csiszolt üvege még a híres cseh üveggel is felvette a versenyt.¹⁸

Az üveghuták helyének kiválasztásában az erdős terület mellett a másik legfontosabb a nemesfémbánya közelsége, hiszen az ott előkerülő anyagok egy részét fölhasználták az üveg előállításához. Az első ismert magyar üveghuta, Teplice is Selmecebánya és Körmöcbánya között fekszik.¹⁹ Zlatnóhoz nagy, híres, régi bánya nincs egészen közel. Még ÉK-re Breznóbánya van a legközelebb. Tőle É-ra, majd ÉK-re viszont több vasbánya és vashámor található. Talán elég a kissé távolabb eső Dobsinát említeni. De magáért beszél Murányhuta (Muránska Huta), mely azonban faszüke miatt már korábban beszüntette működését.²⁰ De már Zlatno neve is, »zlatno«, »arany«, »aranyos«, – mint a XIX. század végén nyert újabb magyar neve is magyarázza, *Kisaranyos*²¹ – nemesfém jelenlétére utal. A hely bemutatásakor, mint olvastuk, utazónk is említést tesz némi arany létezéséről, s kiderül, hogy a hely igen alkalmas az üvegyártáshoz szükséges nyersanyagok helybeni előteremtésére. Később a Kokovára²² vezető út leírásánál is utal arra, hogy a kőzet aranyat is tartalmaz.²³

Az üveghuták helyének oka részben fordítva is igaz: ezek adták a bányáknak az ezüst és arany szétválasztásához szükséges királyvizet²⁴ tartalmazó „választóüveget”.²⁵

Ami az üveg előállításának korai időszakát illeti, nincs okunk a szégyenkezésre. Az első ma ismeretes üvegekészítéssel foglalkozó magyarországi mester: Olasz Antal budai polgár, 1419-ből. Ugyanebből az időből Bártfáról ismeretes egy Hannus

nevű üveges. Olasz, azaz itáliai, ekkor még csaknem magától értetődik, hiszen onnan, elsődlegesen Velencéből jönnek az üveges mesterek.²⁶ Ez az 1419-es adat rendkívül korai: Nyugat-Európában csak későbből vannak adatok: Ausztria, 1428; Nyugat-Európában XV. századi adat másutt nem ismeretes,²⁷ velencei modorú üveggyártásról csak a XVI. századból vannak adatok, pl. Nürnberg 1531, Kassel 1583, Köln 1607, Antwerpen 1537-49, Brüsszel 1622.²⁸

Az optikai lencse is már ismeretes volt hazánkban a XV. században. A budai várásatásaiból már szemüveg is előkerült. Mégis ez azért ekkor még ritkaságnak számított, ehelyett továbbra is a nap járásához igazodtak, vagyis a fényes nappalokat használták a tudósok is inkább az olvasásra, írásra. A csillagászati megfigyelések, a távcső használata ekkor még szinte alig ismeretes, csak külföldi, itáliai közvetítéssel.²⁹

A török idők pusztításai természetesen ezen a téren is nyomot hagytak. Jelentős huták voltak a XVII. században – s részben maradtak is – Szklenón, később, 1630-tól Újbányán, (üvegcsűr) hol Ulmb Mihály volt az első üvegmester. Azonban a XVII. század közepére, a technikai fejlődés következtében s részben a magyarországi török megszállás miatt is, a velencei üveggyártók korszaka hanyatlik, a vezetést gazdasági és művészeti téren a cseh és sziléziai üvegvidék veszi át.³⁰

Ugyanakkor a XVII–XVIII. században a főúri uradalmak középpontjában, bizonyos fokig „főúri passzióként” is létrejönnek és sikerrel működnek újabb huták: a Batthyányaké, Batthyány Kristóf „üvegbányája”, a Pálffyaké, majd a Rákócziaké Regécen, Füzerén, Háromhután, vagy akár Munkácson is és Parádon.³¹ Az is igaz, hogy mint Károlyi Sándor Száldobágyon, részben, vagy egészen, már cseh mesterekkel dolgoztatnak.³² Az üvegekészítés iránti főúri érdeklődés egyik példája Bercsényi Miklós, az ungvári Krajmán üveghutája volt, ezért, néhány más természettudományi, vegyészeti munka mellett meghozatta Antony Nety *De arte vitraria* című művét.³³

Az egyes híres fürdőhelyek környékén is, részben a fürdőhely szükségleteinek kielégítésére s a vendégek örömeire települtek újabb huták, például Csehországban: Karlsbad, Franzensbad, Marienhad; a Felvidéken: Bártfa, Pöstyén, Trencsén-Teplic. A XIX. század elejéről maradtak fenn szebbnél-szebb ivó- és emlékpoharak.³⁴

Bár az üveggyártásban, mint általában az ipar többi ágazatában is, főként a csehek vették át a vezető szerepet, a káliüveg készítéséhez szükséges hamuzsír előállításában hazánk, főleg a jó természeti adottságoknak, a nagy bükkerdőknek köszönhetőleg, előljárt. A fahamuból nyert hamuzsír³⁵ az üveggyártás (mellette a szappanfőzés és a textilipar) egyik fontos nyersanyaga volt. A Habsburg Birodalom többi országát is főleg ezzel látták el, s jelentős volt a Nyugat-Európába irányuló export is. Ennek következtében száz év alatt mintegy 4 millió hold erdőt irtottak ki Magyarországon.³⁶ De ne feledjük, hogy a hamuzsír előállításához szükséges bükk mellett az üveggyártáshoz, az ipar mindegyik ágához rengeteg tüzelőfára is szükség volt. Ahogy 1864-ben Eötvös is, hazafiúi reménnyel telve megjegyzi: „A magyar üveg különösen szép és jó, többnyire Kalit tartalmazván magában: s már nagyobb piacokról is kezdik; már az az előtt oly nagy hírű cseh üveget kiszorítani pl. Bécsben: mivel csehországban a gyárnokok a tüzelőfa drágasága miatt nem versenyezhetnek.”³⁷ A cseh üveg vezető szerepe azért mégis megmaradt. A fa drágasága valódi ok volt, ennek kiküszöbölésére fűtőanyagként már az 50-es évektől kezdik a kőszén használni.³⁸ A csehek másik előnye később a jó kvarchomok-lelőhelyek közelsége volt³⁹, s a kiépülő úthálózat, vasútvonal is⁴⁰; míg ugyanez kevésbé mondható

el a hajdan még célszerűen, mint láttuk, a bányavárosok és nagy erdőségek közelébe, ugyanakkor sokszor nehezen megközelíthető hegyek közé települt magyarországi hutákról. Eötvös méltatlankodva jegyez meg egy magyar furcsaságot: „A Natron üveghez sziksót (Soda) használunk föl, mely vagy Aglia vagy észak Amerikából szállítatik ide, mivel hazánkban ajtónk előtt található sziksókat a még eddigi rossz kezelés mellett, vagy tisztátlansága vagy nagy ára miatt nem használhatják.”⁴¹ Akár az úgynevezett nátrontavakra is gondolhatott, vagyis a szikes tavakra, melyek vizében nagy mennyiségű nátriumsulfát⁴² és szóda van oldott állapotban.

Eötvös ezen 1864 szeptemberi útjának egy kis részletével nyomon követhetjük a korabeli üveggyártás részleteit, az egyes üvegfajtákhoz szükséges nyersanyagokat, s szép rajzai is segítik a hajdani üvegfújás és táblaüveg készítésének jobb megértését. A művészi kivitelű áruk, kristálypoharak, csiszolt üvegek még ma is sok tekintetben így vagy hasonlóan készülnek, mint Zlatnón, az 1860-as évek egyik leghíresebb magyarországi üveggyárában. De mindemellett hazánk egyik jeles tudósának szellemi fejlődését is dokumentálja e naplórészlet, hogyan vált a természettudományok iránt is igen fogékony⁴³ író, költő, államférfi Eötvös József fiából természettudós, s nagyszerű, kísérletező tanár. Láthatjuk, hogy az üveg előállítása is már igen korán az érdeklődésének egyik fontos része volt, később sok tekintetben Than Károly kémiai laboratóriumában, lombikok, kémcsövek – ezen igen finom kidolgozást igénylő hőálló üvegek – társaságában válik vegyészé⁴⁴, majd Heidelbergben Robert Wilhelm Bunsennél vehet részt üvegtechnikai gyakorlatokon, hogy aztán itthon, a budapesti egyetemen, az elméleti fizika épületében az ő javaslatára jöhessen létre, Kiss Károly vezetésével az első üvegtechnikai intézet.⁴⁵

Talán nem is teljesen véletlen, hogy később, 1950-től az a Bucsek Henrik volt az üvegtechnika tanára, ki gyakorlatilag az elsők közt mutatta be Eötvöst, mint a Dolomitok egyik legjelesebb hegymászóját, s mint a magyarországi turizmus egyik korszakalkotó egyéniségét, ő, ki maga is a magyar hegymászás egyik kiemelkedő, jeles alakja lett.⁴⁶

Eötvös útjai kapcsán meg kell említeni, hogy a vidéket később is felkereste, az azóta felfedezett (1870) Dobsinai jégbarlangot is, s lent, a mélyben fényképeket is készített róla, akár csak fent, a nagy hegyekben, a Dolomitok sziklaszfinxjeiről, hajmeresztő csúcsairól, melyek némelyikét ő mászta meg elsőként. Ami a hegyeket illeti, a róluk készült XIX. századi fényképek, tájképek, mint például a franciaországi Argentiére jégárról készült 1850-ből való festmény, nemcsak a ma glaciológusainak⁴⁷ adhatnak összehasonlítást, hanem az erdő, a hegyvidék változásait is jól mutathatják, mint akár id. Markó Károly csodálatos tájképei. Eötvös Lorándnak a Magyar Állami Eötvös Loránd Geofizikai Intézetben vagy az Országos Műszaki Múzeumban őrzött, összesen mintegy 2300 darab, főként sztereo üvegdia és -negatív lemezének feldolgozása, meghatározása ilyen szempontból is érdekes. Csak néhány példát ragadok ki: a Gellért-hegy, a Budai-, a Visegrádi-hegység és a Börzsöny. Jól látható ezeken a zömmel a XIX. század nyolcvanas-kilencvenes éveiből származó képeken, hogy a hegyeinkben, sőt a hegyeink csúcsáig, a kopárság szinte általános, melynek oka már nem csak az üveggyártás és a hamuzsír előállítása, mégis a meggondolatlan fakitermelés akkor is megvolt, illetve még mindig meglátszott az eredménye⁴⁸, s ne feledjük, sok helyen, hol ma telepített erdő, vagy park van, régen szőlő volt, s főleg a filoxéra-, majd a peronoszpóra-járvány után maradtak a kipusztult szőlőskertek

helyein kopár lejtők. Ilyen szőlők még a Gellért-hegyen is voltak bőven, akár a többi napsütötte hegyoldalon. A fásítás hiánya ma is megfigyelhető ott, hol most is uralkodó a szőlő. Akár balatoni fürdőhelyeink némelyikéről is elmondható ez, mind a mai napig, példának csak Alsóörsöt említem. De nézzünk ki a turista Eötvössel a Salamon-torony felől a Börzsönyre, a hegy tetejéig sehol egy fa.⁴⁹ S ma?...

Ki-ki induljon útnak, ellenőrizze a változásokat – akár mint Eötvös hajdanán, kamerával –, s mérlegelje, vagy legalább gondolkozzon el, mi változott, miért s mit lehetne még változtatni?

Zlatnó és üveggyártása

(Részlet Eötvös Loránd 1864-es naplójából)

„7. Zlatno. – Egy völgyben fekszik, mely hegyek által környezteték; melyek csillámpalából állanak; ezek némely helyeken egy többé vagy kevésbé elmállott chloritpalába mennek át. – Ez a chlorit pala némely helyeken majdnem zsírkővé alakult át, és bizonyosan okszeresen kezelve egy igen kitűnő anyagot nyújtanak tűzálló olvasztó tégelyek készítésére. – Mint ismeretes az angolok sósavval keverik ez anyagot, mely a könnyen olvadó részeket föloldja és a tűz álló részek (magnessia, agyag, timföld) maradnak hátra. A HCl eltávolítja különösen az alkaliákat a vasat és meszet. – ezen chloritpala aranyat is tartalmaz magában. – Az agyagos talajföldekben igen nagy hegyi kristály jegeczek; különösen a szántás alkalmával találhatnak; melyek az üveg készítéséhez használtatnak. – A csillámpalában találtunk egy érdekes átalakulatot (pseudomorphia) és pedig limonit pirit után; az alak (...)

Üveggyártás

Ha mi, kovát vagy Quarzot (SiO₂) összeolvasztjuk Kali vagy Natronnal, nyerünk egy üveget, mely tehát nem más mint egy kovasavas só. Ha mi ugyanazt tesszük, csak az al Kali helyett meszet vagy Magnesiát veszünk, akkor is üveget nyerünk. – De e két üveg nem lényegesen különbözik egymástól, az első ugyan igen könnyen olvasztható tűzben, de forró vízben is. – A másik ellenben forró víz által megtámadhatatlan, de igen nehezen olvasztható a tűzben. – Látjuk tehát, hogy egy üveg nem felel meg tökéletesen az igényeknek, de megfelel akkor ha e két kovasavas sót összeolvasztjuk, mi által ketted kovasavas sókat nyerünk, ez a mi közönséges üvegünk. Ha mi kovasavas óloméleget vegyítünk tűz segítsége által az előbbienekkel, nyerünk egy igen szép fehér, víztiszta üveget, mely a világossági sugarakat igen nagyon törli, de azon kellemetlen tulajdonsággal bír, hogy nagy lágyságánál fogva igen sok karczolásnak van kitéve, és föleresztett savak (eczet sóska bor sav az étel s italban) megtámadják, a mi az egészségre, mint az ólomról tudatik, károsan hat. pl. a belgiumi s angol üveg. – A második, az ólom üveg legkönnyebben olvad. – Az egyes alkatrészek finoman összetörve bizonyos arányokban tégelyben tétetnek az üveg kemenczébe; huszonnégy órai tűznek kitéve, melynél az anyag megolvad, mivel a quarz igen kemény anyag; össze porlasztása az által segítettik elő, hogy

vörös izzásnak tétetve hirtelen hideg vízbe dobatik. – Így számtalan repedések támadnak, s a quarz könnyebben összetörhető. –

Ha már az anyag olvasztva van vascsővel úgy nevezett pipával, egy kis mennyiség a tégelyből kivéttetik, és a munkás által gömb alakúvá fúvatik és ebből most vagy szabad kézzel kidolgoztatik, vagy pedig, a mi kényelmesebb és biztosabb, mintákba fúvatik. A minták majd anyagból a közönséges üvegedényeknél, majd fából a finomabb edényeknél, vannak készítve. – A legfinomabb tárgyakhoz sárga réz minták használatnak. –”

„Táblakészítés. A táblakészítés igen egyszerű módon az által történik, hogy a pipával üveggömb fogatik, mely ingás által a centrifugális erő következtében hengerré válik, a két vég le lesz vágva a henger fölmetszelve és bizonyos kemenczékben; az úgynevezett nyújtó kemenczékben kinyújtva, és aztán még fával kisimítva. – A táblának azon oldala, mely lesimíttatott, mindig fényesebb, mint a másik. A koczkás tábláknál a még lágy üveg henger mintákba fúvatik. –

Ha az ember az üveget, a mint a munkás kezéből kikerül; meg hagyná hűlni, az oly rideg lenne, hogy a levegőnek legcsekélyebb hőváltoztatásánál magából repedne; ennek kikerülésére bizonyos kevéssé fűtött kemenczékbe tétetik. – Ezen kemenczének neve hűtő kemence (Khülofen) melybe hűtendő edények nagy vékony falakkal bíró tégelyekbe tétetnek. – Az edények igen lassan hűlnek itt meg, kivéttetik s aztán szalmába tétetnek. –

A tüzelő fáról előbb a víz tartalma elhajtatik, mivel ha az(t) nem tennénk, a fának elégetése alkalmával igen sok füst is fejlődne, mely az üvegtárgyakat tisztátalanítaná. – Ezen szárítás bizonyos kemenczékben történik, úgynevezett aszaló kemenczékben; melyek melegségüket az üveg kemenczékben már nem használható lángoktól nyerik.

A Kali üveghez hamuzsír használatik és ez az elégett fának hamujából nyeretik: közönséges kidolgozás által. –”

„A Natron üveghez sziksót (Soda) használunk föl, mely vagy Aglia vagy észak Amerikából szállítatik ide, mivel hazánkban ajtónk előtt található sziksókat a még eddigi rossz kezelés mellett, vagy tisztátlansága vagy nagy ára miatt nem használhatják.

A magyar üveg különösen szép és jó, többnyire Kalit tartalmazván magában: s már nagyobb piacokról is kezdik; már az az előtt oly nagy hírű cseh üveget kiszorítani pl. Bécsben: mivel csehországban a gyárnokok a tüzelőfa drágasága miatt nem versenyezhetnek. –”

„8. – Utunk Zlatnától Kokováig a régi jegeczes palák követtek, csak a völgy talpán diluvialis és alluvialis képletek találtattak, melyek többnyire ezen kőzetnek elmállási termékei; és melyek úgy mint azok, aranyat tartalmaznak; (...)”

(Sötétzöld vászonba kötött jegyzőkönyv. MTA Ms 5097/47.)

1. Bárány Eötvös József: *Naplójegyzetek – gondolatok 1864–1868*. Közzéteszi: Lukinich Imre. Budapest, 1941, 87-88.
2. Az utazás részletes naplója is megvan, sötétzöld vászonba kötve. MTA Ms 5097/47. (továbbiakban *Eötvös 1864*), s egy másik, 1868-as naplókötet elejére is bejegyezte ezen útjának egyes állomásait. Vöröseslila bőrkötésű jegyzetfüzet. MTA Ms 5097/46. (Továbbiakban *Eötvös 1868*)
3. Verseiről ld. Kis Domokos Dániel: *A csúcson. A hegyek szerelmese – báró Eötvös Loránd*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 1998, 68-69. Ugyanitt egy verse is megtalálható: *Mi szép a táj...* 45-46. Eötvös gyermekkori versei, műfordításai 1861–1864, ki s kötetbe másolva megvannak az Egyetemi Könyvtár Kéziratában. Ms H.1330
4. Eötvös 1864. Ezt kiegészíti Eötvös 1868. első lapján lévő emlékeztető bejegyzés az 1864-es útról.
5. Eötvös 1864. Utolsó két lapján táblázatba írva az egyes helyeken felvett mérési adatok.
6. Eötvös 1864.
7. Eötvös 1868.
8. Eötvös 1864.
9. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. 2. köt., Pest, 1851, 327.
10. Borsos Béla: *A magyar üvegművesség*. Budapest, 1974, 7-8.
11. Eötvös 1864. Ld. a vonatkozó naplórészlet teljes terjedelmében a tanulmány után.
12. *A Pallas Nagylexikona*. 16. köt., Budapest, 1897, 1162.
13. Fényes 1. köt., 1851, 206.
14. Telkes Simon: *Üvegiparunk. Ipari monographia, különös tekintettel a termelésre, munkás-, vám- és külkereskedelmi viszonyokra*. Budapest, 1895, 29., részletesebben 37. Az 1893-94-es állapotról 83-85.
15. Pantotschek, másutt Pantocsek, 1837-ben jött a át Krakkó vidékéről a Zlatnó melletti Óhutára, 1893. szept. 11-én halt meg 83 éves korában Zlatnón, hol kegyeletből és hálából Zahn J. György végrendelete szerint – meghalt 1873. nov. 20-án – az ottani Zahn családi sírboltban helyezték örök nyugalomra. (Telkes, 25-26.) Ő találta fel még 1849-ben az üvegpénzt is, de technikáját magával vitte a sírba. (Uo. 25.)
16. Tőle származnak az első ilyen felvételek. Borbás Vince szócikke: *A Pallas Nagylexikona*. 13. köt., Budapest, 1896, 775.
17. Telkes 25.
18. Pallas 13. köt., Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 10. köt., Budapest, 1905, 267-268. 1887-ben átalakították a gyárat, ekkortól az „Egyesült magyarhoni üvegyárak részvénytársasága” alá tartozott. Vö. Telkes, 84-85.
19. Borsos 36.
20. Telkes 5.
21. Feltehetőleg az 1898 és 1912 között lezajlott országos helységnévrendezéskor magyarosított név. Vö. *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Szerk. Lelkes György, Budapest, 1992, 9.
22. A Kokova nagyközséghez tartozó Új-Antalvölgy is említésre méltó üvegyártelep volt, melyet 1810-ben vagy 1825-ben, gróf Forgács Antal alapított. Ld. Telkes 34-35.
23. Ld. a tanulmány végén közölt a naplórészlet utolsó mondatát.
24. 1 térfogatrészt tömény salétromsav és 3 térfogatrészt tömény sósav elegye.
25. Korai, szép példa erre Sparrendorfi Karabath György hutája: a Lang Jánostól vásárolt teplici üveghutát Mária királyné, II. Lajos özvegye minden kiváltságával és szabadalmával neki adományozta. Alig egy évre rá Karabath felajánlotta megvételre a teplici házát, meleg fürdőjét és ezt a bizonyos üveghutáját I. Ferdinánd királynak. Ez, mint mondja az eladó, már 200 éve a selmeci és körmöci bányáknak szolgáltatja a fent nevezett „választóüveget”. Ez a Teplice a Bars megyei Skleno-Teplicével azonos. Korabeli német neve: Glashüttenbad. Uo. 36. I. Takáts Sándor alapján.
26. Borsos 37.
27. Írja Borsos, de Telkes szerint Belgiumban az első üveghuta – hogy milyen, nincs megírva – 1438-ban keletkezett. Telkes, 15.
28. Uo. 37.
29. *Magyarország története*. 3/1. Budapest, 1985, 602-603. (Péter Katalin által írt rész.)

30. Borsos 46.
31. Uo. 46-47. Az egyes huták rövid áttekintésére ld. Telkes, 1-12.
32. A Zemplémben a regéci (1698-tól) és a füzéri (1742-től működő) uradalmi üveghuta, a Patriumban a Károlyi Sándor alapította száldobági üveghuta (1722-től a harmincas évek végéig) ablakok és táblaüvegek mellett már palackokat, és egyéb, művészi igényeket is kielégítő tárgyakat is előállított. (*Magyarország története*. 4/1. Budapest, 1989, 641. Heckenast Gusztáv által írt rész.) A 18. sz. 2. felében indul meg a köznemesi és polgári háztartások edénykészletének átalakulása. Kezdenek megjelenni a főnemesektől látott díszes üvegkancsók és poharak. Szaporodni kezdenek az üveghuták. 1786-ban Korabinsky Mátyás lexikona 39 működő üveghutát említ. Kérdéses, hogy ezek közül melyek működtek már manufaktúraként? (*Magyarország története*. 4/2. 1013. Heckenast G.)
33. Thaly Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család. 1525–1835*. 1. köt., Budapest, 1885, 249.
34. Borsos 170-171. A fürdők XIX. század második felének ásványvíz palackozására szolgáló üvegeinek szükségleteire, zöld és barna üvegek előállítására vonatkozó részletes statisztikai adatokkal szolgál. Telkes, 117–118.
35. K_2CO_3 = káliumkarbonát
36. A XVIII. sz. első felében a Dunántúlon, 1756-ban itt 40 huta működött, a Felvidéken még csak 8; a 18. sz. 2. felére viszont már a Felvidék és Erdély erdőségeinek jelentős kipusztítása is sorra került. (*Magyarország története*. 4/1. 641. Heckenast G.)
37. Eötvös 1864.
38. Telkes, 71. S még 1895-ben is ezt írja: „Hogy általában mily óriási Csehország üvegipara, kiteszik onnan is, hogy gyártmányai nemcsak nálunk, hanem messze túl a tengeren is elvannak terjedve, sőt azok saját elnevezésük alatt fordulnak elő a világkereskedelemben. A cseh üveggyárakban azonban nem közhasználatú és fényűzési tárgyakat készítenek, hanem tudományos és oktatási célokra szolgáló üvegcsikkeket is, melyek készítésével ott több ezer házimunkás foglalkozik. Ilyen nagyszerű üvegiparról, de még az olyanról sem, mint a minő részben Morvaországban, részben Sziléziában és Styriában van, mi magyarok csak álmodni sem merünk, és mégis féltékeny szemmel nézik osztrák szomszédaink minden ipari mozgalmunkat, noha az eddig csak a legszerényebb körben mozog, és csak a legszükségesebbekre terjeszkedik.” Telkes, 121.
39. Uo. 170.
40. Uo. 22. A cseh üvegipar további előnye, hogy külön-külön gyártják még az egyes üvegfajtákhoz szükséges nyersanyagot is, az egyes gyárak csak egy bizonyos üveget állítanak elő, illetve egyfajta üvegre szakosodnak. Ez is összefügg a jó közlekedési, szállítási viszonyokkal. Uo. 45.
41. Eötvös 1864. – Szóda, azaz nátriumkarbonát, Na_2CO_3 .
42. Na_2SO_4
43. Könyvtárának jegyzékéből is kitűnik, hogy más természettudományok mellett különösen a földrajzot s méginkább a botanikát nagyon kedvelte. A budapesti Egyetemi Könyvtárból Alexander von Humboldt négy növényföldrajzi munkáját is kikölcsönözte, s jegyzetfüzeteiben különféle virágfajtákról találunk hosszú listákat, majd fia tanácsára, immár 1870 nyarán Darwint kezd olvasni. Az Egyetemi Könyvtárból 1854. jan. 24-én Unger: *Versuch einer Geschichte der Pflanzenwelt* című botanikai könyvét vette ki, melyet csak 1858. okt. 30-án adott vissza. Az Alexander Humboldt által írt négy könyv: *Voyage aux régions équinoxiales; Essai sur la Géographie der Pflanzen; Recueil d'observations; Plantes équinoxiales*. Ezeket 1857. máj. 23-án kölcsönözte ki és 1858. okt. 28-án adta vissza. Bényei József: *A gondos kutató. Eötvös József mint könyvtári olvasó*. Könyvtáros 1969. 9. sz. 556–557. Újra közölve: Bényei Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi. Tanulmányok, esszék*. Debrecen, 1996. 29-31., 29. 1865. júl. 22-étől 24-ig Poggenдорf asztronómiai Annales-ének két kötetét, majd október 2-áig a párizsi Comptes 1841. évfolyamát és Schumacher: *Astronomia Nachrichten* c. értesítőjének 1836/37., 1840/41. és 1842/43. évi kötetét vette ki. Uo. 30. – Eötvösék könyvtárában megvolt: Alexander von Humboldt: *Central-Asien. Aus dem französischen überwetzt und hrsg. von Wilhelm Mahlmann*. Berlin, 1844. Carl J. Klemann. Eötvös Loránd professzori bejegyzésével. Valószínűleg fiának vette meg Eötvös József, vagy az ő könyve került Lorándhoz, habár míg József többnyire egész életében beleírta nevét a könyveibe, Loránd csak ifjabb korában követte ezt. *Eötvös József könyvtára*. Szerkesztette stb.: Gángó

- Gábor. Budapest, 1995, 274., Eötvös Loránd könyveire ld. 272. – Eötvös József naplójában például az 1868. évi jászberényi földrengésről is megemlékezik, visszaemlékezve egy korábbi, 1834-es földrengésre. Hivatkozik rá Varga Péter: *Budapest földrengés-veszélyeztetettsége. Természet Világa* 2001/1, 17.
44. Than Károly „A szénéleg-kénegről” írt tanulmányát ezzel fejezi be: „Végre köszönetemet fejezem ki b. Eötvös Loránd és Lengyel Béla uraknak azon szíves fáradozásukért, melylyel a kísérletek kivitelében segítségemre voltak, és a mely lehetővé tette, hogy számos foglalatosságaim daczára e vizsgálatok rövid idő alatt eszközöltettek.” *Értekezések a Természettudományi Osztály köréből*. Pest, 1867. 12. Eötvös Loránd 1868. április 3-ával kezdődőleg, Than Károllyal és Lengyel Bélával is kisebb utazást tesz, Siklós várát is megörökíti naplójában. Eötvös 1868. A napló tele van kémiai feladatokkal, kérdésekkel, megjegyzésekkel. Remélhetőleg hamarosan az Eötvös Loránd és Eötvös József közti teljes levelezés és Loránd ifjúkori naplói is egy kötetben kerülnek kiadásra, Plósz Katalin többéves lelkiismeretes munkája gyümölcseként.
45. Kiss Károlyt még 1882-ben Than Károly, mint az I. kémiai intézet igazgatója, asszisztensnek vette maga mellé, hogy előbb a gyógyszerészek laboratóriumi dolgozatainál majd később a rendes előadásoknál segédkezzen. Látva Than a kémiai, fizikai üvegeszközök szerkesztésében való ügyességét, külföldi, elsődlegesen taneszközkészítő üvegtechnikai műhelyekbe küldte továbbképzésre. 1868-ban Than és Eötvös javaslatára Trefort, az akkori miniszter a budapesti egyetem kebelében működő üvegtechnikai laboratóriumot állíttatott fel, berendezésével és vezetésével Kiss Károlyt bizta meg. Ő volt az első, ki rendszeres vizsgálatokra állandó Röntgenlaboratóriumot szerelt föl. Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. 6. köt., Budapest, 1899, 361. S a *Budapesti Magyar Királyi Tudomány-Egyetem tanrendje az MDCCCC-MDCCCCI tanév első felére*. Budapest, 1900., szerint, vagyis száz éve: „üvegtechnikai gyakorlatok; chemikusok és physikusok részére 12 órás kurzusban; későbbben megállapítandó órákban. Dr. Kiss Károly, az üvegtechnikai intézet igazgatója, középiskolai rendes tanár.” (...) „Állami üvegtechnikai intézet. VIII. ker. Eszterházy-utca 1. szám” (Azaz a mai Puskin utcában.) A tárgy részletes leírása is szerepel. I.m. 46.
46. Bucsek Henrik, 1906-1997; 1934-ben alapít önálló üvegtechnikai vállalatot. 1950-től az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karán tudományos főmunkatársként dolgozott és tanított egész 1981-ig, 75 éves koráig. 1924-1944-ig a Turisták Lapjának munkatársa. A Magyar Természetbarát Szövetség Hegymászó Bizottságát 1956-tól 8 évig vezette. Sok hegy-mászással foglalkozó cikke jelent meg, ő adta ki Komarniczky Gyula: *A Magas-Tátra hegyvilága* c. könyvét a szerző halála után. Budapest, 1978., 2. kiad. 1985. Eötvösről írt cikke: Bucsek Henrik: *Eötvös Loránd a hegyászó*. Fizikai Szemle 1969/8, 243-246.
47. *Humánökológia*. Szerk. Nánási Irén. Bp. 1999. 5-10. ábra, 186. l. és 185. l. Vö. Rácz Lajos: *Éghajlati változások a középkori és kora újkori Európában. Európa híres kertje. Történeti ökológia tanulmányok Magyarországról*. Budapest, 1993. 67-86., a jégárak változásáról 77.
48. Az erdő fáját a Duna közelében elszállításra, tűzifának, és egyéb célokra vágták ki, a mélyebben fekvő falvak környékén mész- és szénégetésre használták fel a fát. A Pálosok Pilismaróti uradalmát lehet említeni, vagy az Óvuda-visegrádi koronauradalmat, melybe a Pilis-Visegrádi-hegységen kívül a Börzsöny legnagyobb része is beletartozott. Magyar Eszter: *Erdőgazdálkodás a 18. századi Magyarországon. Európa híres kertje*. 1993. 141-163. Főleg 152-154.
49. A képekből megjelent válogatás, mely 240-et tartalmaz: *Báró Eötvös Loránd, a tudós fotográfus*. Összeáll., szerk., írta: Kis Domokos Dániel. Budapest, 2001. A Gellért-hegy: 179. (26). 144.; Budai-hegyek: Óbuda, a hajdani trinitárius kolostor, 190. (195) 149.; s a bizonyos, említett kép: Visegrád, Salamon-torony 203. (1101) 157. Szemben, a Duna túlsó oldalán, a Börzsöny lenyúló hegyhátaiban sehol egy fa, egész a csúcsig, így volt ez már korábban is, egy metszet alapján is: Salamon tornya Visegrádon. L. [Ludwig] Robbock del. F. Hablitschek scolpt. Druck & Verlag v. G. G. Lange in Darmstadt. Lauffer és Stolp bizománya Pesten. Hunfalvy János: *Magyarország és Erdély eredeti képekben*. 1-3. köt. Pest, 1855-1864. 111 acélmetszettel, rajzolta Robbock Lajos. De akár az *Európa híres kertje*, 1993. címlapján szereplő id. Markó Károly festményének felhasználásával készült címlapra is hivatkozhatnánk. Eredetije: ld. Markó Károly: *Visegrád*. 1828. Magyar Nemzeti Galéria

Farkas András rajza
Madách Imre: *Az ember tragédiája* című művéhez
XI. Londonban (1980)

9 770555 886015